

**Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка**

Корж-Усенко Л. В.

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ
навчально-методичний посібник для аспірантів
спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Суми
Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка
2021

УДК 378.091(477)(091)(075.8.057.85)
К66

Рекомендовано рішенням вченої ради
Сумського державного педагогічного університету
імені А. С. Макаренка (протокол № 13 від 22 червня 2021 року)

Рецензенти:

Антонова Олена Євгеніївна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки, професійної освіти та управління освітніми закладами Житомирського державного університету імені Івана Франка;

Ткаченко Андрій Володимирович – доктор педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогічної майстерності та менеджменту імені І. А. Зязюна Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Корж-Усенко Л. В.

К66 Історія розвитку вищої освіти в Україні : навчально-методичний посібник для аспірантів спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки / Л. В. Корж-Усенко. – Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2021. – 216 с.

У навчально-методичному посібнику представлено генезис вищої освіти та педагогічної думки від зародження перших закладів підвищеного типу до сучасності. Значну увагу приділено особливостям організації освітнього процесу, модернізації змісту, форм та методів навчання, формуванню академічної культури викладача і можливостям самореалізації студентської молоді. Висвітлено динаміку формування й розвитку вищої освіти в Україні, розкрито вплив на освітні процеси держави, громадськості та приватних осіб.

Адресований аспірантам спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки та спрямований на підвищення рівня історико-педагогічної обізнаності.

УДК 378.091(477)(091)(075.8.057.85)
© Корж-Усенко Л. В., 2021
© СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ ЗА ДИСЦИПЛІНОЮ	7
РОЗДІЛ 1. ЗАРОДЖЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ	9
1.1. Витоки та періодизація розвитку вищої освіти	9
1.2. Острозька і Києво-Могилянська колегії-академії – заклади вищої освіти докласичного типу	14
1.3. Реформування вищої освіти в кінці XVIII – на початку XIX століття і створення класичних університетів	19
Запитання та завдання для самоконтролю	26
Список джерел та літератури	27
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ ...	28
2.1. Вплив педагогічної думки на розвиток вищої школи	28
2.2. Розбудова мережі закладів вищої освіти	40
2.3. Організація освітнього процесу у вищій школі	61
Запитання та завдання для самоконтролю	78
Список джерел та літератури	78
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК ВИЩОЇ ШКОЛИ ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ В ЧАСИ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ 1917–1920 РОКІВ	80
3.1. Вплив педагогічної думки на розвиток вищої школи	80
3.2. Розбудова мережі закладів вищої освіти	90
3.3. Організація освітнього процесу у вищій школі	114
Запитання та завдання для самоконтролю	138
Список джерел та літератури	138
РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК ВИЩОЇ ШКОЛИ ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ	140
4.1. Вплив педагогічної думки на розвиток вищої школи	140
4.2. Розбудова мережі закладів вищої освіти та організація освітнього процесу	144
4.3. Український Вільний Університет у контексті розвитку української вищої освіти за кордоном	161

Запитання та завдання для самоконтролю	172
Список джерел та літератури	172
РОЗДІЛ 5. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР	174
5.1. Витоки педагогічної освіти на Сумщині	174
5.2. Становлення Глухівського вчительського інституту	179
5.3. Основні етапи становлення та розвитку Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка	190
Запитання та завдання для самоконтролю	200
Список джерел та літератури	200
ПІСЛЯМОВА	201
ТЕМИ ДЛЯ РЕФЕРАТІВ І ПРЕЗЕНТАЦІЙ	203
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	205

ПЕРЕДМОВА

Історія розвитку вищої освіти в Україні сприяє поєднанню освітніх традицій та інновацій, забезпеченню спадкоємності й тяглості історико-педагогічного процесу, розкриттю витоків та чинників, здійсненню періодизації досліджуваних явищ і феноменів, усвідомленню причинно-наслідкових зв'язків та закономірностей генези вищої школи, з'ясуванню сутності педагогічних ідей, концепцій, провідних тенденцій розвитку вищої школи та особливостей організації освітнього процесу в історичному вимірі, що є вельми важливим для підготовки аспірантів зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки.

Пріоритетом вищої освіти на сучасному етапі є формування нової людини з розвиненим інноваційно-критичним мисленням, здатної на основі поєднання національних і загальнолюдських цінностей до творчої самореалізації в умовах академічної громади та суспільства в цілому. У низці основоположних державних документів (Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013 р.), Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді (2015 р.), Концепції «Нова українська школа» (2016 р.)), спрямованих на збереження та збагачення прогресивних освітніх традицій, підкреслено значення української національної ідеї як провідної і системоутворюючої у вихованні молодого покоління з високим рівнем громадянської свідомості, почуттям особистої і національної гідності. Відповідно у представленому курсі приділено значну увагу особистісно зорієнтованому виміру, здатності вищої освіти відповідати потребам та інтересам викладачів та здобувачів вищої освіти, удосконаленню освітнього процесу відповідно до актуальних суспільних викликів.

Мета курсу – засвоєння аспірантами ґрунтовних знань з історії розвитку вищої освіти, розуміння логіки розвитку історико-педагогічних явищ і феноменів, актуалізація позитивного історичного досвіду в сучасних умовах реформування національної вищої школи.

Завдання курсу:

– забезпечення усвідомлення аспірантами причинно-наслідкових зв'язків, цілісності й тяглості процесу становлення та розвитку вищої освіти;

- засвоєння періодизації еволюції вищої школи, формування здатності до виокремлення суперечностей і закономірностей освітніх процесів;
- з'ясування сутності наукових ідей, концепцій, провідних тенденцій розвитку вищої школи в історичному вимірі;
- з'ясування сутності наукових ідей, концепцій, провідних тенденцій розвитку вищої школи в історичному вимірі;
- розвиток здатності аспірантів до системного розроблення проблематики в галузі історії вищої школи.

Міжпредметні зв'язки здійснюються з базовими педагогічними дисциплінами, філософією, психологією, методологією інших спеціальностей.

РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ ЗА ДИСЦИПЛІНОЮ

У результаті вивчення курсу «Історія розвитку вищої освіти в Україні» аспіранти повинні знати та вміти:

<p>Знання:</p> <ul style="list-style-type: none"> – основні джерела та літературу з історії вищої школи; – чинники розвитку вищої освіти, її мети та функцій у світовому та національному вимірах; – провідні тенденції, закономірності й суперечності становлення вищих навчальних закладів; – особливості організації навчально-виховного процесу у вищій школі України на різних етапах її еволюції; – трансформацію вимог до особистості та професійної компетентності викладача вищої школи; – права та обов'язки учасників педагогічного процесу у вищій школі. 	<p>ПРН3</p> <p>ПРН4</p> <p>ПРН9</p> <p>ПРН12</p>	<p>Визначати можливості вищої освіти та розробляти на цій основі індивідуальні траєкторії розвитку здобувачів.</p> <p>Розуміти історичні засади зародження й становлення вищої професійної освіти в Україні та зарубіжжі; визначати положення педагогічної теорії та практики навчання і виховання у вищій професійній школі, формувати культурне середовище щодо задоволення потреб населення, створювати просвітницькі програми популяризації освіти, науки та культури.</p> <p>Аналізувати особливості професійної діяльності та професійно значущих якостей фахівця.</p> <p>Аналізувати, систематизувати та узагальнювати результати наукових досліджень у сфері освіти з використанням сучасних методів науки, інформаційних та інноваційних технологій.</p>
<p>Уміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> – застосовувати сучасні наукові підходи в дослідженні історії вищої освіти України; – обґрунтовувати періодизацію розвитку освітніх явищ та феноменів та виявляти 	<p>ПРН 15</p>	<p>Використовувати у професійній діяльності знання з особливостей дидактичних систем різного рівня і практики їх проектування; управляти інноваційною діяльністю; формувати інноваційну поведінку викладача; обирати та</p>

РОЗДІЛ 1

ЗАРОДЖЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

План

- 1.1. Витоки та періодизація розвитку вищої освіти.*
- 1.2. Острозька та Києво-Могилянська колегії-академії –заклади вищої освіти докласичного типу.*
- 1.3. Реформування вищої освіти в кінці XVIII – на початку XIX століття і створення класичних університетів.*

1.1. Витоки та періодизація розвитку вищої освіти

Історичні витоки, з якими пов'язано зародження шкіл підвищеного рівня на території сучасної України (а саме в Північному Причорномор'ї та в Київській Русі), зорієнтованих на грецькі (а пізніше – візантійські) зразки вченості, почали зароджуватися ще нашої ери. Проте тоді вища школа ще не набула остаточного інституційного оформлення. Відповідно до запровадження нових моделей вищих навчальних закладів здійснено періодизацію розвитку вищої школи на території України та виокремлено такі основні періоди:

- докласичний період (XVI – кінець XVIII ст.) пов'язаний із діяльністю братських шкіл, Острозької і Києво-Могилянської академії, що ґрунтувалися на синтезі вітчизняної традиції з європейською гуманістичною парадигмою, адаптації протестантських і католицьких зразків до потреб збереження релігійної та етнічної ідентичності автентичного населення;

- класичний період (кінець XVIII – кінець XIX ст.) пов'язаний з діяльністю класичних університетів у Російській та Австрійській імперіях, зорієнтованих на знанневоцентричну (академічну) модель німецького університету в її австрійському варіанті, поєднаної з елементами уніфікованої й централізованої французької моделі, в якій перевага надавалася виховній функції для зміцнення імперських цінностей;

- модернізаційний період (1905–1920 рр.) уможливив реалізацію ідей нової вільної вищої школи та українського університету, втілення прагнення науково-педагогічної громадськості до узгодження вищої освіти з актуальними суспільними потребами і кращими європейськими зразками на основі розбудови мережі вищих навчальних закладів нового типу, започаткування багаторівневої

підготовки фахівців, забезпечення академічної автономії, свободи викладання, навчання, наукової творчості, самореалізації особистості студента і викладача, посилення тенденцій до гармонізації елітарності та егалітарності, універсалізації та професіоналізації, полікультурності та національної спрямованості;

– радянський період (1920–1990 рр.), що розпочався остаточним встановленням радянської влади на території України та прийняттям відповідних законів у галузі освіти, ознаменувався проведенням докорінної реорганізації вищої школи на основі класових цінностей і марксистсько-ленінської ідеології, відмежуванням від університетських традицій та зарубіжного досвіду, ліквідацією академічної автономії, уніфікацією, централізацією, запровадженням професійно-зорієнтованої парадигми підготовки фахівців, згодом доповненою «реабілітованою» академічною парадигмою;

– сучасний (постмодерний) період розвитку вищої школи в Україні, започаткований зі здобуттям незалежності нашої держави в 90-х роках ХХ століття, визначається інноваційною освітньою парадигмою, поєднанням національних та антропоцентричних засад в умовах глобалізації, інтернаціоналізації та комерціалізації університетського простору, поєднаних з актуалізацією культурогенеруючої та націотворчої функцій університету.

Відповідно до запропонованої перідизації представлено становлення та розвиток вищої освіти в Україні від давнини до сучасності. Праобразами закладів вищої освіти стали передусім давньогрецькі елітні осередки (Академія, Лікей), давньоримський Атенеум, візантійський Аудиторіум і Пандидактеріон. Такі заклади забезпечували філософсько-енциклопедичний характер освіти з ядром «вільних мистецтв». Із поступовим занепадом Константинополя як столиці християнського світу естафету поступово перехопили західноєвропейські університети, що, з'явившись у ХІ столітті, засвоїли й розвинули освітні традиції попередників.

Зародження перших зародків освіти на території сучасної України пов'язане з появою і поширенням античної цивілізації у грецьких містах-полісах Північного Причорномор'я (V–IV ст. до н. е.). Високоосвіченістю вирізнялись інтелектуали (громадяни полісів і скіфи), які здобували знання у відомих філософів і риторів (у самому полісі, або ж у метрополії – Афінах чи в Олександрії). Про залученість

до надбань грецької освіти, науки і цивілізації свідчить скіфське походження філософа Анахархіса, одного зі славетних «семи мудреців» античності, та блискучого оратора Демосфена.

Домінування греко-візантійського «культурного коду» (за О. Сухомлинською) після християнізації Київської Русі мало величезний стратегічний сенс для утвердження держави у спільноті цивілізованих європейських народів. Саме в орбіті духовного впливу Візантії як найосвіченішої країни світу, берегині античної спадщини, Русь долучилася до засвоєння відповідних культурних стандартів і визнання високого державного статусу освіти. Очевидно, на організацію «двірцевих» шкіл вплинула модель Пандидактеріону – вищої школи в Константинополі (подібної до римського Атенеуму), в якій здобули освіту просвітителі Кирило і Мефодій, а перший – ще й викладав філософію. Польський історик XV століття Ян Длугош, вивчаючи давні рукописи, зазначав, що в Київській школі «книжного вчення» князь Володимир руських юнаків залучав до вивчення мистецтв, утримуючи запрошених із Греції майстрів. Цей факт засвідчує, що спочатку викладачами і наставниками для здібної молоді в Київській Русі виступали греки (а також болгари), а вже згодом – русичі.

Згідно з гіпотезою М. Грушевського, за князювання Ярослава Мудрого в Києві діяла «Академія Ярослава» – науково-освітній осередок, подібний до західної «Академії Карла Великого». Історик зауважив, що київські князі, дружинники, їхнє оточення «цікавилися богословськими питаннями, брали участь у дебатах про напрям сучасної науки, відносини богословія до античної традиції тощо». У Посланні київського митрополита Климента Смолятича, якого літописець називав книжником і філософом, раніше на Русі небаченим, зазначається, що він викладав філософію на основі вчень «грецьких стовпів» (Гомера, Платона, Арістотеля). Юнаків, які сумлінно вивчали філософію та прагнули досягти вершин мудрості, всюди збираючи найцінніше, автор «Повісті минулих літ» порівнював із невтомними бджолами.

Підготовка високоосвічених кадрів державних службовців і вищого духовенства здійснювалася на основі опанування «семи вільних мистецтв», співу, давніх і сучасних мов, низки філософсько-богословських дисциплін у школах «вищого типу» (світських і духовних) або на основі самоосвіти. Двір та «академія» Ярослава Мудрого зі скрипторіумом та солідною бібліотекою на базі

Софіївського собору стали азимутом для принців із Західної Європи та майбутніх монархів, а успішна «шлюбна дипломатія» сприяла зміцненню позицій Київської Русі на міжнародній арені. Завдяки стрімкому політичному, соціально-економічному та культурно-освітньому піднесенню Київ у середньовічних джерелах називали «перлиною світу», «другим Константинополем», «новим Єрусалимом», столицею однієї з найбільших на той час держав Європи.

Культ книги та вченості панував у родинах київських, галицьких, чернігівських князів Ярослава Мудрого, Всеволода Ярославича, Володимира Мономаха, Ярослава Осмомисла, Михайла Всеволодовича. Високоосвіченістю уславилися представники духовенства і світської влади: Іларіон, Феодосій Печерський, Нестор, Климент Смолятич, Кирило Туровський, Моїсей Видубицький, автор «Слова о полку Ігоревім», Ярослав Мудрий, його сини – Ізяслав, Святослав, Всеволод, онуки – Святополк і Володимир Мономах, Володимир Василькович. Ідеал високоосвіченої людини передбачав дотримання християнських чеснот, активну життєву позицію, оптимізм, обізнаність із «атенейськими науками», фізичний та естетичний розвиток, поетичний хист як символ досконалості інтелекту. Розумом, доброчинністю, мисливською спритністю вирізнялася донька Ярослава Мудрого Анна (Агнеса) – королева Франції. Феодулія (Єфросинія), донька чернігівського князя Михайла Всеволодовича – відома лікарка, знавець «атенейських премудростей», а її сестра Марія писала вірші та була співавтором «Житія чернігівського князя Михайла». Княжна Кунегунда (Кунгута) Галицька – онука Михайла Всеволодовича, стала дружиною чеського короля і першою поетесою Чехії.

Якщо тривалий час юнацтво поглиблювало освіту переважно у православних осередках - Константинополі й на Афоні, переважно студіюючи медичні, богословські науки та мистецтво, то з XIV століття центром тяжіння для інтелектуалів стала Італія – першоджерело римської античності, «колиска» університетів і генератор ренесансних ідей. До плеяди гуманістів належать вихідці з України – талановитий учений і ректор Болонського університету Юрій Дрогобич-Котермак і поет Павло Русин, причетні до видань перших кирилических книг. Блискучий оратор («український Демосфен» і «сучасний Цицерон»), полеміст, історик Станіслав Оріховський-Роксолан, переконував юнаків у необхідності досягти високоосвіченості – треба «думкою

линути до Риму, до Афін, до Єрусалима і скрізь по світі шукати». Визнаючи патріотизм вищою чеснотою, С. Оріховський називав себе сином «українського народу Польської держави» і доводив схильність своїх співвітчизників до освіти ще з часів Київської Русі.

Вельми значною була репрезентація студентів з території України у відомому осередку вільнодумства – Падуанському університеті в Італії: тільки в XVII столітті – близько 2500 осіб, серед яких були майбутні ректори Острозької та Києво-Могилянської академій – грек Кирило Лукаріс, Іоасаф Кроковський, український гетьман Іван Мазепа. Вихованцем Сорбони був київський митрополит, фундатор Києво-Могилянської колегії Петро Могила, а ректори Києво-Могилянської академії – Феофан Прокопович та Інокентій Гізель навчалися у Римі та Кембриджі. Прагнення до пізнання і самовдосконалення перетворювало завзятих адептів науки», які мадрували з одного славетного осередку до іншого, на «вічних студентів. Тисячі представників української молоді здобули освіту в Ягеллонському університеті Кракова – столиці Речі Посполитої, в якому працювало багато професорів родом з України. Українці активно студіювали у різних куточках Європи – у Франції, Чехії, Австрії, Угорщині, Нідерландах, Швеції, Швейцарії, Іспанії, Англії. Проте, якщо в італійських храмах науки процвітали гуманітарні та юридичні дисципліни, астрономія, медицина, то з розвитком природознавчих наук у XVII ст. популярності набули німецькі університети.

Вагомим стимулом у прагненні вихідців з українських земель до вищої освіти було те, що вихованці європейських університетів вирізнялися значною особистою свободою та привілейованим соціальним статусом: звільнялися від податків і фізичних покарань, могли звертатися до найвищого суду, мали гарантований заробіток тощо. Саме представники прогресивної молоді виступали поборниками і провідниками гуманістичних цінностей західноєвропейського суспільства, що передбачали визнання права людини на земне щастя, демократизму, ідеї емансипації особистості, суспільно-корисної праці, служіння батьківщині, розвитку рідної культури тощо. Завдяки «культу свободи» Україна засвідчила своє «пан'європейське покликання» та долучилася до «універсального фонду Європи», ставши його популяризатором у слов'янському світі. Відкритість освітнього простору до засвоєння цінного досвіду, поширення в Україні єзуїтських і протестантських гуманістичних колегіумів, базованих на пан'європейській програмі освіченого

благочестя, адаптації класичної спадщини до засад християнської етики, стимулювали пошук українськими інтелектуалами власної моделі вищої школи.

1.2. Острозька та Києво-Могилянська колегії-академії – заклади вищої освіти докласичного типу

На основі синтезу концепції «тримовного ліцею» видатного гуманіста епохи Відродження Еразма Роттердамського, досвіду польських шляхетських шкіл, італійських академій із вітчизняною традицією було започатковано освітньо-науковий комплекс в Острозі (1576–1636 рр.), що охоплював освітній заклад, гурток учених, типографію, бібліотеку, церкву, шпиталь. Патроном осередку став спадкоємець київських князів, син Великого гетьмана Литовського, магнат і меценат Костянтин-Василь Острозький, якому вдалося залучити вчених мужів різної конфесійної приналежності. Крім того, значний матеріальний внесок «на академію і шпиталь» здійснила племінниця князя Єлизавета-Гальшка Острозька. Як засвідчив князь К. Радзівіл, К.-В. Острозький «будує академію з великою побожністю та майже королівським розмахом». Натомість лідер єзуїтського духовенства Петро Скарга був переконаний у безперспективності задумів князя: «І не було ще на світі, і не буде ніколи жодного університету й академії, у яких би викладання велося іншою мовою, крім грецької та латини, а зі слов'янської мови вченим ще ніхто не був».

Новаторський характер «Острозького Атенею» полягав у зверненні до спадщини Київської Русі (як до «вітчизняної античності») та сакралізації рідної мови в її старослов'янському варіанті, як рівної класичним, освяченої давньою історичною традицією для консолідації зусиль не тільки українців, але й усієї православної спільноти. В основу змісту освіти Острозької академії було покладено традиційне для середньовічної Європи вивчення семи вільних наук (граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії, музики), а також низки вищих наук (філософії, богослів'я, медицини). Слов'яно-греко-латинська Острозька колегія-академія реалізувала підготовку православних інтелектуалів – носіїв широкого наукового світогляду, які, вивчаючи «вільні мистецтва», філософсько-богословські науки, медицину, були здатні гідно полемізувати з опонентами, та стала для єзуїтів небезпечним

осередком «схизми». Особливістю Академії було поєднання її православного підґрунтя з толерантністю та ідейним розмаїттям, вивченням класичних давніх мов, гебрайської (староєврейської) та польської (як державної). Найбільш здібні вихованці мали змогу добре підготуватися до майбутньої викладацької діяльності, поглиблюючи освіту в італійських осередках в якості стипендіатів князя.

Переконливим свідченням плідної наукової праці інтелектуалів – представників острозького гуртка стал підготовка відповідної навчальної літератури, а особливо ж – переклад і видання слов'янською мовою «Острозької Біблії», що було необхідним для критичного аналізу текстів Святого Письма. Першим ректором школи був письменник-полеміст Г. Смотрицький, викладачами – видатні українські та зарубіжні вчені (Д. Наливайко, Х. Філарет, В. Суразький, Я. Лятос, К. Лукаріс, К. Острозький). Острозький осередок мав мала значний вплив на розвиток педагогічної думки та організацію шкільництва в Україні: за її зразком створені братські школи. Визначними вихованцями Острогу були: відомі вчені і письменники М. Смотрицький, Є. Плетенецький, гетьман П. Сагайдачний, інші церковні й культурні діячі. Проте, незважаючи на високий рівень підготовки вихованців та організації наукової роботи, наполегливі намагання фундатора надати закладу офіційний статус академії не увінчалися успіхом через протидію польських клерикальних кіл. Про значний авторитет Острозького осередку у православному світі свідчить те, що на прохання олександрійських патріархів у 1602 році було відкрито філію цього закладу у Греції. Прикметно, що князь К.-В. Острозький і ректор закладу К. Лукаріс (майбутній константинопольський патріарх) були водночас енергійними поборниками православ'я – захисниками рідної віри, та водночас прихильниками інтенсивного міжконфесійного діалогу з метою порозуміння католиків і православних.

З метою духовного відродження величі Київської Русі місію відновлення на українських землях власної духовної митрополії, про що мріяв К.-В. Острозький, вдалося в 1620 році реалізувати вихованцю Острозької академії, українському гетьману Петру Сагайдачному. Знаковою подією було те, що з благословення константинопольського патріарха за підтримки гетьмана і козацтва митрополитом Київським, Галицьким і всія Русі було проголошено Іова Борецького – вихованця Острозької академії, ректора Львівської та Київської братських шкіл.

Попри нездійсненність спроб К. Острозького щодо надання колегії-академії статусу, рівного університетам, вихованці закладу стали репрезентантами й меценатами рідної освіти та культури, засновниками та викладачами братських шкіл, зорієнтованими на острозькі стандарти. Зародками православних університетів із рідною мовою викладання й демократичним складом вихованців були братські школи (Львів, Луцьк, Вільно), високий рівень викладання яких підтверджено привілеями православних патріархів (право ставропігії) та польського короля.

З активізацією єзуїтів вихованці острозького осередку та братських шкіл сконцентрували зусилля в історичній столиці України. Саме в колиці «руської античності» в атмосфері відродження київських святинь за підтримки меценатів (Гальшки Гулевичівни, київських митрополитів, українських гетьманів) постала славнозвісна Києво-Могилянська академія, в основу якої Петром Могилою було покладено католицький взірець Сорбони, адаптований до цінностей і актуальних потреб українського суспільства. Для утвердження генетичної спадкоємності автентичних освітніх традицій у літописі «Історія русів» зазначалося, що гетьман П. Сагайдачний разом із митрополитом Петром Могилою відродили стародавню Київську академію, закладену після запровадження християнства на Русі, що в умовах іноземного поневолення діяла в печерах. Академія дбайливо оберігала власні традиційні права та привілеї, надані польським королем за Гадяцькою угодою 1658 році та ратифіковані сеймом Речі Посполитої, що прирівнювало статус закладу до Краківського Ягеллонського університету і передбачало академічну автономію, всестановий характер освіти, наявність власного суду, виборність викладачів і ректора, діяльність академічних конгрегацій тощо. Тому для іноземних мандрівників Київська академія була «справжнім православним університетом з гарною репутацією», в якій закладалося сприятливе підґрунтя для інтеграції до європейського культурного простору.

Попри нетривалість дії Гадяцької угоди 1658 року, цей документ (разом із грамотами єрусалимського патріарха і короля М. Вишневецького) дав підстави представникам київського осередку, апелюючи до «давніх прав», здобути за сприяння гетьмана І. Мазепи юридичного підтвердження Петром І привілейованого статусу закладу (1694 р.). Проте у реаліях Московії, що не знала

університетського права, отриманий титул «академії» був не більше, ніж красивою етикеткою. Суттєвою перешкодою розвитку вищої школи стала нестабільність суспільно-політичного становища в Україні: зусилля гетьманів М. Виговського, М. Дорошенка, П. Сагайдачного, П. Тетері, М. Ханенка, спрямовані на відкриття православних університетів у XVII столітті не дістали підтримки польських владних кіл. Водночас зазнала фіаско ініціатива гетьмана І. Мазепи щодо заснування університету в Батурині та перетворення на університет Київської академії.

Характеризуючи зміст освіти, необхідно підкреслити, що навчання в Академії мало переважно загальноосвітній характер. Курс поділявся на 8 класів: підготовчий клас, молодший клас, граматику, синтаксему та вищі – поетику, риторику, філософію й богослов'я. З часом традиційні тривіум і квадрівіум, що викладався свого часу і в Острозі, у Києво-Могилянській Академії доповнено класами історії й географії, домашньої та сільської економіки, поглибленим викладанням класичних і нових мов, математики, «вищих наук», етики, психології, медицини, природознавства, поєднаних з естетичною складовою підготовки (музика, спів, малювання, театр).

В академічному середовищі засвоювались антична спадщина, праці отців церкви, сучасних учених, гуманістів і реформаторів, спрямовані на пізнання природи й суспільства, педагогічні ідеї вчених-гуманістів, представників європейського просвітництва. З часом орієнтована на античні зразки й середньовічне богослов'я схоластична система навчання поступилося сучасній лейбніцево-вольфганській. Розвитку самостійності мислення сприяли реалізація індивідуального та диференційованого підходів, використання елементів драматизації, ігрових, діалогових, проблемних технологій. Серед чеснот, культивованих в академічному середовищі, цінувались оригінальність думки, почуття та власної гідності. Для розвитку творчих здібностей передбачалися справи з «національної інтерпретації» класичних зразків. Авторське опрацювання І. Лобисевичем і І. Котляревським шедеврів Вергілія стало імпульсом у становленні нової літературної української мови. Чільними репрезентантами культури українського бароко були композитори Д. Бортнянський і А. Ведель, філософ Г. Сковорода, архітектор І. Григорович-Барський, мандрівник В. Григорович-Барський.

Як національна святиня Української козацької держави, Києво-Могилянська академія («Київський Парнас», «наша Сорбонна», «Руський Париж») виконувала місію формування інтелектуальної еліти, збереження релігійно-національної ідентичності, творення відкритого культурно-інтелектуального простору. Традицією для представників елітних козацьких родин (Орлики, Полетики, Хмельницькі, Самойловичі, Скоропадські) і кращих вихованців, які прагнули стати викладачами, було поглиблення набутих знань за кордоном. Ознаками високої європейської освіченості були шляхетність, ерудованість, досконале знання іноземних мов, бібліофілія, добродійність і меценатство. Наявність власної держави та церкви (київської митрополії), демократичні традиції (магдебурзьке право, виборність посадових осіб і викладачів), патернаціоналістська політика українських гетьманів сприяли розквіту освіти. Проте в кінці XVIII століття під тиском російської влади в Академії було заборонено українську мову, скасовано право академічної автономії та самоврядування, запроваджено цензуру, що призвело до закриття закладу, а згодом – до створення на його базі духовної академії.

У фундаментальному виданні «Історія університету в Європі» Київську академію представлено в якості справжнього університету, подібного до єзуїтських вищих шкіл, що підтримували богословські й філософські факультети. Інноваційну могилянську модель православного університету було реалізовано у філіях і колоніях київської митрополії: Вінниці, Гощі, Яссах, Москві, Валахії, Сербії, православних колегіумах України. Водночас типовим єзуїтським університетом докласичного типу був Львівський університет (1661 р.), закритий після скасування ордену єзуїтів (1773 р.), на базі якого в 1784 році австрійським імператором Йосифом було відкрито класичний університет.

Оригінальний вищий навчальний заклад – Канцелярський курінь при Генеральній військовій канцелярії в гетьманських столицях Батурині та Глухові здійснював підготовку військових канцеляристів – держаних службовців гетьманської адміністрації (дипломатів, економістів, військових, юристів), переважно – вихованців Києво-Могилянської Академії. Заклад, де формувалася національна еліта, розвивалася політична культура й національно-державницька ідеологія функціонував до скасування гетьманства.

Основу навчальної програми становили юриспруденція, фінансово-економічні науки, військова теорія, хоровий спів, гра на музичних інструментах, фізичне виховання.

1.3. Реформування вищої освіти в кінці XVIII – на початку XIX століття і створення класичних університетів

Свідченням усвідомленої потреби до перетворень у галузі вищої освіти стала активізація руху української громадськості у другій половині XVIII – на початку XIX століття за створення світських університетів нового типу. Особливої уваги заслуговує розроблений на замовлення гетьмана К. Розумовського проект Українського («Малоросійського») університету 1760 року в Батурині, що ґрунтувався на новітніх німецьких зразках (передусім, Галле, Геттінгена). Як зазначалося в передмові до проекту, необхідність заснування університету мотивувалася «схильністю малоросійського народу до навчання й науки», нестачею української професури, наявністю в Україні давніх освітніх традицій, досвідом навчання українських юнаків в європейських вищих школах, віддаленістю від іноземних освітніх центрів та бажанням молоді навчатися на батьківщині. Тому, за задумом фундатора, щодо кількості студентів порівняно із «Санкт-Петербурзьким і Московським університетом значний авантаж передбачається». Батуринський університет призначався для формування національної еліти, щоб «гарантувати поповнення ... Докторів, Магістрів і Професорів із числа малоросійських людей», за особистого патронату гетьмана, незалежності від імперської казни, забезпеченні з місцевих прибутків. Цей проект став своєрідним ідеалом українського університету європейського рівня епохи Просвітництва з точки зору місії, структури та змісту освіти, корпоративного характеру управління,

Основою богословського факультету мала стати Києво-Могилянська академія, яку Катерина II прагнула ліквідувати як осередок вільнодумства, проте не наважилася. У тому ж році імператриці Катерині II було представлено план розвитку освіти, в якому професор Ф. Дільтей пропонував започаткувати два університети: в Дерпті (для Лівонії) і в Батурині (для України) – на основі проекту К. Розумовського. У «Проханні малоросійського

шляхетства і старшин, разом із гетьманом, про відновлення різних старовинних прав Малоросії», поданому в 1764 році Катерині II, було розкрито необхідність відкриття двох університетів: одного – у Києві (з чотирьох факультетів), а другого – в Батурині (із трьома факультетами, крім теології). Лейтмотивом звернень глухівського, ніжинського, батуринського, київського, переяславського, стародубського, чернігівського, сумського шляхетства, порушених перед «Комісією зі складання нового Уложення» у 1767 році, є вимога відкриття в Україні сучасних університетів або ж навчальних закладів військового типу. Єдиною поступкою, зробленою російським урядом на прохання охтирського шляхетства, було осучаснення змісту освіти в Харківському колегіумі.

До вирішення проблем університетотворення долучились і високопосадовці: якщо генерал-губернатор Малоросії П. Румянцев виступав за доцільність відкриття у Глухові «Єкатерининської колегії» – вищої школи типу військової академії або ж перетворення на університети «місцевих академій» (у Києві та Чернігові), то міністри народної освіти В. Завадовський і О. Розумовський (син гетьмана К. Розумовського) відповідно доводили доцільність створення університетів у Чернігові або Києві.

В умовах конкуренції між німецькою та французькою моделями вищої освіти на межі XVIII–XIX століть відомим французьким просвітителем Д. Дідро на замовлення Катерини розроблено «План університету або школи публічного викладання наук для російського уряду». Автор доводив доцільність вищої школи, відкритої для всіх суспільних станів, проте викладачі та студенти були б позбавлені академічних свобод, а університет – автономії та наукової діяльності. Закріплення відтворювальної функції університету та ігнорування його культуротворчої місії було відображено в наполеонівській моделі. Оскільки після Французької буржуазної революції Катерина II відмовилася від ідей просвітництва як символу вільнодумства, то за основу було взято план професора Й. Зонненфельса, що здійснював реформи в Австрії. Проте відмова імператриці від запровадження богословських факультетів не дозволила надати університетській освіті в Російській імперії органічної цілісності та завершеності, характерної для західних університетів.

Зрештою, Катерина II ухвалила проект свого співправителя, графа Г. Потьомкіна, націленого на зміцнення позицій монархії на

землях Вольностей Війська Запорозького після руйнації Січі, та реалізацію геополітичної доктрини Третього Риму для утвердження російського панування на Балканах. Згідно з указом 1784 року в центрі Катеринославського намісництва передбачалося «... заснувати університет, у якому не тільки науки, але й мистецтва викладатися повинні, як для вірних наших підданих, так і для сусідніх нам єдиновірців наших». Під наглядом Г. Потьомкіна розпочато спорудження корпусів і формування кадрового складу закладу. У 1786 році імператриця підписала указ про заснування університету в Чернігові відповідно до навчального плану Віденського університету. Передусім наміри створення університетів на території України були для російських урядовців вимушеним заходом, пов'язаним із складністю набору студентського контингенту в російських губерніях – за браком бажаючих здобувати вищу освіту навіть державним коштом. Однак реалізація амбітних задумів, які влада планувала здійснити коштом місцевих бюджетів було припинено під приводом «несвоєчасності».

На початку ХІХ століття у Російській імперії зразковою визнавалася французька (наполеонівська) модель вищої освіти: пріоритет надавався ліцьям (у межах України – це Кременецький, Ніжинський, Рішельєвський), які урівнювались у правах з університетами й мали низку привілеїв, надаючи елітну освіту вихідцям з аристократичних родин. Юного шляхтича вчили бути справжнім європейцем, тому протягом десятирічного курсу навчання пріоритет надавався засвоєнню світських манер, іноземних мов та юридичних наук. Владні польські та російські кола прагнули монополізувати «інтелектуальний Олімп» для «панування над душами українців», протидіючи реорганізації Києво-Могилянської академії «на модерний університет» або створенню нових сучасних освітніх осередків.

Активізація генерування ідеї університетотворення в Україні пов'язана з середовищем Новгород-Сіверського гуртка, що складався з вихованців Києво-Могилянської академії (С. Дівович, М. Значко-Яворський, О. Лобисевич, Г. Полетика, А. Рачинський, В. Шишацький) та європейських університетів (Я. Долинський, М. Дунін-Борковський, І. Кулябка, Д. Понирка, Петро, Іван та Яків Скоропадські, І. Скоропа, Г. Соболевський, Ф. і М. Туманські, В. Ханенко). Розглядаючи

європейські перспективи розвитку України, гуртківці виступали за відновлення автономного устрою Лівобережної України та прав українського шляхетства. Так, В. Капніст – поет-антикріпосник, автор проекту відновлення козацьких полків здійснив таємну місію до короля Прусії для з'ясування можливостей підтримки у війні «України проти тиранії Росії». Пріоритетом діяльності гуртківців було підготовка праць з історії й етнографії України, проектів розвитку національної освіти й культури. Так, Ф. Туманський у 1779 році відкрив у Глухові академічну книгарню та намагався організувати в колишній столиці Гетьманщини «Академічне зібрання» – філіал Академії Наук.

Зауважимо, що написання й поширення визначної пам'ятки – «Історії русів», що містить цілісну концепцію історії України від часів Київської Русі, вчені пов'язують із репрезентантами просвітницьких і автономіських гуртків. Саме про цей прошарок української протоінтелігенції генерал-губернатор Малоросії О. Румянцев у листі до Катерини II зауважив, що нащадки козаків «при всіх науках і в чужих краях перебуванні залишилися козаками і бережуть палку любов до своєї «власної нації та солодкої вітчизни».

У проекті Новгород-Сіверського університету, розробленому директором місцевої гімназії І. Халанським на початку XIX століття, було розкрито переваги університетського осередку на лоні природи, у провінційному місті, позбавленому «спокус цивілізації», що, як зазначав професор І. Тимковський, узгоджувалося зі світовою тенденцією до провінціалізації вищої освіти. Прохання відкрити університет у Чернігові висловлено повітовими зборами дворянства Роменського повіту та з'їздом повітових маршалків (1801 р.) на підставі указу Катерини II та з обіцянкою дворянства взяти на себе витрати. Наскрізною ідеєю для більшості проектів, висунутих місцевими елітами, є підкреслення схильності українців до засвоєння наукових знань, готовність утримувати університет громадським коштом. У зверненнях шляхетства Гетьманщини та Слобідської України роль університету в житті людини й суспільства в дусі епохт Просвітництва. Стійкий інтерес до заснування вищих шкіл нового типу відрізняв представників козацько-старшинського середовища від російського дворянства.

Проте започатковані ініціативи були приреченими на поразку з огляду на небезпеку зростання в імперському просторі волелюбних настроїв. Характерним для багатьох генераторів ідеї

університетотворення (В. Капніста, В. Каразіна, Г. Полетики, І. Скоропадського), учасників просвітницьких та автономіських осередків, є поєднання обстоювання «прав та вольностей» України із правом кожної людини на саморозвиток. Так, «Попівська академія», що діяла у другій половині XVIII – на початку XIX століття поблизу Сум під керівництвом О. Паліцина, за визначенням М. Сумцова, почасти виконувала роль вищого навчального закладу в нашому краї. Її члени (В. Каразін, В. Капніст, В. Ярославський, М. Ушинський – рідний дядько видатного педагога К. Ушинського) спонукали населення до розвитку освіти, збираючи кошти на створення університету. Важливим для місцевих інтелектуалів був авторитет Григорія Сковороди, під «чубом та українською свитою» якого, за словами його учня В. Каразіна, мали справжню мандрівну академію. Із середовищем, близьким до мислителя, сучасні історики пов'язують появу ідеї заснування університету (у Сумах та Харкові).

Завдяки ініціативі видатного просвітителя Слобожанщини В. Каразіна, перевагу було надано саме Харкову як лояльному до російської влади місту. Під приводом обіцянки імператора про відновлення «місцевих прав та привілеїв» В. Каразіну та його однодумцям довелося спонукати слобідсько-українське шляхетство до пожертв на цю потребу близько півмільйона рублів. Просвітитель розкрив перспективи перетворення Харкова на слобожанські Афіни та розробив проект статуту університету, що відповідав інтересам місцевого дворянства, передбачаючи мінімальний урядовий контроль, елітарний характер закладу, реалізацію професійно-орієнтованої програми, обов'язкову військову підготовку, необхідну для кар'єри. Утримання переважно громадським коштом мало забезпечити певну незалежність та адаптацію до місцевих потреб. Якщо каразінський проект орієнтувався на французьку модель університету (як комплекс професійних вищих шкіл), то німецька протестантська модель передбачала університетське самоврядування під контролем держави. Харківський університет став першим і єдиним у Російській імперії, створеним за ініціативою «знизу» та на основі приватних пожертвувань, але відповідно до урядового проекту.

Для посилення русифікації «Південно-Західного краю» після скасування Кременецького ліцею та Віленського університету через активну участь студентів та викладачів у антиросійському польському повстанні 1830–1831 років було створено Київський

університет (1834 р.). Усвідомлюючи необхідність появи університетського осередку на півдні України, попечитель Одеського навчального округу М. Пирогов неодноразово звертався з відповідним клопотанням до уряду. Хоча представники громадськості лобювали в якості університетського міста Миколаїв, але царем було обрано Одесу, вбачаючи в новому університеті форпост для протидії Загребській академії в Австрії, що активно залучала слов'янську молодь. Зрештою, у 1865 році на базі Рішельєвського ліцею було відкрито Новоросійський університет в Одесі – третій на території підросійської України.

З інкорпорацією українських земель до складу Австрійської та Російської імперій провідне призначення університетів полягало у зміцненні імперських засад. Харківський, Київський, Новоросійський університети були відкриті самодержавством передусім як заклади з підготовки державних чиновників та оплоти русифікації. Попри офіційну орієнтацію на знанневоцентричну (академічну) модель німецького університету в її австрійському варіанті, суттєвим був вплив уніфікованої та централізованої французької моделі, що передбачало звуження наукової складової та посилення виховної функції для зміцнення імперських цінностей.

Початок ХХ століття позначився актуалізацією цінностей національної, соціальної та гендерної емансипації, значними досягненнями в розвитку науки й техніки, зростання промислового виробництва і військової техніки; урбанізація, соціальна диференціація, активізація міжнародної співпраці, загострення конкуренції між великими державами. Визначальним у суспільному поступі «модерністичної доби» стало зародження інститутів громадянського суспільства, утвердження національної ідентичності, інтенсифікація кристалізації українства з етнічної маси, яка зазнала русифікації й полонізації, в модерну політичну націю. Велике значення мало становлення комплексу людинознавчих наук, зокрема, педагогіки та психології, поява нових теорій навчання й виховання, розвиток реформаторської педагогіки, фізичної культури і спорту тощо. Якщо україномовна (особливо початкова) школа в Австро-Угорській імперії демонструвала позитивну динаміку, то в умовах російського імперського простору потенційні студенти були відчужені від освіти, рідної за мовою, змістом і духом. Проте загроза масової полонізації українців Східної Галичини була зумовлена не тільки

домінуванням польської еліти у владних структурах краю та перевагою польської інтелігенції, але й перспективами, що відкривала польська культура з розгалуженою мережею середніх і вищих шкіл. Під час російської революції 1905–1907 років український рух переорієнтувався на вимоги реорганізації імперії за національним принципом, що позначилося на розробленні підходів до розвитку вищої школи та виховання молоді.

Модернізаційний період розвитку вищої школи на території України (1905–1920 рр.) засвідчив спроби реалізації ідей нової вільної вищої школи та українського університету, прагнення наблизитися до європейських стандартів (передусім до гумбольдтівської та ньюменівської моделей) щодо запровадження реальної академічної автономії, забезпечення свободи викладання, навчання, наукової творчості, розвитку критичного мислення, розширення можливостей самореалізації особистості студента й викладача на основі налагодження творчої співпраці, поглиблення моральної відповідальності, національної та громадянської свідомості учасників освітнього процесу, що передбачало розбудову мережі недержавних вищих навчальних закладів нового типу, в яких було започатковано багаторівневу підготовку вихованців на основі забезпечення фундаментальної університетської освіти (I ступінь) та здійснення професійної підготовки завдяки засвоєнню циклу спеціальних дисциплін (II ступінь). Відкриття народних університетів і демократизація студентського контингенту суттєво сприяли закладенню підґрунтя для переходу від елітарного до масового університету, повною мірою реалізованого вже в наступний історичний період. У процесі виокремлення періодів та етапів розвитку вищої школи нами враховано періодизацію національної педагогічної думки в Україні, обґрунтовану академіком О. Сухомлинською, яка підкреслює увиразнення української національної ідеї в освітньому просторі періоду 1905–1920 років.

У процесі дослідження було виокремлено комплекс чинників, що впливали на розвиток вищої школи на території України, а саме: історичні (глибокі академічні традиції і відкритість українського освітнього простору до засвоєння зарубіжного досвіду, прагнення української молоді до здобуття вищої освіти); суспільно-політичні (політика держави; зміна державного правління; утвердження гуманістичних цінностей; демократизація суспільного життя,

становлення інститутів громадянського суспільства; діяльність громадських організацій та політичних партій; емансипація жінки); ментальні (зростання громадянської і національної самосвідомості населення), економічні (формування ринкових відносин; модернізація економіки; активізація торгівлі; індустріалізація; урбанізація; науково-технічний прогрес; зростання потреби у кваліфікованих фахівцях різних галузей народного господарства), соціокультурні (поглиблення соціальної диференціації; активізація приватної ініціативи і громадсько-педагогічного руху; практика доброчинності та меценатства; прагнення інтелігенції до розвитку національної культури; жорстка цензура, заборона української мови і школи в Російській імперії); освітні (оновлення цінностей, виховних ідеалів, мети і завдань освіти; трансформація місії і функцій університету; концептуальна зрілість моделей вищої школи; чергування реформ і контрреформ; ідеї реформаторської педагогіки і вільної вищої школи, стан нормативно-правової бази); наукові (структуризація науки; утвердження нових методологічних підходів; інституалізація педагогіки; інтеграція до світового наукового простору).

Отже, періодизація становлення та розвитку вищої освіти на території України передбачає такі періоди: докласичний (XVI – кінець XVIII ст.), ознаменований діяльністю братських шкіл, Острозької та Києво-Могилянської академій, що ґрунтувалися на синтезі вітчизняної традиції з європейською гуманістичною парадигмою; класичний (кінець XVIII – кінець XIX ст.), позначений орієнтацією вищої школи на німецький університет у поєднанні з елементами французької моделі; модернізаційний (1905–1920 рр.), спрямований на втілення ідеї вільної вищої школи та концепції українського університету; радянський (1921–1990 рр.) характеризувався уніфікацією, регламентацією, централізацією системи вищої освіти; сучасний постмодерний (з 90-х рр. XX ст.) ґрунтується на реалізації інноваційної освітньої парадигми розвитку.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Зародження шкіл підвищеного типу в Північному Причорномор'ї та в Київській Русі.
2. Періодизація розвитку вищої освіти на території України.
3. Організація освітнього процесу в Острозькій Академії та її історичне значення.

4. Організація освітнього процесу в Києво-Могилянській Академії та її історичне значення.

5. Проекти реформування вищої освіти на українських землях в кінці XVIII – на початку XIX століття.

6. Створення класичних університетів на українських землях кінці XVIII – на початку XIX століття.

Список джерел та літератури

- Алексюк, А. М. (1998). *Педагогіка вищої освіти України: Історія. Теорія*. Київ: Либідь.
- Андреев, А. Ю. (2009). *Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы*. Москва: Знак.
- Андреев, А. Ю., Посохов, С. И. (Сост.). (2011). *Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков: антология*. Москва.
- Корж-Усенко, Л. В. (2018). *Концептуальні та організаційно-педагогічні засади розвитку освітнього процесу у вищій школі України (1905–1920 рр.)*. Суми: Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка.
- Любар, О. О., Стельмахович, М. Г., Федоренко, Д. Т. (1998). *Історія української педагогіки*. Київ.
- Мещанінов, О. П. (2005). *Сучасні моделі розвитку університетської освіти в Україні: монографія*. Миколаїв, Київ.
- Сбруєва, А. А. (Ред.). (2003–2006). *Хрестоматія з історії педагогіки (Ч. I–II)*. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка.
- Скржинська, М. (2013). *Освіта в процесі формування античних держав на території України (VI–IV ст. до н. е.). Україна в Центрально-Східній Європі (Вип. 12–13, сс. 15–31)*. Київ: Інститут історії України.
- Стоян, Т. А. (1999). *Університетська освіта в Україні в другій половині XIX ст.* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01). Київ.
- Сухомлинська, О. В. (Ред.). (2005). *Українська педагогіка в персоналіях (Кн. 1–2): навчальний посібник для студентів ВНЗ*. Київ: Либідь.
- Хижняк, З., Маньківський, В. (2008). *Історія Києво-Могилянської академії*. Київ: Києво-Могилянська академія.
- Яковенко, Н. (2011). *Київські професори за лаштунками Гадяцької угоди (про спробу перетворення Могилянської колегії на університет)*. *Київська академія*, 9, 5–24.
- Ясь, О. В. (2010). *Новгород-Сіверський гурток*. У В. А. Смолій (Ред.), *Енциклопедія історії України (Т. 7: Мі-О)*. Київ.

РОЗДІЛ 2

РОЗВИТОК ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

План

- 2.1. Вплив педагогічної думки на розвиток вищої школи.*
- 2.2. Розбудова мережі закладів вищої освіти.*
- 2.3. Особливості організації освітнього процесу у вищій школі.*

2.1. Вплив педагогічної думки на розвиток вищої школи

До найважливіших чинників поступу вищої школи належав стан розвитку теоретичних ідей, обґрунтованість освітніх реформ, концептуальна зрілість певних моделей та проектів. Упродовж багатьох сторіч філософська та педагогічна думка в Україні наснажувалася європейськими першоджерелами. Винятковою увагою користувалася спадщина Я. Коменського, Дж. Локка, Е. Канта, В. Гумбольдта, Е. Фіхте, Ф. Шеллінга. На відміну від епохи Середньовіччя, для якої єдиним джерелом знань був Бог, починаючи з Нового часу, людина почала сприйматися як суб'єкт наукового пізнання, рушійна сила розвитку суспільства. З часом увиразнилася тенденція до орієнтації вищої освіти на німецьку модель, передусім, на класичні університети Берліна, Галле, Кенігсберга, концептуальне підґрунтя якої було представлено в класичній німецькій філософії. Серед запрошених, за сприяння Й. Гете, до створеного на початку XIX століття Харківського університету викладачів була ціла плеяда талановитих німецьких учених: філософи, представники романтичної та соціологічної шкіл І. Шад (учень І. Фіхте) і Л. Якоб (учень Е. Канта), філолог К. Роммель, рекомендований Х. Г. Гейне та ін. Молоді науковці розглядали «слобожанські Афіни» як експериментальний майданчик для реалізації творчих задумів, тому, керуючись ідеями неогуманізму, порушували актуальні проблеми суспільства, підкреслювали значення освіти в розвитку цивілізації, привертали увагу до вивчення національної самобутності. Однак невдовзі більшість іноземних професорів, звинувачених у «неблагонадійності», захопленні «чистою наукою» та «кантіанською філософією», змушені були залишити Харків.

Варто відзначити істотний вплив провідних світових університетських моделей на теорію і практику вищої школи в умовах

Російської та Австрійської імперій. Так, місія класичного німецького університету полягала у формуванні національної ідентичності дослідника-патріота на засадах етичного раціоналізму, увиразнення культурогенеруючої та наукової функцій, реалізації академічних свобод і автономії академічної громади, гарантованих державою. На переконання В. фон Гумбольдта, університет мав стати втіленням духу нації, що продукує не стільки загальнокультурні, скільки національні духовні цінності, і таким, що формує не просто інтелектуала, а громадянина. Враховуючи особливості традиційної англійської моделі, неklasичний університет Дж. Ньюмена, насичений романтично-ліберальними ідеями, призначався для плекання талантів, морального й інтелектуального самовдосконалення джентельмена-інтелектуала в академічній атмосфері духовної спорідненості тих, хто навчає, і тих, хто навчається.

Призначення французького університету полягало у здійсненні ідеологічної соціалізації молоді для обслуговування державних потреб, а ідеалом освіченості бачився висококваліфікований управлінець, тоді як наукова діяльність була прерогативою вчених із складу Академії наук. Водночас поступово в європейському освітньому просторі набувають популярності ідеї «вільної вищої школи», «відкритого», народного університету (Е. Дюркгейм, П. Наторп, Дж. Рескін, А. Тойнбі, М. Шелер), спрямовані на масовізацію освіти, виконання громадянської функції, забезпечення духовного національного єднання, що вплили новий струмінь у рефлексію ідеї університетотворення.

Істотний вплив на формування концептуальних засад університетотворення мала дискусія прибічників теорії формальної та матеріальної освіти. Якщо «формалісти» обстоювали розвивальний характер навчання завдяки опануванню класичних мов і математики для розвитку пам'яті, мислення, уяви, здібностей, то прихильники матеріальної освіти й утилітаризму, які посилили позиції з часи капіталізму, керувалися критерієм практичної доцільності знань, умінь і навичок, сучасних методів наукового пізнання. З часом статусу провідної наукової методології в європейському інтелектуальному просторі набув позитивізм, що сприяло утвердженню віри в силу наукового знання і технічного прогресу, спонукало до поглиблення спеціалізації освіти.

У досліджуваний період зміцніло усвідомлення різних зацікавлених сторін у необхідності перегляду парадигми вищої освіти. Якщо бачення мети університету з боку офіційних кіл полягало в

культивуванні проімперських настроїв на основі посилення утилітарного бюрократичного призначення – орієнтації на підготовку відданих кваліфікованих державних службовців, то представники інтелігенції вимагали активної участі репрезентантів вищої школи у вирішенні нагальних суспільних проблем і поліпшенні долі народу. Необхідно виокремити основні групи інтелектуалів, що позиціонували різні підходи до розвитку вищої школи. Консерватори, переважно прихильники «псевдоенциклопедизму» - ревні захисники офіційного курсу російського уряду (В. Пуришкевич, обер-прокурор Св. Синоду К. Победоносцев). Прибічниками ідеї необмеженої влади монарха, культу імперії Романових, що ґрунтувалася на імперській системі цінностей («православ'я – самодержавство – народність»), були професори А. Вязигін, С. Голубев, С. Левашов, Ю. Кулаковський, Д. Піхно, І. Сікорський, Т. Флоринський, які застерігали від «наслідків освітнього анархізму».

Затятими опонентами консерваторів були радикали, апологети ідеї академічної свободи (В. Вернадський, М. Костомаров, П. Лесгафт, М. Ковалевський, Л. Петражицький, М. Чехов), які виступали за ліквідацію системи університетської освіти, подолання «примусового характеру навчання» та переобтяження програм, деформалізацію освітнього процесу, перехід до інституту вільнослухачів, розроблення автодидактичної моделі вищої школи, втілення ідеї «післяуніверситетської освіти». Представники академічної еліти наполягали на необхідності переходу від відтворення «фіктивних знань» до генерування суспільно значущих ідей, від репродуктивних до продуктивних методів навчання. Нищівна критика «школярства», консерватизму, архаїзму та обскурантизму в системі вищої освіти знайшли відображення на сторінках резонансного видання «Віхи» (1909 р.).

Більшою поміркованістю характеризувалися педагоги й освітні діячі ліберального спрямування (Д. Багалій, П. Капніст, Д. Каченовський, П. Каптерев, М. Кареев, М. Пирогов, М. Сумцов, К. Ушинський), які обґрунтовували доцільність зміни знаннєвого підходу на особистісно орієнтований, зменшення важелів тиску держави, розширення вирішального впливу академічних громад на організацію освітнього процесу, витіснення механічного «заучування» навчального матеріалу дослідженням актуальних наукових проблем, пов'язаних з інтересами та професійними потребами студентів.

Незважаючи на численні обмеження, представники прогресивної професури прагнули культивувати в академічному середовищі духовну свободу людини з широким світоглядом і творчим мисленням. Приміром, професор М. Сумцов наголошував на доцільності налагодження творчої, товариської взаємодії учасників освітнього процесу, вбачаючи призначення викладача в розвитку вмінь та навичок інтелектуальної праці студентів, сприяння формуванню в молодого покоління цілісної «наукової картини світу», культивування наукової сумлінності, служіння рідному краю, ідеалам любові та свободи. Феномен вільної вищої школи, кредо якої було: «Університет для студентів, а не студенти для університету!», ліквідував монополію держави в цій сфері, нездатної адекватно реагувати на виклики часу та суспільні потреби. Мета вільної вищої школи полягала у сприянні розвитку багатогранної особистості інтелігента, провідника суспільного прогресу. Поява нової недержавної моделі вищої освіти свідчила про перемогу тенденції до автономії над авторитарністю в еволюції вищої школи, спрямованої на саморозвиток і звільнення від гіперопіки держави.

Водночас необхідно зауважити умовність поділу на зазначені угруповання, адже багато репрезентантів вищої школи під впливом життєвих обставин могли корегувати й навіть змінювати власні погляди. Так, професори М. Мечніков, О. Потебня, М. Овсянико-Куликовський, які змолоду були активними членами українських студентських громад, у зрілому віці тяжіли до ліберального табору з вираженими «українофільськими тенденціями». Натомість Д. Багалій і М. Сумцов із часом проявили себе як яскраві представники національно свідомої інтелігенції.

У процесі аналізу інтелектуальною спільнотою перспектив розвитку вищої школи до найрезонансніших належала проблема можливостей використання української мови. Відомий мовознавець О. Потебня, запровадивши до наукового обігу термін «денаціоналізація» та інтепретуючи мову як єдино властивий кожній людині та нації спосіб мислення і світосприйття, висловив протест проти денаціоналізації українців. Як згадувала освітня діячка Христина Алчевська у спогадах «Продумане й пережите»: у натхненних лекціях «про історичне минуле нашої батьківщини, про наші пісні, про народну поезію» професор-мовознавець Олександр Потебня «закликав нас до її вивчення, до любові до неї; ми захоплено слухали його впродовж годин, і я певна, що кожен із

нас присягався в душі в ці хвилини присвятити цій батьківщині всі свої сили, віддати їй усе своє життя». Таким чином, прогресивні педагоги надихали слухачів до реалізації високої суспільної місії – служіння рідному народові.

Право українців на освіту рідною мовою визнавали й деякі представники ліберальної інтелігенції. Так, декан юридичного факультету Харківського університету, член Державної Думи, професор М. Гредескул констатував, що найближчі родичі великоросів – малороси (українці) й білоруси зазнали більшої «русифікації», ніж усі інші національності в імперії, оскільки буквар українською або білоруською мовою був неможливим, євангеліє в перекладі на ці мови переслідувалося як «крайня пропаганда», а національний рух в Україні позиціонувався як вигаданий, штучний, дуже небезпечний для загальноросійської культури.

Зрештою, на межі XIX–XX століть виокремилася група національно-свідомої української інтелігенції, для якої альтернативою казенним вищим школам бачився народний університет, заснований на принципах народності та культуровідповідності, узгодження освіти з реаліями й інтересами рідного народу, що розкрито в працях Т. Лубенця, Олени Пчілки (О. Косач), М. Рудинського, С. Сірополка, Г. Хоткевича.

Активну участь у розробленні та впровадженні ідеї народної вищої школи взяли громадські діячі, викладачі Галичини й Буковини (А. Волошин, М. Галущинський, О. і Ф. Колесси, М. Кордуба, І. Кокорудз, І. Крип'якевич, А. Крушельницький, О. Маковей, В. Охримович, С. Рудницький, С. Смаль-Стоцький, С. Томашівський, М. Чайківський). З часом визріла ідея вільного українського університету, істотний внесок в опрацювання та популяризацію якої здійснили педагоги, викладачі, громадські діячі: В. Барвінський, С. Буда, М. Возняк, В. Гнатюк, Б. Грінченко, М. Грушевський, Д. Донцов, М. Зобків, Є. Коновалець, М. Крушельницька, М. Міхновський, М. Павлик, С. Петлюра, І. Свенціцький, В. Старосольський, К. Студинський, С. Томашівський, І. Франко, Л. Цегельський, В. Щербаківський, В. Щурат. Варто відзначити зусилля вчених світового рівня – фізика І. Пулюя – професора, декана й ректора німецької Вищої політехнічної школи та хіміка І. Горбачевського – професора і ректора Карлового університету, спрямовані на обґрунтування та лобіювання ідеї українського університетотворення як «запоруки національної величі українців» перед владними колами Австро-Угорської імперії.

Чільне місце в розробленні та поширенні ідеї українського університету належить Науковому товариству імені Т.Шевченка у Львові, членами якого були поважні вчені з різних країн світу. З кінця XIX століття у громадській думці було актуалізовано тему боротьби за український університет, яке обстоювали політичні сили під проводом І.Франка, М.Грушевського і М.Міхновського: Українська радикальна партія наполягала на запровадженні української мови в освітніх закладах усіх рівнів, а Українська народно-демократична партія вимагала заснувати українсько-руський університет. Цілеспрямовану боротьбу за національний «храм освіти» розпочала академічна молодь на вічах студентів-українців вищих шкіл Австрії. З часом важливим засобом лобіювання ідеї українського університету була дипломатична й парламентська діяльність у Відні – столиці Австро-Угорщини.

Вагомістю українознавчого доробку вирізнялися харківські професори Д.Багалій, В.Барвінський, В.Данилевич, В.Мова-Лиманський, Д.Овсянико-Куликовський, Є.Редін, В.Савва, М.Сумцов, М.Халанський. До когорти київських учених, які піднесли рівень українознавчих досліджень належать В.Антонович, М.Дашкевич, М.Довнар-Запольський, А.Лобода, І.Луцицький, Г.Павлуцький. Розробка українознавчої проблематики в Новоросійському університеті здійснювалася зусиллями О.Грушевського, О.Маркевича, А.Синявського, Е.фон Штерна та ін. Консолідації зусиль творчої молоді й учених-однодумців сприяла діяльність Українського наукового товариства (Львів, Київ), Харківського історико-філологічного товариства, товариств «Громада», «Просвіта». Важливим засобом активізації зусиль національної інтелігенції в галузі українознавства стало проведення конкурсів на кращі наукові праці або художні твори з наданням премій громадськими організаціями та приватними особами.

Переконливістю вирізнялася позиція українського представництва в Галицькому крайовому сеймі та Віденському парламенті: митрополита А.Шептицького, О.Барвінського, Л.Бачинського, М.Василька, С.Вітика, С.Дністрянського, О.Колесси, К.Левицького, Є.Окуневського, Є.Озаркевича, Т.Окуневського, Я.Остапчука, Д.Танячкевича, В.Стефаніка, К.Трильовського, які наполегливо обстоювали право українців на власну національну школу. Особливо слід підкреслити внесок відомих політиків національно-демократичного напрямку – К.Левицького, М.Лозинського, Є.Олесницького, Ю.Романчука в розроблення та втілення стратегії

українського університетотворення. Більшість діячів солідаризувалися в тому, що оскільки в Австро-Угорщині діяв польський університет у Кракові, доцільним видавалося перетворення Львівського університету на український або створення окремої вищої школи для українців у Львові – столиці давньоруського князівства. З метою досягнення українсько-польського паритету в Галичині в 1888 році представники інтелігенції Наддніпрянської України – професор В. Антонович, О. Кониський, П. Житецький розробили проект поділу Львівського університету на українську й польську частини з відкриттям при них медичного факультету.

Водночас в умовах Російської імперії Х. Алчевська, В. Антонович, Д. Багалій, Д. Дорошенко, С. Єфремов, П. Зайцев, А. Лобода, В. Перетц, М. Сумцов пов'язували надії на задоволення національно-культурних потреб українського населення передусім із відкриттям українознавчих кафедр у чинних університетах та впровадженням викладання рідною мовою. Професор М. Сумцов називав рідне слово скарбницею національного духу, священною реліквією та оберегом власного народу, уподібнюючи до Матері Божої у київському Софіївському соборі, яка, не зважаючи на руйнації церкви зайдами-завойовниками, залишилася непохитною; такою ж «несокрушимою стіною», на думку вченого, є «і мова українська на протязі її довгого життя, од Ярослава Мудрого і до наших часів, і ніякі заходи з її руйнування не мали доброго наслідку. Безліч людей стоїть перед цією тяж віковічною святістю, і жде, таємно жде від неї добра і правди на ґрунті великих старих національних заповітів...».

Варто констатувати наявність суперечностей між різними поколіннями педагогів, представників національної інтелігенції на межі XIX–XX століть: між українофілами, зорієнтованими на традицію, які послуговувались аматорським підходом до вивчення старожитностей, етнографії, фольклору, та молодого покоління інтелектуалів, зорієнтованою на високі академічні стандарти, модернізацію суспільства й державницькі перспективи України. Ці ментальні зрушення чітко сформулювала Леся Українка в листі до М. Драгоманова: «Ми відкинули назву «українофіли», а зветься просто українці..., бо для нас, «молодих українців», починається нова епоха національної самосвідомості». Тому І. Франко влучно назвав нову генерацію національно свідомої інтелігенції з творчим мисленням і активною життєвою позицією «Молодою Україною». До захисту права рідного народу на вільну вищу школу

долучилися представники мистецької еліти – корифеї української музики й театру М. Лисенко і М. Кропивницький, зірки світової оперної сцени – С. Крушельницька і О. Мишуга.

Представники поміркованих сил, які підтримував І. Франко, виступали за «еволюційно-поступальний шлях» українського університетотворення в руслі правового поля – на основі перемовин і компромісів з офіційними особами, членами парламенту та місцевої влади. Натомість радикали (як М. Лозинський, Л. Цегельський) вбачали ефективність революційної боротьби за високі ідеали (з обструкціями, сецесіями та збройним протистоянням). Водночас прибічників різних позицій споріднювало усвідомлення необхідності надання всенародної підтримки ідеї українського університету, активізації просвітницької роботи, організації народних віч, налагодженню співпраці з мешканцями «підросійської України» і представниками інших народів, пригнічених у реалізації права на національну вищу школу, підготовці науково-педагогічних кадрів і поглибленню наукових досліджень у галузі українознавства, інформуванню співвітчизників та світової громадськості в засобах масової інформації.

Незважаючи на різноманітність підходів, боротьба за український університет стала чинником концентрації потенціалу національної інтелігенції з обох берегів Дніпра та соборизації української нації. Українські діячі солідаризувалися в думці, що нація без університету – це вершинок без голови, що стрімко мчить у прірву. Центрами опрацювання ідеї вільного українського університету стали «Наукове товариство імені Т. Шевченка», «Просвіта», «Товариство українських наукових викладів імені Петра Могили» у Львові. Зусиллями Наукового товариства імені Т. Шевченка проведено кілька анкетувань щодо необхідності відкриття приватного Українського університету, адже з п'яти університетів на території України жоден не був українським: підросійській Україні здійснювалася посилена русифікація, в Галичині – полонізація, а на Буковині – германізація.

Провідна роль у генеруванні ідеї українського університетотворення належить голові Наукового товариства імені Т. Шевченка професору М. Грушевському, який у статті «Добиваймося свого університету!» заявив, що власна національна вища школа для потреб українсько-руського народу має постати «у Львові, столиці Галицької Руси, в центрі національного, культурного життя...». Розкриваючи у статті «Україно-руські наукові курси» витoki змагань

українства за національну вищу школу, авторитетний історик відзначив спроби князя Володимира адаптації на Русі візантійських зразків, наполегливі зусилля гетьманів і старшини, предстаників багатьох поколінь українців. Програму заснування приватного українського інституту з урахуванням передового світового досвіду (особливо США та Франції), викладено у статті М. Грушевського «Чи спроможемося?». На думку М. Грушевського, створенням національної наукової інституції можна зробити сучасному суспільству «дарунок неоціненої культурної і національної вартості». У праці «Справа українсько-руського університету у Львові», він підкреслив, що реалізація ідеї національної вищої школи як всенародної справи потребувала не тільки поодиноких виступів студентів і професорів, але й напруження зусиль широких народних мас. Роздуми про перспективи ідеї українського університету у Галичині в умовах українсько-польського протистояння викладено у розвідці «Невідклична справа».

Проблему організації кафедр українознавства у вищих школах підросійської України обґрунтовано М. Грушевським у статті «Справа українських катедр і наші наукові проблеми». Вчений зазначав, що доки рідна мова не стане «органом викладів університетських чи інших вищих шкіл» і знаряддям наукової роботи, доти суспільність, народність буде відчувати себе у становищі «нижчої», меншовартісної. «Академічна університетська наука на даній мові дає певне свідоцтво культурности, притискає печатку (cachet) культурної повноправности даної народности...». Учений стверджував, що «культура мови стає питанням життя і смерті», запорукою існування нації.

Саме М. Грушевський розробив програму модернізації вищої освіти та реалізації української національної ідеї щодо навчання й виховання. Посилаючись на прецеденти існування в Російській імперії німецького університету в Дерпті, польських – у Вільні й Варшаві, на досвід Австрії, де діяли чеський і польський університети, а українці й румуни мали виклади різних курсів рідною мовою, він довів правомірність створення українського університету. Вчений окреслив перелік дисциплін українознавства, що становили ядро майбутнього українського університету: українська мова, українська література, український фольклор, історія українського народу й української території з найдавніших часів, допоміжні історичні науки (палеографія, дипломатика, сфрагістика тощо), історія української штуки (мистецтва), археологія України, етнологія й антропологія української людності,

українське право (кодифіковане та звичаєве), фізична географія української території, економіка й статистика України, медична статистика й географія.

Незважаючи на відмінності в підходах на початку ХХ століття, ідея українського університету стала консолідуючою в середовищі національної інтелігенції, гуртуючи навколо себе вчорашніх опонентів, небайдужих представників різних поглядів і переконань. Значних зусиль до її розробки й популяризації доклав талановитий педагог Б. Грінченко, за що потрапляв під нагляд поліції. Зокрема, у 1898 році Б. Грінченко спільно з М. Міхновським від імені організації «Молода Україна» уклали «Відозву до Українців в справі заснування українського університету», в якій сформульовано низку фундаментальних завдань: за допомогою «національно-демократичної просвіти піднести духовну культуру нації, розвинути національну самосвідомість народу, виховати патріотично налаштовану інтелігенцію, здатну очолити суспільно-політичну активність мас і спрямувати її у русло націотворення». У відозві розкрито доцільність заснування українського університету, адже «без рідних шкіл, без рідної науки, просвіти ми вічно зостанемося денаціоналізованими і темними, розбитими і безсилими. Тільки широка національна поступова просвіта дасть силу народу до боротьби. Школи нас погубили, одні вони можуть нас і врятувати». Згідно з документом, призначення українського університету полягало у формуванні «поступово освіченої та національно переконаної інтелігенції», яка сприятиме зміцненню свідомості, організованості, освіченості рідного народу. Осередками популяризації ідеї українського університету серед молоді були члени родини Русових, М. Лисенко і А. Верзилов.

У 1905–1907 роках рух за українську вищу школу, здатної до навчання й виховання української інтелігенції на власному історико-культурному досвіді, підготовки молодих науковців, які могли б поширювати здобутки україністики, набув всенародного значення. Про доцільність започаткування українознавчих курсів як першого етапу українізації вищої школи йшлося в заяві київської інтелігенції – учасників Шевченкового вечора (1905 р.), у проекті статуту Всеукраїнської спілки вчителів і діячів народної освіти, розробленого Б. Грінченком, С. Єфремовим, В. Дурдуківським, які неодноразово зверталися з відповідними клопотаннями до Державної думи і до Ради Київського університету Св. Володимира. Серед перших вимогу введення українських дисциплін та викладання українською мовою

висунуто 1905 року студентами-українцями Новоросійського університету. У 1906 році професори Київського університету В. Перетц і Г. Павлуцький здійснили подання щодо необхідності відкриття українознавчих кафедр. В. Перетц оприлюднив проект заснування кафедр української мови, літератури, історії, етнографії та звичаєвого права (у «Записках Українського наукового товариства», в періодичних виданнях «Київські відгуки», «Київська старовина») та став автором доповідної записки Російської академії наук до Кабінету Міністрів про скасування заборони української мови. Переймаючись ідеєю відродження української культури, В. Перетц обстоював доцільність створення кафедри української мови і діалектології, здатної «закрити ті прогалини, які утворилися за багато років несправедливої зневаги вчених до української мови, якою говорять до 30 мільйонів народ».

Обгрунтовуючи правомірність використання рідної мови у школах усіх рівнів, Б. Грінченко апелював до авторитету класика педагогічної думки К. Ушинського, який констатував, що «наша багата південноросійська, мелодійна, співуча мова, на якій розмовляють ... 14 мільйонів населення, на якій існує така народна література, якою не може похвалитися жоден народ, на якій ще недавно співав Шевченко, виганяється зі школи, наче якась чума». Значний суспільний резонанс мала публікація голови київського товариства «Просвіта» і голови редколегії газети «Рада» Б. Грінченка, що започаткувала друк листів із різних країн світу на користь українізації вищої школи. Відома просвітителька Х. Алчевська стверджувала, що український народ, сплачуючи до державного бюджету мільйонні податки, має повне право вимагати від уряду задоволення власних культурно-освітніх потреб у здобутті українознавчих знань, передусім завдяки залученню таких блискучих фахівців, як професори В. Антонович і М. Грушевський. До історії і перспектив українського університетотворення звертався С. Єфремов у низці розвідок: «Минуле і сучасне (про ідею українського університету)», «За український університет», «Україножерна потіха», «Російська преса про український університет» та у монографії «Історія українського письменства». Прагнення українізації вищої школи підтримали у своїх публікаціях М. Сумцов «Історія та етнографія Малоросії як предмети викладання у Харківському університеті», Олена Пчілка «Українські університетські кафедри», С. Русова «Сучасні шкільні потреби на Україні». Д. Дорошенко «Ще у справі українських кафедр», М. Гехтер «За український університет», М. Залізняк

«Російська Україна та її відродження», І. Липа «До студентів-українців», «Про народний університет», І. Личко «До студентів-українців: вимога вільного українського автономного університету», С. Петлюра «Київські професори і домагання українських кафедр», «Громадянство і українські кафедри».

Щодо осмислення національною інтелігенцією мети й функцій вищої школи, доречним є сентенції депутата віденського парламенту Л. Цегельського: «Університет – це мозок народу, осередок його розумового життя. Університет – це кузня, де кується найвища народна свідомість, де досліджується науково народна минувшина, народна духовна творчість і народне положення економічне. Університет – то джерело всієї народної науки, неначе те сонце, від якого напалюються всі прочі вогнища народної освіти, добробуту і незалежності. Університет має формувати не яничара, а національну інтелігенцію». Український парламентарій Ю. Романчук убачав в осередку вищої освіти не тільки свідчення «рівноправності з іншими народами», але й «запоруку національної величі» українців, В. Старосольський позиціонував університет як мірило культури кожного народу, а К. Заклинський підкреслив питоме суспільно-виховне, національно-політичне та культурно-освітнє значення національної вищої школи. На думку В. Мудрого, майбутній університет повинен стати «короною незалежної української школи», «творцем культурних вартостей», «сумлінням народу», «єдиним чинником, який може надати напрям і розвернути нові шляхи для всякого виховання цілого народу». За визначенням В. Гнатюка, рідний університет є ... кроком по дорозі до нашого ідеалу, яким є вільна Україна. Всебічне наукове вивчення українства відкривало обрії в популяризації знань для українців та мало довести право на глибоку історичність українського етносу, рівноцінність іншим націям Європи, позиціонувати Україну як унікальний феномен і чинник глобальних процесів. Про гучний міжнародний резонанс проблеми українського університету свідчать діаметрально протилежні позиції лауреатів Нобелівської премії: норвежського професора Б. Бй'єрнсона та відомого польського письменника Г. Сенкевича, відображені на сторінках провідних періодичних видань Європи. Окреслюючи перспективи розвитку вільної України, М. Грушевський та І. Франко пов'язували їх з розбудовою національної системи вищої освіти і науки: «Соборна нероздільна Україна від Сяну до Кубані, самостійна

держава робочого українського люду, озброєного твердим залізом європейської культури. Постулат Української Академії наук, постулат повного українського університету (з паралельних кафедр Львівського університету), Академія Мистецтв, консерваторія і т. д.».

Представники педагогічної думки (Б. Грінченко, С. Русова, К. Ушинський) наголошували на тому, що духовно-моральна складова особистості викладача має включати гуманність, подвижництво, виваженість, мудрість, справедливість, тактовність, любов до ближнього, самовладання, самосвідомість, самоаналіз, самооцінку тощо. Винятковий вплив на формування життєвих ідеалів молодого покоління мав особистий приклад викладача-наставника, в якому цінувалися професійна компетентність, незаплямована репутація, широта ерудиції, риторичний хист, високі моральні якості, щира відданість освіті й науці, чітка громадянська позиція. Представники національної науково-педагогічної еліти здійснювали виховний вплив на студентську молодь завдяки особистісним якостям, що сприймалися вихованцями як своєрідний еталон для наслідування; професійно-педагогічній компетентності, що була синтезом духовно-морального, громадянського та професійного компонентів; педагогічній рефлексії, що передбачала усвідомлення мотивів, здатність поставити себе на місце іншого, адекватно оцінити результати своєї роботи; взаємовідносинам між педагогом і вихованцем, що ґрунтувалися на демократичних, гуманістичних засадах. Завдяки духовній близькості та ідейній спорідненості студентська молодь трепетно ставилася до улюблених наставників, що сприяло забезпеченню зв'язку поколінь і спадкоємності культуротворчого процесу.

Загалом, якщо в XIX столітті моделі вищих навчальних закладів орієнтувалися переважно на європейські та американські стандарти, то на початку XX століття представники національної інтелігенції зосередилися на розробленні ідеї вільної вищої школи та українського університету.

2.2. Розбудова мережі закладів вищої освіти

На початку XX століття на території України у складі Російської імперії функціонувала низка державних вищих навчальних закладів університетського та спеціалізованого типів: Київська духовна академія, що з'явилася внаслідок реформування в 1819 році Києво-Могилянської академії; Харківський (1804 р.), Київський (1833 р.), Новоросійський

університети; Ніжинський історико-філологічний інститут імені князя О. Безбородька (1875 р.), Харківський ветеринарний (1873 р.), Харківський технологічний (1885 р.), Київський політехнічний (1898 р.) інститути, Катеринославське вище гірниче училище (1899 р.), Вищі курси з виноробства в Ялті (1888 р.), Харківський сільськогосподарський інститут (1916 р.). Провідні позиції в системі вищої освіти Російської (як і Австро-Угорської) імперії належали навчальним закладам, що готували кадри для обслуговування імперського державного апарату – університетам і вищим навчальним закладам університетського типу, зорієнтованим переважно на вихованців класичних гімназій.

На початку ХХ століття в умовах Російської імперії характерною була уповільненість розвитку мережі університетів та їхньої організаційної структури, що передбачала фізико-математичний (із природничим і математичним відділеннями), історико-філологічний (з історичним та словесним відділеннями), юридичний і медичний факультети. Пропозиції професорських колегій, громадськості, торгівельно-промислових кіл, окремих зацікавлених осіб про включення до університетської структури факультетів педагогічного, народногосподарського, богословського профілів, відкриття нових кафедр не дістали належної підтримки уряду, що стало імпульсом для розвитку недержавного шкільництва.

Найстарішим вищим навчальним закладом у межах Російської імперії була Київська духовна академія, що забезпечувала вищу богословську освіту на основі чотирирічного курсу навчання. Академія була розрахована на обмежений склад вихованців (150–200 осіб, переважно випускників духовних семінарій). Єдиним вищим педагогічним навчальним закладом у системі державної вищої освіти був Ніжинський історико-філологічний інститут імені князя О. Безбородька – правонаступник гімназії вищих наук (започаткованої 1805 р. унаслідок приватної ініціативи), перетвореної на фізико-математичний (1832 р.) та юридичний ліцеї (1840 р.) у Ніжині. У структурі Ніжинського інституту функціонувало три відділення: історії, класичної та російської словесності. Заклад, який мав чотирирічний курс навчання вирізнявся незначним студентським складом (до 50 осіб).

Тривалий час на периферії системи вищої освіти в Російській імперії перебували народногосподарські виші, що готували фахівців промисловості та сільського господарства, зорієнтовані передусім на випускників реальних, технічних, гірничих, сільськогосподарських,

комерційних училищ. Якщо в кінці XIX ст. провідна позиція в інженерній освіті належала Харківському технологічному інституту (1885 р.), що здійснював підготовку інженера-універсала, адаптованого до вимог фабричної промисловості, то стрімкі темпи індустріалізації на початку XX століття вимагали не універсальної, а вузької профільної підготовки інженерів із низки автономних напрямів.

Істотне вдосконалення структури вищої школи було започатковано в епоху промислового підйому, внаслідок якого ідея політехнізації інженерної освіти набула популярності в ділових, а згодом і в урядових колах. Після того, як у 1898 році Комісія з технічної освіти Російського технічного товариства визнала політехнікуми найдоцільнішим типом вищих технічних навчальних закладів, міністру фінансів С. Вітте вдалося домогтись ухвалення закону про заснування таких інститутів у Києві та Варшаві. Низка спеціалізованих вищих шкіл постали на основі університетів і технічних вишів завдяки виокремленню певних структурних одиниць (кафедр, відділень, факультетів). Започатковані вищі технічні навчальні заклади здійснили успішну апробацію нових організаційних форм, менш обтяжливих для державного бюджету й більш ефективних для підготовки інженерних кадрів. Політехнічні інститути вирізнялися рухливою багатопрофільною структурою з 4–6 відділень, що в разі необхідності доповнювалася новими відділеннями, підвідділами, спеціальними курсами. Натомість менш доцільною моделлю виявилось відкрите в 1899 році Катеринославське вище гірниче училище, прирівняне 1912 року до Гірничого інституту в Петербурзі.

Активною була участь промислової еліти України (зокрема, М. Терещенка із синами, Л. Бродського, інших підприємців) у становленні та розвитку вищої політехнічної освіти. Професорські корпорації переймалися проблемою вдосконалення структури вищих навчальних закладів, розширення спектру спеціальностей для забезпечення підготовки кваліфікованих фахівців відповідно до нових викликів часу. Однак тенденцію до активізації розвитку інженерної освіти було перервано промисловою депресією 1903–1910 років.

Актуальність вищої сільськогосподарської освіти зумовлювалася потребами раціональної організації та підвищення рентабельності агропромислового виробництва. Незважаючи на інтенсифікацію сільського господарства, брак відповідних кваліфікованих кадрів був суттєвою перешкодою його стрімкого поступу. Виняток

становили Ветеринарні інститути в Харкові та Катеринославі. Так, у 1873 році Харківське ветеринарне училище (1851 р.), в основі якого лежала університетська кафедра, було реорганізовано в Харківський ветеринарний інститут. З метою підготовки фахівців у галузі виноробства, здатних працювати викладачами сільськогосподарських навчальних закладів вищого та середнього рівнів і керувати великими виноробними господарствами на базі Нікітського ботанічного саду в Ялті було створено Вищі курси з виноробства (1888 р.). Відповідно до необхідності забезпечення фахівцями машинобудівельних заводів у Харківському технологічному інституті, до складу якого входили механічний і хімічний факультети, в 1895 році відкрито кафедру сільськогосподарського машинобудування, згодом перетворену на відділення сільськогосподарського машинобудування. Для підготовки агрономів широкого профілю в Київському політехнічному інституті, заснованому в 1898 році, було створено сільськогосподарське відділення, що повністю не задовольнило народно-господарських потреб.

Нові організаційні форми вищої сільськогосподарської освіти з метою переорієнтації її на агрокультурне обслуговування не тільки поміщицького, але й масового селянського господарства стали предметом гострих дискусій на межі XIX–XX століть. У середовищі зацікавленої громадськості дебатовалися переважно два проекти: 1) організації агрономічних відділень в університетах і технічних вишах; 2) створення спеціального сільськогосподарського інституту з багатофакультетною, політехнічною конструкцією. У 1893 році на зібранні Харківського товариства сільського господарства комісію у складі громадських діячів, професорів та землевласників (М. Алексеєнка, О. Алчевського, Є. Гордієнка, І. Зайкевича, В. Капніста, І. Кирпичова, І. Красуського, М. Раєвського, П. Харитоненка та інших) було розроблено детальний проект сільськогосподарського інституту. Незважаючи на безрезультатність клопотань 1893, 1898 і 1903 років, слобожани прагнули реалізувати омріяний проект. Питання розвитку вищої сільськогосподарської освіти систематично порушувалося на сторінках періодичних видань, на з'їздах і зборах сільськогосподарських працівників. У 1908 році директор Харківського технічного інституту звернувся до попечителя Харківського навчального округу з відповідним клопотанням. У 1907 році вчений комітет цього закладу обрав комісію у складі професорів І. Красуського, Г. Латишева, І. Осипова,

М. Пильчикова і викладача Г. Буранова для розробки питання організації агрономічного відділення.

Важливе значення для активізації громадської ініціативи в галузі організації вищої аграрної освіти мали рішення Першого Всеросійського сільськогосподарського з'їзду в Києві у 1913 році. Водночас органи місцевого самоврядування наполегливо й систематично, проте безрезультатно домагалися створення вищих навчальних закладів відповідного профілю в Полтаві та Харкові, відкриття сільськогосподарського факультету в Катеринославі на базі ветеринарного інституту. Так, хоча Харківська міська дума і Земельний банк надали землю та кошти для Харківського аграрного інституту, однак офіційного дозволу на відкриття закладу так і не надійшло. На початку XX століття в межах України державою не було відкрито жодного вищого навчального закладу, за винятком інституту сільського господарства і лісівництва (1916 р.), евакуйованого до Харкова під час Першої світової війни з Нової Александрії Люблінської губернії (тепер Пулави в Польщі). Нерішучість російського уряду в наданні дозволу на створення вищих шкіл аграрного профілю пов'язана з небажанням відкривати доступ представникам селянства, що були носіями української ідентичності.

Прорахунки в офіційній академічній політиці зумовили становлення неурядової «вільної» вищої школи, створеної з ініціативи інтелігенції та коштом торгівельно-промислових кіл, інших зацікавлених сторін. Недержавні («вільні») вищі школи (вищі курси, інститути, університети) за своїм статусом були громадськими та приватними, що за рідкісними випадками не субсидювалися державою. Порівняльний аналіз показує: якщо формування державної вищої школи відбувалось у XIX столітті, то початок XX століття позначений інтенсивним розвитком недержавного сектора.

Відповідно юридичного статусу та професійної спрямованості закладів виокремлено такі типи вищих шкіл у структурі недержавного сектору на території України (вищі навчальні заклади університетського типу, медичні, педагогічні, комерційні, політехнічні інститути, сільськогосподарські, мистецькі):

- вищі навчальні заклади університетського типу, серед яких громадські вищі жіночі курси – Одеські (1903 р.), Київські (1906 р.), Харківські (1907 р.), Ніжинські вищі жіночі історико-філологічні курси (1916 р.), і приватні вищі школи – Київські вечірні вищі жіночі курси

А. Жекуліної (1905 р.), Катеринославські вищі жіночі курси О. Тихонової та М. Копилова (1916 р.), Новоросійський вищий міжнародний інститут Л. Верцинського в Одесі (1916 р.);

- жіночі медичні навчальні заклади, що діяли за університетськими програмами медичних факультетів – Київський (1908 р.) і Харківський (1910 р.), жіночі медичні інститути, Одеські вищі жіночі медичні курси (1910 р.);

- педагогічні навчальні заклади – Фребелівський жіночий педагогічний інститут у Києві (1907 р.) і Харківські Фребелівські курси з першою фребелівською школою Є. Шацької (1907 р.);

- комерційні – Київський (1908 р.) і Харківський (1916 р.) інститути, перетворені з курсів, заснованих відповідно в 1906 і 1912 роках;

- мистецькі – музично-драматична школа М. Лисенка (1904 р.), Київська (1912 р.) і Харківська (1913 р.) консерваторії;

- політехнічні – Харківський жіночий політехнічний інститут Південноросійського технологічного товариства та перший у Російській імперії єврейський приватний Політехнічний інститут для чоловіків і жінок у Катеринославі, заснований А. Прессом та М. Рабіновичем (1916 р.);

- сільськогосподарські – Харківські вищі жіночі курси сільського господарства (1917 р.).

Оскільки деякі засновники переслідували передусім комерційну, а не освітню мету, або за браком відповідних знань і досвіду не впоралися з керівними функціями, то ціла низка вищих навчальних закладів мала тимчасовий нетривкий характер функціонування: Київські жіночі загальноосвітні курси професора М. Довнар-Запольського (1905–1908 рр.), Київські жіночі історико-філологічні курси професора М. Довнар-Запольського (1909 р.), Київські лікарсько-педагогічні курси приват-доцента Університету Св. Володимира А. Карницького «Мати і дитина» (1906–1909 рр.), Харківські приватні вищі жіночі курси Н. Невіандт (1906–1910 рр.), Одеські вищі комерційні курси професора О. Федорова та Г. Файга (1907р.), Практичні загальноосвітні курси Фоміна для чоловіків і жінок у Сімферополі (1906 р.).

Винятковою наполегливістю в заснуванні приватних вищих шкіл різного ґатунку вирізнявся професор М. Довнар-Запольський, творча активність якого зрештою увінчалася створенням Київського комерційного інституту – найкращого серед закладів відповідного типу

в усій Російській імперії. Для розвитку вищої комерційної освіти в Україні знаковою стала промова, виголошена професором М. Довнар-Запольським на засіданні київського купецького товариства в 1907 році. Учений апелював до успішного досвіду Німеччини – «країни вільної науки і засновниці вищої комерційної освіти», де започатковано новий тип закладів у Лейпцизі та Берліні, здатних до поєднання загального розвитку студентів зі спеціалізацією. На думку М. Довнар-Запольського, російський уряд замість традиційної стратегії військової експансії з метою «захоплення ринків збуту» мав би забезпечити сприятливі умови для вільного розвитку промисловості, бізнесу й торгівлі, здійснення «прагматичного повороту у вищій школі», створення нових типів вищих шкіл. Адже, за визначення М. Довнар-Запольського, вища освіта розвиває розум і здібності людини, робить її відповідальним громадянином і членом суспільства, дає об'єктивні методи дослідження тих явищ життя, яким вона присвячує свою працю.

Загалом, російський уряд мав вибіркове ставлення до ініціатив створення недержавних вищих навчальних закладів, уважно вивчаючи фінансову дієздатність і політичну благонадійність засновників, становий і національний склад майбутнього закладу. Так, наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття не було підтримано клопотання громадськості про заснування університету в Сімферополі, ветеринарного інституту в Кам'янець-Подільському, сільськогосподарських інститутів у Полтаві, Києві, Сімферополі, Кам'янці, політехнічних інститутів у Миколаєві, Севастополі, Сімферополі, геологічного інституту в Севастополі. Позитивні рішення зазвичай супроводжувались уточненням, що випускники недержавних вищих навчальних закладів, крім свідоцтва про прослуховування курсу, не матимуть відповідних службових і станових прав, тобто визнавалася юридична неповноцінність освіти, здобутої у громадській і приватній вищій школі, що полягала не стільки в недовірі урядові до якості отриманих знань, скільки у ставленні до її виховної системи, неохопленої всебічним державним контролем.

Процес інституалізації недержавної вищої школи засвідчив кількісне зростання та якісне оформлення окремого сектора вищої освіти, що вирізнявся високою динамікою розвитку, порівняно з державною, запровадженням багаторівневої освіти, що передбачало поєднання спеціальностей, їхню детальну структурування. Недержавні виші поділялися на громадські та приватні, забезпечуючи надання платних освітніх послуг і навіть здійснюючи присвоєння наукових

ступенів. Якщо громадські вищі навчальні заклади створювались у формі непідприємницьких установ, що існували на «ідейних засадах» і переслідували освітню мету, то приватні – передусім як комерційні організації. Всі кошти недержавних вишів (плата студентів за навчання, допомога громадських організацій та окремих доброчинців) спрямовувалися на виплату зарплати викладачам, удосконалення освітнього процесу, розвиток кадрового потенціалу й навчально-допоміжної бази.

На межі XIX–XX століть завдяки консолідації зусиль науково-педагогічної громадськості було актуалізовано проблему розвитку вищої жіночої освіти, адже представниці жіноцтва наполегливіше почали обстоювати власне право на здобуття знань удома, на території України. У 1901 році вчені ради Київського та Харківського університетів порушили клопотання перед Міністерством народної освіти Російської імперії про скасування гендерного цензу у вищій школі. Спрагли до знань жінки, серед яких вирізнялися дружини й доньки університетських професорів, підготували цілу низку відповідних прохань, під якими було зібрано близько тисячі підписів. До цих звернень долучилися знані представниці української інтелігенції: Леся Українка (Л. Косач) і її сестра О. Косач, родин корифеїв українського театру й музики (Л. Старицька-Черняхівська, М. Старицька, О. Стешенко-Старицька, їхня мати С. Старицька, доньки композитора М. Лисенка Катерина і Ганна), дружина мецената Є. Чикаленка, сестра відомих українських мистецтвознавців В. і Д. Щербаківських Євгенія. Зрештою, тільки під час першої російської революції 1905–1907 років, коли було враховано вимоги жіноцтва, почали з'являтися та структурно розвиватися низка відповідних закладів.

Зокрема, Київські вищі жіночі курси діяли у складі історико-філологічного (з відділами історії, російської мови та словесності; французької, німецької мов і словесності), фізико-математичного, юридичного (з економіко-комерційним відділом), медичного відділень, виокремленого в самостійний виш (1908 р.) і перетвореного на жіночий медінститут (1916 р.). Одеські й Харківські вищі жіночі курси передбачали історико-філологічне, фізико-математичне, юридичне відділення. Необхідність створення вищого навчального закладу для жінок в Одесі неодноразово підкреслювалася попечителем Одеського навчального округу Х. Сольським. Підготовлений у 1902 році професором М. Ланге проект організації Одеських жіночих педагогічних

курсів у якості експерименту було затверджено в 1903 році. Курси, директором яких призначено М. Ланге, мали на меті підготовку вчительок гімназій та передбачали трирічний термін навчання. Згідно з клопотанням Ради цього закладу, в 1906 році на базі педагогічних курсів було відкрито Одеські вищі жіночі курси у складі двох факультетів: історико-філологічного (з історичним і філологічним відділеннями) та фізико-математичного (з математичним і природним відділеннями), а в 1908 році започатковано юридичний факультет. У 1913 році рада Одеських Вищих жіночих курсів вирішила закрити романське-германське відділення, що функціонувало нетривалий час через недостатньо високий рівень знань слухачок. Прикметно, що кількість слухачок на історико-філологічному та фізико-математичному відділеннях Одеських Вищих жіночих курсів у 1913 році була приблизно пропорційною, що не збігалось з усталеними стереотипами про поділ спеціальностей на суто «чоловічі» та «жіночі». Академічна дієздатність жінок підтверджувалася й показниками успішності студенток політехнічних вищих шкіл.

У 1910 році до Харківської міської думи надійшла заява попечительки Вищих жіночих курсів Ю. Харіної, у якій зазначалося, що цей навчальний заклад, створений громадським коштом за значної підтримки панів професорів упродовж кількох років інтенсивного розвитку спільно з Харківським медичним інститутом зажив слави «жіночого університету». Подальші перспективи розвитку курсів пов'язувалися з відкриттям юридичного факультету, дозвіл на створення якого вже було отримано, та можливістю виконання курсами функцій педагогічного інституту. Необхідно відзначити внесок членів «Харківського товариства грамотності» та «Харківського товариства допомоги працюючим жінкам» у становленні та розвитку низки вищих навчальних закладів у центрі Слобожанщини.

Як стверджують С. Сірополко та Н. Полонська-Василенко, серед приватних вищих шкіл для жінок позитивною репутацією вирізнялися Вищі вечірні жіночі курси А. Жекуліної в Києві, відкриті в 1905 році як однорічні, а в 1907 році перетворені на 4-річні. У 1915 році у зазначеному закладі функціонувало два факультети: історико-філологічний (з історичним відділенням та відділенням слов'яно-російської філології) і педагогічний (з відділеннями дошкільного виховання та вчителів вищих початкових училищ – у складі трьох підвідділів: російської мови та словесності, історії та

географії, природничих наук і математики). Незважаючи на обмежений контингент вихованок (близько 100 осіб), Вищі вечірні жіночі курси А. Жекуліної забезпечували досить високий рівень знань і вмінь випускниць.

З ініціативи Київського Фребелівського товариства у 1908 році в Києві було створено Фребелівський жіночий інститут із трирічним терміном навчання, на базі якого функціонували дитячий садок, притулок, початкова школа, педагогічна амбулаторія, спрямовані на якісну підготовку педагогічних кадрів відповідно до засад «нової» педагогіки. Аналогічні заклади почали з'являтися і в інших містах України: у Харкові діяли Фребелівські курси з першою фребелівською школою Є. Шацької, а в Одесі – Фребелівські курси Мартинової, що за якістю освітніх послуг дещо поступалися київським. Педагогічний сектор недержавної вищої школи здійснював викладання теоретичних та прикладних проблем шкільної, дошкільної, а згодом і позашкільної педагогіки, що дозволяло забезпечувати комплексний характер підготовки фахівців.

Другою за чисельністю групою вишів університетського типу були медичні жіночі курси й інститути в Харкові (1909 р.), Одесі (1910 р.), Києві (1916 р.), що діяли за університетськими програмами, компенсуючи брак відповідних факультетів у більшості вищих жіночих закладів. У 1910 році у складі Одеських вищих жіночих медичних курсів відкрито хіміко-фармацевтичне відділення, що не могли собі дозволити навіть університети. Для забезпечення належного рівня підготовки фахівців на цьому відділенні студентки вимагали відкриття аптеки та відповідної хіміко-фармацевтичної лабораторії.

До третьої групи належали Вищі жіночі навчальні заклади технічного й комерційного спрямування, серед яких вирізнявся Харківський жіночий політехнічний інститут (1914 р.). Законом 19 грудня 1911 року «Про іспити осіб жіночої статі в знанні курсу навчальних закладів і про порядок набуття ними учених ступенів і звання вчительок» курси, програми яких відомством освіти визнавалися «рівними університетським», отримували статус вищих навчальних закладів, а їхні випускниці допускалися до остаточних іспитів у державних іспитових комісіях «для осіб чоловічої статі».

Вища мистецька освіта в Україні розвивалась у досліджуваний період передусім завдяки приватній ініціативі під егідою громадських організацій. Зокрема, функціонувала музично-драматична школа імені

М. Лисенка в Києві, створена в 1904 році зусиллями видатного українського композитора. Кошти, зібрані друзями й шанувальниками під час гучного відзначення 35-річного ювілею творчої діяльності М. Лисенка, маестро вирішив спрямувати на реалізацію давньої мрії – започаткування новаторського закладу, в якому б культивувалися національні мистецькі таланти. Зміст освіти в цьому закладі відповідав програмі консерваторії (принаймні на рівні вокально-мистецького відділу), а драматичного відділу (у складі російської та української драми) – програмам Московського філармонійного музично-драматичного училища.

Консерваторії у Києві (1912 р.) та Одесі (1913 р.) з'явилися завдяки ентузіазму членів Російського музичного товариства за підтримки шанувальників музичного мистецтва на базі відповідних училищ. Це були вищі спеціальні музично-навчальні заклади у складі художнього та академічного відділень, що мали на меті підготувати оркестрових виконавців, віртуозів гри на музичних інструментах, концертних співаків, драматичних та оперних артистів, капельмейстерів, композиторів і вчителів музики.

Народногосподарський сектор «вільної» вищої школи формував кадри для різних галузей промисловості, торгівлі, сільського господарства. Група комерційних вищих навчальних закладів Києва й Харкова, створених за фінансової підтримки купецьких товариств представляла новий тип спеціального економічного навчального закладу, студенти якого протягом 4-х років готувалися до торгівельно-промислової, банківсько-страхової, кооперативної, адміністративної, муніципальної, консульської, педагогічної діяльності.

До традиційної університетської структури окремих вищих навчальних закладів запроваджувалися професійні спеціалізації, що пропонували нові напрями підготовки фахівців (насамперед, у галузі комерції та торгівлі) та завдяки затребуваності на ринку праці набули популярності серед молоді. Так, у 1909 році з метою залучення більшої кількості слухачок на юридичному факультеті Київських Вищих жіночих курсів було започатковано економіко-комерційне відділення, що відкривало перед слухачками перспективи доступу до практичної діяльності в різних адміністративних, промислових і торговельних установах.

Київський комерційний інститут, крім основних (комерційно-технічного і економічного) відділень, мав п'ять підвідділів для

поглибленого вивчення галузей народного господарства: страховий, банківський, земсько-міський, залізничний і педагогічний, що готував викладачів для середніх комерційних закладів освіти. Для порівняння у структурі Харківського комерційного інституту передбачався один факультет і чотири підвідділи: економічно-комерційний, банківсько-страховий, промисловості та місцевого господарства, а в 1918 році – ще комерційний. У педагогічних групах, що організовувалися в комерційному інституті Харкова за бажанням слухачів читалися історія педагогіки, педагогічна психологія, комерційна освіта, шкільна гігієна.

Згідно з клопотанням, порушеним у 1916 році, у Катеринославі відкрився приватний Політехнічний інститут для чоловіків і жінок «іудейського сповідання» (1917 р.), що складався з електротехнічного та механічного факультетів. Зазначимо, що функціонування низки жіночих, а також «спільних» для жінок і чоловіків вишів було відповіддю прогресивної громадськості на гендерно дискримінаційний курс офіційної академічної політики.

Концентрація на території України багатих природних ресурсів, інтенсифікація промислового та сільськогосподарського виробництва, підвищення інтелектуальних потреб і культурних запитів населення змушувало урядові кола рахуватися з відкриттям нових вишів. Протягом десятиліття (1905–1914 рр.) кількість вищих шкіл і студентів в Україні зросла більше ніж удвічі, насамперед завдяки недержавному секторові. Мережа вищих навчальних закладів, розташованих на території України становила 21,2% від вищої школи Російської імперії. Напередодні Лютневої революції 1917 році в Україні функціонували 5 політехнічних, 5 вищих жіночих, 2 педагогічних, 2 комерційних, 3 сільськогосподарських, 3 жіночих медичних курсів та інститутів, 2 музичні консерваторії та 1 духовна академія. Територіально вища школа тяжіла до великих адміністративних і культурних центрів, економічних розвинених районів із високим рівнем промисловості, сільського господарства, торгівлі, переважно міст із солідним науковим потенціалом, сформованою дослідницькою базою, розвиненими академічними традиціями. Щодо географії вищої освіти на території України, то в Києві налічувалося 10 вишів, Харкові – 8, Одесі 4, Катеринославі – 3, Ніжині – 2. Унаслідок поглиблення економічної і політичної кризи в Російській імперії та під тиском об'єктивних потреб у кваліфікованих кадрах уряду довелося визнати юридичну повноправність деяких секторів «вільної» вищої школи.

Структурна розбудова мережі вищої освіти на українських землях Галичини й Буковини, що входили до складу Австро-Угорської імперії передбачала такі складові: Львівський (1661 р.) і Чернівецький (1875 р.) університети, Рільнича Академія в Дублянах поблизу Львова, що отримала статус вищого навчального закладу (1873 р.); Львівська вища ветеринарна школа (1831 р.), перетворена на академію ветеринарної медицини (1896 р.), Львівська консерваторія (1853 р.), Торгівельна академія у Львові (1898 р.), Львівська технічна академія (з 1871 р. – Львівська політехніка). Крім того, на початку ХХ століття з'явилися заклади, спрямовані на задоволення високих естетичних потреб: Вищий музичний інститут імені Миколи Лисенка у Львові (1903 р.) та Вільна академія красних штук зі школою О. Новаківського у Львові (1905–1914 рр.), що заклала підґрунтя художньо-дизайнерської освіти на території України.

Необхідно звернути увагу на значення студентської ініціативи у процесі структурної розбудови вищих шкіл та підвищенні їхнього юридичного статусу. Так, на зібранні студентства у Львові 1889 року обрано виконавчий комітет із 15 студентів, до якого ввійшли й відомі українські громадські діячі В. Будзиновський, К. Трильовський, та ухвалено резолюції щодо відкриття нових структурних підрозділів університету (зокрема, медичного факультету), розширення можливостей чинних навчальних закладів для забезпечення конкурентоспроможності випускників. Ураховуючи наполегливість і скоординованість дій студентської молоді та прогресивної громадськості Галичини, австрійським урядом було відкрито медичний факультет у Львівському університеті (1894 р.), зміцнено статус Академії ветеринарної медицини у Львові (1897 р.), якій надано право присвоювати наукові ступені (1908 р.); започатковано комерційний відділ у Технічній академії, урівняній у правах з університетом (1901 р.), зокрема щодо здійснення процедури атестації науково-педагогічних кадрів, засновано Рільничу Академію в Дублянах поблизу Львова (1901 р.).

У протестних акціях слухачів лісової школи у Львові висловлювалось обурення тим, що після відкриття Віденської лісової академії австрійський уряд не переймався проблемами підвищення статусу їхнього закладу й набуттям повноправності студентами. Антиурядові студентські страйки й демонстрації стали причиною дворазового тимчасового закриття Львівської лісової школи на початку

XX століття. У відповідь усі студенти написали спільну заяву-протест і забрали свої документи, а краєвий відділ Галичини заборонив бунтівникам вступ до аналогічних навчальних закладів країни. Зрештою, спільними зусиллями студентсько-викладацького складу за підтримки членів Галицького лісового і господарського товариства вдалося домогтися надання школі статусу вищої (1908 р.), однак заклад і надалі поступався в низці прав Віденській лісовій академії. Загалом, необхідно констатувати чітку зорієнтованість урядів імперій Габсбургів і Романових на пріоритетність підтримки столичних університетів та інших вищих навчальних закладів, на відміну від периферійних, які забезпечувалися за залишковим принципом.

Спроби відкриття Чернівецького університету були пов'язані з національно-культурним відродженням на Галичині й Буковині в 1848 році, проте їх здійснення припало тільки на 1875 рік, принагідно до 100-річного ювілею входження цих земель до складу Австро-Угорщини. У цей час за створення університетських осередків змагалися різні міста й національні громади імперії: чехи в Празі, італійці – в Трієсті, німці в Зальцбурзі, словенці – в Гориці або Люблянні. Проте уряд вирішив віддати перевагу столиці Буковини, керуючись передусім мотивами здійснення культуртрегерської місії утвердження німецької цивілізації на східній периферії імперії та наявністю належної матеріально-технічної бази місцевої богословської семінарії. У структурі Чернівецького університету діяло три факультети (філософський, теологічний, юридичний), що споріднювало цей заклад із Львівським університетом (у якому, крім того, як зазначалося вище, було створено ще й медичний факультет). Зазначимо, що відповідно до конфесійного складу населення Галичини й Буковини, теологічний факультет у Львові готував священиків греко-католицької церкви, а в Чернівцях – православних.

Порівняльний аналіз засвідчив підпорядкованість структури освітнього процесу у Львівському та Чернівецькому університетах ідеї надання спеціальної освіти на основі ґрунтовної загальноосвітньої підготовки. Упродовж перших трьох років студенти засвоювали програму філософського факультету, що мав загальноосвітній підготовчий характер, а потім переходили на один зі спеціальних факультетів. Так, на межі XIX–XX століть на філософському факультеті Львівського університету існували такі відділення та спеціалізації: філософія, педагогіка та суспільні науки (спеціалізації «філософія» та

«педагогіка»); історія, класична археологія та праісторія, історія мистецтва, порівняльне мовознавство, класична та давня філологія, філологія Нового часу: слов'янська, польська, руська (українська); німецька, романська (спеціалізації «історія» та «філологія»); географія, етнографія, математика, астрономія (спеціалізації «математика» та «астрономія»); фізика та хімія (спеціалізації «фізика та хімія»); мінералогія, геологія та палеонтологія; біологічні науки (спеціалізації «загальна біологія», «ботаніка», «зоологія»); гігієна; наука мов і стенографія (спеціалізація «мови» і «стенографія»).

Поряд з університетською, на західноукраїнських землях зароджувалася й розвивалася спеціальна вища освіта, насамперед музична. Поява у Львові перших приватних музичних академій, що мали за зразок Віденську музичну академію була пов'язана з учителем Ф. Шопена – Ю. Ельснером (1796 р.) сином славетного маестро – Ф. К. Моцартом (1826 р.). Однак тимчасовий характер діяльності цих закладів не дозволив повною мірою задовольнити потреби вищої музичної освіти. У середині XIX століття з ініціативи громадськості Галичини під егідою Галицького музичного товариства було створено Львівську консерваторію, що охоплювала класи фортепіано, органа, скрипки, альту, віолончелі, контрабаса, флейти, кларнета, валторни, сольного та хорового співу, контрапункту, музичної форми, теорії музики, гармонії, ритмової гімнастики за методом Е. Жак-Далькроза (з 1911 р.).

Українське хорове товариство «Боян» стало фундатором Вищого музичного інституту імені М. Лисенка (1903 р.) у Львові, близького за формою організації освітнього процесу до західноєвропейських консерваторій, вихованці яких засвоювали виключно музичну програму. Внаслідок реформування інституту, здійсненого в 1911 році зусиллями викладачів (О. Бандрівської, В. Барвінського, А. Вахнянина, В. Шухевича, М. Колесси, Ф. Колесси, С. Людкевича, С. Туркевич-Лукіянович, О. Ясеницької-Волошин), термін навчання було подовжено до 9 років; відкрито класи гри на альті, фортепіанного ансамблю, ансамблевої гри; з 1913 році – класи ритмової гімнастики й хорового співу, гри на духових інструментах (флейта, кларнет); сформовано симфонічний оркестр; започатковано організацію осередків закладу в містах Галичини, першим із яких стала філія у Стрию.

Здійснений порівняльний аналіз показує: якщо у XIX столітті вища технічна й сільськогосподарська освіта в Україні орієнтувалася

на універсальну університетську модель, поширену в Німеччині й Бельгії, то на початку ХХ століття пріоритет надавався «вузько спеціалізованим» австрійським та американським зразкам. Рільничій академії в Дублянах поблизу Львова, відкритій за підтримки Галицького сільськогосподарського товариства (1855 р.), було надано статус вищого навчального закладу (1873 р.), що у визначенні змісту освіти орієнтувалися на вищі школи відповідного профілю Берліна й Відня. За «Положенням про сільськогосподарську освіту» 1904 року сільськогосподарські вищі навчальні заклади Австро-Угорщини здобули право вносити корективи до навчальних планів і самостійно визначати зміст курсів згідно з особливостями та потребами певного регіону. Львівська вища ветеринарна школа, заснована в 1831 році та перетворена на академію ветеринарної медицини у 1896 році, надавала вихованцям безкоштовну освіту. Підготовка фахівців у ветеринарних вищих навчальних закладах була розрахована на німецькі й італійські стандарти.

Характерними для імперського дискурсу початку ХХ століття була безрезультатність спроб професорсько-викладацького складу Львівської консерваторії перетворити заклад на державну вищу школу та прагнення академічного складу здобути університетський статус для Київських вищих жіночих курсів, незважаючи на те, що у внутрішній документації та на громадському рівні останній заклад часто називали університетом Святої Ольги.

Структура Харківського, Київського, Новоросійського університетів передбачала чотири факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний та медичний. Водночас у складі Львівського університету на початку ХХ століття діяли юридичний, філософський, теологічний та медичний факультети, а в Чернівецькому – перші три, за винятком медичного. Порівняльний аналіз засвідчує структурну різноманітність зарубіжних університетів та інших вищих навчальних закладів, у яких, як правило, функціонувало значно більше факультетів і відділень (зокрема, в США – 12–14 факультетів), що дозволяло оперативніше реагувати на потреби ринку освітніх послуг. Натомість спроби створити в Російській імперії університети нового типу, адаптовані до місцевих потреб і можливостей, зазнали фіаско. Водночас структура університетів Австро-Угорщини також потребувала суттєвої модернізації. На початку ХХ століття Російська імперія відставала від провідних країн світу за кількістю вищих навчальних

закладів університетського та спеціалізованого типів, проте вирізнялася стрімкою динамікою розвитку недержавного сектору вищої школи.

Високим статусом у Російській та Австро-Угорській імперіях вирізнялися юридичні факультети університетів – з позиції державних пріоритетів, престижності в суспільстві, обсягів студентського контингенту. Стрімке зростання чисельності студентів на історико-філологічних факультетах Російської імперії на початку ХХ століття було пов'язане з прагненням молоді знайти в історичному минулому витoki важливих суспільних явищ і відповіді на актуальні виклики сучасності, сприяючи формуванню власного наукового світогляду. Здобуття освіти в більшості вищих навчальних закладів, за винятком теологічного факультету Львівського університету, Київської Духовної Академії та Львівської ветеринарної академії, мало платний характер.

Отже, вища школа в умовах Російської та Австро-Угорської імперій досліджуваного періоду мала складну розгалужену структуру зі змінними кількісними та якісними параметрами. Починаючи з 1905 року, завдяки активізації зусиль приватної та громадської ініціатив значним динамізмом розвитку, гнучкістю й відкритістю до організаційних новацій вирізнявся недержавний сектор вищої школи, що забезпечував поглиблену спеціалізацію освіти відповідно до потреб і можливостей студентів. Установлено, що в цей час поряд із державою активними суб'єктами структурної розбудови вищих шкіл стали викладачі та студенти, члени просвітницьких і фахових товариств, представники промислових кіл та приватні особи. На початку ХХ століття посилилася конкуренція між традиційною орієнтацією вищої школи на універсальну модель класичного німецького університету та вузько спеціалізованими австрійськими й американськими зразками. Про поступову нейтралізацію суперечностей між різними типами закладів свідчить узгодження тенденцій до університетизації та профілізації вищої освіти внаслідок взаємного засвоєння набутого позитивного досвіду, утвердження гендерної рівності на основі допуску чоловіків до студентського складу суто жіночих навчальних закладів і навпаки.

Важливою проблемою у розбудові вищої школи була боротьба національної інтелігенції і студентства за створення українського університету для наближення освіти до потреб та інтересів місцевого населення, що набуло гостроти з інкорпорацією українських земель до складу монархій Габсбургів і Романових. Відповідно до політики

«національного порозуміння» в Австрійській імперії для підготовки вчителів українських шкіл Галичини в Руському інституті (Studium rutenum) на базі Львівського університету, починаючи 1787 року, було запроваджено викладання українською мовою. Під впливом національного відродження в Європі міністерським циркуляром 1848 року зобов'язано вивчати українську як обов'язкову мову більшості населення Галичини, а польську – як необов'язкову мову національної меншини. В офіційних документах наголошувалося, що університет в Галичині створено спеціально для задоволення культурно-освітніх потреб українців. Після надання Галичині автономії постановою Франца-Йосифа 1871 року замість німецького затверджено утравістичний (польсько-український) характер Львівського університету, проте через домінування поляків у академічній корпорації панівне становище посіла польська мова.

Водночас у Російській імперії після набуття чинності «Емського указу» і Валуєвського циркуляру на українську мову було накладено табу. Проте окремі викладачі наважувалися на включення елементів українознавства до навчальних курсів: одеські студенти слухали приватні українознавчі курси М. Сигаревича і О. Маркевича, а київська молодь відвідувала цикл приватних лекцій з історії та етнографії України професора В. Антоновича, який, сподіваючись на співпрацю українців з обох берегів Дніпра, здійснив зі студентами мандрівку до Галицької України. Завдяки участі вчених у закордонних форумах інформація про Україну та українців поширювалися в Європі.

У 1905 році Київський університет Св. Володимира доручив професору Д. Антоновичу підготувати записку про скасування заборон української мови. З ініціативи професорів М. Сумцова, Д. Багалія, А. Зайкевича рада Харківського університету виступила проти цензури українських видань з акцентом на забороні Слова Божого і богослужбових книг рідною мовою. Свідченням національної самосвідомості київського студентства є зібрання з ініціативи Д. Дорошенка в 1906 році 1430 підписів під петицією до ради Університету Св. Володимира про заснування чотирьох українських кафедр, апелюючи до успішної практики викладання українознавства в зарубіжних університетах. Проте ректор Д. Цитович дав згоду тільки на відкриття «приватних» курсів. Подібну заяву до Ради Київських вищих жіночих курсів було подано від імені 500 слухачок та «Гуртка українців-студентів» Київського політехнічного інституту.

Відповідно до звернень студентства, рада Харківського університету порушила в 1906 році перед міністерством клопотання про відкриття в закладі двох українознавчих кафедр із викладанням курсів українською мовою, а також присвоїла звання почесного доктора І. Франку та М. Грушевському (1906 р.), а згодом – першій жінці-вченому історику О. Єфименко (1910 р.). Характерно, що представники різних національностей підтримували прагнення до запровадження дисциплін, що б відповідали задоволенню культурно-національних потреб. Газета «Рада» констатувала наявність 10 тисяч підписів на користь відкриття українського університету.

Унаслідок лібералізації суспільного життя в 1906–1907 роках окремі спроби викладання українською мовою здійснили професори Д. Багалій, М. Сумцов, М. Халанський (Харків), А. Лобода, В. Перетц (Київ), приват-доцент О. Грушевський – брат відомого українського історика, професора Львівського університету М. Грушевського (Одеса). Переповнені аудиторії та пильна увага слухачів засвідчили здатність до використання української мови в освітньому процесі вищої школи. Але такі «небезпечні експерименти» дістали негативну оцінку уряду, тому україномовні лекції було припинено, а їх учасників – покарано; суворі догани отримали викладачі і представники адміністрації: декан історико-філологічного факультету Новоросійського університету професор Е. фон Штерн і ректор Харківського – Д. Багалій.

Першим вищим навчальним закладом, у якому ціною неймовірних зусиль фундатора запроваджувалося навчання українською мовою стала Музично-драматична школа імені М. Лисенка. Україномовний цикл музично-вокальних дисциплін викладав сам М. Лисенко і всесвітньо відомий співак, професор О. Мишуга; професором В. Перетцом та І. Стешенком читалися курси з історії української літератури, з історії українського театру та драми. На Київських вищих жіночих курсах популярністю користувалися курси професорів В. Перетца і А. Лободи з історії української літератури, прочитані в часи революції 1905–1907 років, а професор А. Лобода в 1907–1909 роках викладав зазначений курс в Київському університеті та на Київських вищих жіночих курсах. Курс лекцій з історії України прочитано у 1906 році професором М. Василенком на Вищих жіночих курсах А. Жекуліної. Спробою популяризації досягнень у галузі українознавства була організація в 1909 році Українським науковим товариством у Києві низки публічних лекцій, які відвідувала

студентська молодь. Проте невдовзі лекції було заборонено урядом. Необов'язкові курси з історії України (професора В. Данилевича, Є. Сташевського), з історії українського наріччя (приват-доцента В. Розова) було зафіксовано в оглядах викладання Київського університету у 1910, 1913 і 1916 роках. Проте курси В. Данилевича і М. Василенка з історії України 1912 року було вилучено з навчального плану. Новою тактикою можновладців стало подання українознавчих дисциплін під «специфічним українофобським соусом» (за висловом О. Грушевського). У цей час було здійснено безрезультатні спроби вирішення означеної проблеми у Державній Думі. Попри інтерес молоді до українознавства, російський уряд дозволив розробку такої проблематики суто поза територією України.

У цей час Львів став місцем концентрації найрадикальнішої студентської молоді, які зазнали переслідувань у Російській імперії через участь у протестних рухах. У відповідь на заяву польських професорів 1907 р. про суто польський характер Львівського університету, українські професори І. Бартошевський, М. Грушевський, С. Дністрянський, І. Добрянський, Й. Комарницький, О. Колесса, Т. Мишковський, П. Стебельський і К. Студинський заявили, що вимагають виокремлення руських кафедр та організації окремого університету у Львові. Загострення переросло у конфронтацію між українськими й польськими силами, що не обійшлося без жертв.

Нові перспективи вирішення проблеми започатковано «конституційною ерою» – із запровадженням в Австро-Угорщині загального виборчого права (1907 р.) і створенням в парламенті Українського клубу. Однак пропозиції професорів-українців, членів Наукового товариства імені Т. Шевченка не мали підтримки Відня, що відносив університетське питання до місцевого рівня, залежного від українсько-польського порозуміння. Зрештою, у 1911 року університетська справа стала, за висловом К. Левицького, «альфою і омегою» українського життя та пріоритетом виборчої кампанії до Віденського парламенту. В умовах активізації вимог представників різних національностей щодо дотримання прав у галузі вищої освіти, бюджетною комісією парламенту ухвалено рішення про створення італійського юридичного факультету і заснування словенського та українського університетів (1911 р.). Посиленню позиції українських сил сприяло включення до парламентської Комісії із заснування українського університету професорів І. Горбачевського, О. Колеси,

С. Дністрянського і С. Смаль-Стоцького. У рескрипті імператора (грудень 1912 р.) крайнім терміном заснування українського університету визначено 1916 рік. Проект указу мав значний резонанс на рівні світової громадськості, оскільки обізнаність з «українською проблематикою» значно зросла завдяки університетським викладам, організації міжнародних конференцій і періодичним виданням. Зрештою, в лютому 1914 року в обмін на підтримку українським парламентським представництвом виборчої реформи ухвалено рішення про заснування українського університету у Львові, що сприймалося суспільною думкою як крок до майбутньої національної автономії, викликаючи піднесення в середовищі національно свідомої інтелігенції підросійської України. Проте офіційними колами Росії підготовку до створення української вищої школи в Галичині було розцінено як антиросійську акцію, спрямовану на активізацію «мазепинського» руху та кваліфіковану в ноті протесту Міністерства зовнішніх справ як «casus belli» (привід до війни). Отже, попри оптимістичні перспективи, ідея українського університету у Львові наразилася на протидію Росії та чергові труднощі з початком першої світової війни і крахом Австро-Угорської імперії.

В таких несприятливих політичних умовах студентська і наукова молодь вдавалася до неофіційних засобів поширення українознавчих знань. Першим таємним українським університетом були систематичні українознавчі курси в Петербурзі, що діяли у 1914–1917 роках. Восени 1914 року з ініціативи «Головної Ради» об'єднаних українських студентських громад високих шкіл Петербургу на чолі з Л. Чикаленком започатковано створення нелегального українського університету «Наша школа», спрямованого на формування свідомих українців, які виступають за самостійну Українську державу. Заклад діяв на базі «Українського клубу» на чолі з М. Корчинським під опікою Українського клубу «Громада», голова якого О. Лотоцький відзначив героїзм молодих ентузіастів із високим розумінням громадських обов'язків.

Оскільки поважні вчені не наважилися ризикнути своїм становищем, то ініціатива в реалізації ідеї таємного українського університету належала талановитій молоді. Заклад діяв під керівництвом Є. Нероновича, функції секретаря виконувала Н. Суровцова, а серед викладачів зібралося чимало перспективних науковців. Так, українську літературу викладав П. Зайцев, мову – Г. Голоскевич і В. Ярошенко, історію України – Ф. Слюсаренко, українське мистецтвознавство – К. Широцький, національно-визвольний рух – О. Коваленко, соціально-

економічні науки – В. Садовський, історію українського театру - О. Кисіль, які намагалися супроводжувати лекції демонстраціями діафільмів і фонограм, рукописів, пам'яток мистецтва. Багато з діячів, причетних до функціонування осередку, стануть членами українських урядів, репрезентантами національного ренесансу, учасниками розбудови вищої освіти в часи українського державотворення.

Загалом, якщо урядом Російській імперії ігнорувалися прагнення українців до реалізації права на рідну за мовою та змістом освіту, то рух громадськості за національну спрямованість вищої школи в Галичині й Буковині, що вирізнявся масовістю, організованістю, всестановим характером, активністю української парламентської репрезентації, спонукав австрійську владу до прийняття конструктивних рішень. У результаті наполегливої боротьби справа національного університету у Львові, що мала доленосне значення для українського народу, увійшла в площину практичного вирішення, однак початок Першої світової війни не сприяв реалізації зазначеного проекту. Незважаючи на епізодичний характер викладів українознавчих курсів на початку ХХ століття, напрацьовані ідеї, підходи та досвід, активно використовувалися у процесі реформування вищої школи в добу національного державотворення 1917–1920 років.

2.3. Організація освітнього процесу у вищій школі

На початку ХХ століття державних документах та офіційній педагогіці Російської імперії не втрачало чинності формально-інтелектуальне призначення освіти, тоді як у вищих навчальних закладах Австро-Угорщини метою вищої школи визнавалася «конституційно гарантована свобода науки і навчання». Ще після революції 1848 року австрійським університетам вдалося здобути свободу навчання і викладання; оновити мету вищої освіти, зорієнтовану на формування професійних навичок студентів на основі поглиблення теоретичних знань і розвитку наукових досліджень; надати філософському факультету, що раніше мав підготовчий характер, самодостатній статус.

Існувала суперечність між прагненням громадськості до узгодження вищої школи з актуальними потребами розвитку суспільства та переважно «охоронним» характером курсу російського уряду, спрямованим на консервацію чинних порядків. З одного боку, держава потребувала висококваліфікованих кадрів, з іншого –

передусім дбала про збереження монархічних засад, що зумовлювало пріоритет ідеологічної домінанти (особливо у змісті гуманітарної освіти). Згідно з університетським статутом 1884 року, в університетах Російської імперії було відновлено релігійно-ідеологічну домінанту освітнього процесу, що призвело до зміцнення позицій богослов'я, історії церкви, класичної філології за рахунок обмеження філософської складової змісту освіти, скасування спеціалізації, звуження обсягу нових мов, філософських і суспільствознавчих наук (історії Росії та Європи, політекономії, правознавства), спрямованих на формування наукового світогляду та громадянських якостей студентів. Орієнтація на традицію, «занурення у класичність», виразний акцент на античній спадщині був покликаний відволікати інтелектуальні зусилля молоді від вирішення нагальних суспільних проблем, що позначалося на мотивації та якості знань вихованців. На початку XX століття увиразнилася тенденція до розширення спектру навчальних дисциплін, інтенсифікації освітнього процесу завдяки зростанню тижневого навантаження на більшості факультетів майже удвічі, порівняно з XIX століттям, коли лівова частка часу припадала на вивчення богослов'я та історії церкви, натомість гостро бракувало годин на профільні дисципліни.

Зміст освіти на аналогічних факультетах університетів і вищих жіночих курсів в цілому був подібним (передусім щодо обов'язкових предметів), проте відмінним у вибіркового компонента. Так, історико-філологічний факультет Київського університету вирізнявся солідною філософсько-богословською підготовкою та передбачав низку рідкісних предметів: історія США, історія польського народу, історія арабів, вірменська мова, астрологія, колективна доісторична творчість. Близьким до університетських був навчальний план єдиного педагогічного вишу – Ніжинського історико-філологічного інституту князя О. Безбородька, що завдяки поглибленому вивченню античної спадщини зажив слави «останнього оплоту класицизму». Приміром, на початку XX століття в ньому викладалась «антична ритміка і метристика», тоді як у вищих навчальних закладах південноукраїнської України перевага надавалась ритміці за новою системою Е. Жак-Далькроза. Опанування загальних предметів у цьому інституті, починаючи з третього курсу, змінювалося спеціалізацією на класиків (учителів давніх мов), істориків (учителів історії), словесників (учителів іноземних мов).

На історико-філологічних факультетах вищих жіночих курсів Києва, Харкова, Одеси перелік обов'язкових дисциплін охоплював загальні (філософія, класична філософія, богослов'я, політекономія, мовознавство, російська мова і російська словесність, слов'янська філологія, загальна історія, російська історія, історія західноєвропейських літератур, історія церкви, історія та теорія мистецтв) і спеціальні (теорія поезії та прози, російська драматична література, російська культура XVI століття, історія феодалізму). У 1914 році до складу обов'язкових було зараховано юридичні, економічні науки, іноземні мови, а перелік спецкурсів зріс до десяти; серед необов'язкових пропонувалося вивчення етнографії, археології, вчення про державу і право. Значно ширшим, ніж в університетах, на вищих жіночих курсах був блок психолого-педагогічних дисциплін, оскільки крім історії та теорії педагогіки, для слухачок передбачалося викладання методики (історії, російської, французької мов, фізики, математики).

Узгоджуючи нові програми з університетськими, педагогічна рада Харківських вищих жіночих курсів у 1912 році включила до їх складу «Вступ до слов'янознавства», «Філософію» і «Методологію історії», щойно запроваджені до університетського обігу. Загалом, незважаючи на різницю у знаннях випускників чоловічих і жіночих гімназій, більшість слухачок після відповідних занять компенсаторного характеру опановувало університетську програму, демонструючи високу академічну результативність.

Необхідно констатувати зміни в навчальних планах недержавних вищих шкіл завдяки розширенню діапазону додаткових предметів.

Загалом, класичні університети України тяжіли до енциклопедичного характеру знань, натомість нові приватні вищі школи намагалися розширити блок спеціальних дисциплін. Водночас у Київському політехнічному інституті значна увага приділялася не тільки інженерним дисциплінам, але й загальноосвітнім, зокрема, низці соціальних наук. Динамізмом оновлення змісту освіти вирізнявся Київський комерційний інститут, студенти якого серед додаткових предметів залюбки опановували фотографію та стенографію, а також низку нових, щойно започаткованих тут дисциплін: генетику, основи педології, основи психотерапії, товарознавство. Вивчаючи «Економічну географію Південно-Західного краю», студенти переконувались у потужному виробничому потенціалі України. Ґрунтовна іншомовна підготовка в цьому закладі

забезпечувалася не тільки завдяки опануванню поширених нових європейських мов: англійської, німецької, французької, італійської, але й більш «екзотичних» східних: японської, китайської, турецької, арабської, що мали професійний ухил. Натомість в університетах увага приділялася «мертвим» класичним (грецькій, латині, санскриту) і слов'янським мовам. На початку XX століття студенти Новоросійського університету могли вивчати 4 мови (зокрема й італійську), до яких додалася й турецька. Звичною практикою того часу було викладання мови переважно її носіями. Засвоєнню іноземних мов сприяло здійснення поділу студентів на групи, відповідно до рівня знань.

Серед чинників, що впливали на ефективність освітнього процесу у вищій школі були: непослідовність політики уряду в галузі вищої освіти; витіснення особистісно орієнтованої парадигми, характерної для європейської цивілізації, традиціями державного домінування; статус учасників освітнього процесу, пригнічення правосвідомості та свободи викладачів і студентів, репресії проти «неблагонадійних»; порушення принципу вільного розвитку наукового знання; посилення релігійно-ідеологічного спрямування навчання й виховання; тимчасова заборона низки навчальних курсів і напрямів наукових досліджень, передусім тих, що впливали на формування наукового світогляду (соціологія, філософія, психологія, педагогіка, природне та європейське право, політична економія, українознавчі дисципліни тощо); спроби обмеження науково-освітнього співробітництва з Європою стереотипом «самобутньої вітчизняної науки»; вузькість варіативної складової змісту освіти; надмірна регламентація, уніфікація та русифікація освітнього процесу; жорстка цензура лекційних курсів і навчальної літератури; використання позитивного європейського досвіду; позиція вчених рад у вирішенні академічних проблем; професійно-педагогічна майстерність, авторитет та особистий приклад викладачів; наполегливість студентів у боротьбі за власні академічні потреби.

В умовах інтенсифікації розвитку ринкових відносин, створення конкурентоздатного освітнього середовища, демократизації суспільно-політичного життя під час демократичної революції 1905–1907 років, представниками науково-педагогічної громадськості Російської імперії запропоновано альтернативну антропологічну модель вищої школи, що відповідала особистісно орієнтованій парадигмі, прийнятій у європейській практиці. З метою вирішення політичної кризи уряд був змушений наважитися на офіційне закріплення ініціатив, що

генерувалися «знизу». За «Тимчасовими правилами управління університетами» 1905 року запроваджено університетську автономію, було відновлено колегіальність у роботі виборних органів університетів, що дозволило радам здобути вживати заходів, спрямованих на нормалізацію освітнього процесу. Спеціальним указом 1905 року аналогічне право отримали й вищі жіночі курси. Проте умовах забюрократизованої Російської імперії академічна автономія мала переважно формальний характер: міністерство затверджувало або скасовувало кадрові призначення й навчальні плани, ухвалені вченими радами тощо, зберігаючи реальні важелі впливу на функціонування вищої школи. Проте якщо раніше вектор розвитку вищої освіти визначався державою, то згодом посилився вплив суспільства.

До провідних нововведень в організації освітнього процесу належало запровадження з 1906 року предметної системи навчання замість курсової. Згідно з новою системою, що ґрунтувалася на ідеї автодидактизму, принципах свободи викладання та навчання, суттєво змінювалася мета освіти – від підготовки державного службовця до саморозвитку й самовдосконалення творчої особистості – свідомого громадянина суспільства, захисника інтересів рідного народу. Вища школа сприймалася передовою громадськістю як заклад для інтелектуалів із підвищеними розумовими потребами й можливостями – не тільки храм чистої науки, але й як осередок продукування національної еліти, культурна оаза, рушій суспільного прогресу, соціальний інститут, що виконує комплекс важливих функцій. Відповідно і викладач, і студент набували нової правосуб'єктності як активні учасники освітнього процесу, що закладало підґрунтя для педагогіки співробітництва.

Предметна система була націлена не на «пересічну», а на яскраву особистість талановитого викладача і сильного студента (фактично, колеги), здатного до самостійного наукового пошуку. Відповідно авторитарний стиль викладання поступово витіснявся демократичним, а менторський тон спілкування змінювався на більш товариський. Це потребувало високої професійної майстерності та відповідальності викладача, який не позиціонувався як «недосяжний авторитет» і речник «істини в останній інстанції», а виступав у якості тактовного наставника, публічного шукача істини, розмірковуючи вголос, припускаючись помилок та прилюдно їх виправляючи, іноді з допомогою легкої самоіронії.

Запропоновані викладачами авторські навчальні курси відвідувалися водночас студентами різних спеціальностей, відповідно до індивідуальної траєкторії навчання. Внаслідок запровадження вільного відвідування лекцій, стрімко зросла питома вага самостійної роботи студентів. Навчальні плани почали розроблятися самими студентами з урахуванням порад викладачів, що сприяло інтенсифікації освітнього процесу. Структура такого плану включала низку міні-планів з окремих блоків-циклів споріднених предметів, сконцентрованих навколо провідної дисципліни, що визначала спеціалізацію. Зазначене передбачало опанування загальних і спеціальних дисциплін обов'язкового та варіативного блоків. Розклад розроблявся деканатом на основі попередніх записів слухачів відповідно до обраних теоретичних і практичних занять. Зауважимо, що пропозиції необов'язкових курсів визначалися передусім колом наукових інтересів викладача.

Порівняльний аналіз показує, що інтенсифікації освітнього процесу у Львівському і Чернівецькому університетах сприяло викладання низки дисциплін національними мовами, поглиблення загальноосвітньої складової підготовки студентства, пізнавально-прикладного характеру занять, науково-популярного стилю викладення матеріалу. В умовах Австро-Угорщини значно успішніше, порівняно з Російською імперією, здійснювалося поглиблення українознавчого характеру змісту освіти. У Львівському університеті українською мовою здійснювалося викладання десятків навчальних курсів (переважно на філософському і богословському факультетах), відбувалися підготовка та захист дисертацій. Водночас у Чернівецькому університеті кафедру української мови та літератури обіймав професор С. Смаль-Стоцький, а лекторами працювали доктори З. Кузеля і О. Маковей.

В умовах предметної системи навчання вибір студентами факультету здійснювався після здобуття освіти на пропедевтичному загальноосвітньому факультеті, а всі дисципліни протягом перших років навчання мали елективний характер. Режим контролю знань набував більшої гнучкості, залежно від бажання слухача бути атестованим з обраних предметів у зручний час з можливістю кількарізних спроб перескладання іспиту в екзаменаційних комісіях за наявності поважних причин. Більшою відкритістю до нововведень, гнучкістю розкладу й режиму відзначалися приватні виші, що мали суттєві успіхи у втіленні предметної системи навчання. Неоднозначною була реакція технічних

вишів: Київський політехнічний інститут одним із перших в імперії реалізував нову навчальну систему; натомість керівництво Харківського технологічного інституту наполягало на її недоцільності. Комплексна система підготовки фахівців, запроваджена в Київській політехніці з 1898 року, передбачала теоретичні заняття, експериментальні дослідження, заводські практики, навчальне проектування, виразну професійну спрямованість викладання загальноосвітніх предметів (історії, літератури, малювання).

Вищі школи закритого типу – Київська духовна академія та Ніжинський історико-філологічний інститут імені князя О. Безбородька характеризувалися жорстким режимом життєдіяльності викладачів і вихованців, превалюванням виховної складової підготовки студентів над академічною; спроби оновлення освітнього процесу у зазначених закладах, ініційовані прогресивними викладачами, наражалися на опір керівництва.

На початку ХХ століття лекційна форма навчання зберегла статус основної форми організації навчально-пізнавальної діяльності. Однак відвідування лекційних занять залишалося вкрай незадовільним: спочатку на них могло записуватися багато студентів, однак активно працювали тільки одиниці. Лекційний матеріал конспектувався окремими слухачами, зусиллями яких упорядковувалися і друкувалися курси улюблених викладачів. З метою підвищення мотивації до навчальної діяльності відповідно до Статуту 1884 року студентам було дозволено відвідування лекцій на інших факультетах та обрання лекторів, що потребувало високого рівня свідомості й самоорганізації.

Викладачі ретельно обмірковували структуру та форму подання навчального матеріалу, використання доцільних засобів концентрації уваги й активізації мислення слухачів за допомогою ілюстрацій, таблиць, препаратів, моделей. Ентузіасти науково-педагогічної справи не обмежувались оприлюдненням конспектів лекцій і констатацією наукових фактів, віддаючи перевагу конструктивному діалогу з аудиторією, висуненню несподіваних гіпотез, доцільно організованій запитальній діяльності, обґрунтуванню оригінальних висновків і узагальнень. Запорукою високого рівня проведення лекційних занять була компетентність викладача, раціональне використання часу, визначення оптимального навчального навантаження, різноманітність дидактичних засобів і прийомів, забезпечення належної підготовки учасників освітнього процесу з

акцентом на самодіяльності студентів. Закріплення лекційного матеріалу здійснювалось у позанавчальний час завдяки залученню студентів до дослідження доручених викладачем окремих питань в умовах лабораторій, кабінетів, клінік університетів та інститутів. Окремі викладачі доповнювали ці традиційні форми роботи неформальним спілкуванням вдома за склянкою чаю, де влаштовували бесіди й консультації. Таким чином, лектори та слухачі, керівники практичних занять та їх виконавці ставали співучасниками та співтворцями евристичного начального процесу з елементами наукового відкриття.

На відміну від університетів, у вищих школах технічного профілю акцент робився на практичних навичках, тому другий період навчання присвячувався проектній діяльності, що дозволяло враховувати нахили й потреби кожного студента. Репрезентативними критеріями ефективності предметної системи було посилення мотивації, поживлення інтересу до навчання, ретельність і сумлінність слухачів у здобутті знань, умінь і навичок, що в цілому сприяло зростанню успішності студентського загалу. Водночас практика вільного відвідування лекцій, порушення послідовності складання іспитів призвели до суттєвої диференціації та поляризації навчальних досягнень студентів: обдаровані, діставши сприятливі умови для самореалізації, зарекомендували себе як перспективні науковці, ставши основою кадрового резерву вищих шкіл. Натомість менш здібні, свідомі й активні без посиленого адміністративного контролю й негативного стимулювання діяльності стрімко знизили свої академічні показники, ризикуючи потрапити до категорії «вічних студентів».

Поглиблення вузькоспеціалізованого характеру навчальних дисциплін, щільно пов'язаних із колом інтересів і наукових досягнень викладача, дозволяло забезпечувати ґрунтовний науковий рівень занять, що набували актуальності, аргументованості, методологічного і методичного вдосконалення, спрямованості на розвиток критичного мислення студентської молоді. Подальшого поширення набули лекції-диспути, на яких порушували ще невирішені наукою питання. Це потребувало відповідного інтелектуального тону учасників освітнього процесу, передбачаючи формулювання наукових гіпотез, відображення діапазону різних підходів до проблеми, джерел і літератури, формулювання оригінальних узагальнень. Виразною тенденцією оновлення змісту освіти було посилення краєзнавчого спрямування освітнього процесу, тематики лекцій і наукових робіт

(зокрема, конкурсних), що було характерним для вищих шкіл підросійської та підавстрійської України.

Більшість викладачів не дозволяли собі «спочивати на лаврах»: в умовах жорсткої конкуренції вони змушені були постійно доводити власну обізнаність з останнім словом науки, невтомно шукаючи шляхів до серця й розуму студентів. Оскільки багато предметів мало характер оригінального авторського курсу, то його зміст залежав від наукових переконань і громадянської позиції конкретного викладача, що позначалося на тематиці семінарських занять, рефератів, конкурсних робіт. У практиці вищої школи зустрічалися випадки усунення студентами викладачів від виконання обов'язків через низьку компетентність, використання застарілих посібників, незадовільний рівень викладання, жорсткість вимог і заниження оцінок.

Відкриті пробні лекції, що збирали понад тисячу слухачів широко практикувались у вищій школі, слугували перепусткою претендентам до викладацької діяльності. Високим науково-методичним рівнем, насиченням українознавчим матеріалом вирізнялися лекції та семінари В. Антоновича, Д. Багалія, М. Грушевського, О. Єфименко, В. Лазурського, В. Перетца, Н. Полонської-Василенко, С. Русової, С. Смаль-Стоцького, М. Сумцова, П. Юркевича.

Викладачі прагнули до ширшого використання наочності, ілюстрацій, малюнків, діаграм, демонстраційного й екскурсійного методів, концентричного принципу, технічних засобів навчання («чарівних ліхтарів» і фрагментів наукового кіно). Заняття на медичних факультетах супроводжувалися лікарською практикою, проведенням розтинів тіл, хірургічних операцій тощо. Практичні заняття передбачали наукові бесіди, письмове виконання поставлених завдань, критичний аналіз першоджерел, узагальнення статистичних відомостей, матеріалів експедицій (археологічних, етнографічних, фольклористичних), екскурсій, конспектування класичних творів, написання семестрових робіт і творів, проведення дослідів та експериментів, творчі завдання з іноземної мови, створення ігрових ситуацій. З початку ХХ століття було апробовано та втілено в практику вищої школи різноманітні методичні інновації; катехизисний метод поступово витіснявся концентричним. Аналіз джерел свідчить, що у вищих навчальних закладах асистентами й запрошеними фахівцями проводилися два різновиди репетицій: концентричні та звичайні. Раціональне поєднання індивідуальних і

групових форм навчання поживляло розумову роботу слухачів, сприяло розвитку здорової конкуренції в студентському середовищі. Екстернатна форма навчання виявилася доцільною для обдарованих студентів, які завершували свої наукові роботи.

Індивідуалізація та диференціація освітнього процесу здійснювалася завдяки дорученню окремим студентам творчих завдань, спрямованих на вирішення певної наукової проблеми, проведенню спільних наукових досліджень викладачів і вихованців, створенню праць у співавторстві наставників з молодими перспективними науковцями. Для вдосконалення володіння іноземною мовою, поглиблення професійних знань, умінь, навичок та з метою підготовки нової науково-педагогічної зміни практикувалося стажування студентів за кордоном. У програмних документах нових вищих шкіл було зафіксовано збільшення порівняно з університетським форматом питомої ваги практичних занять і колоквиумів, як форми контролю знань. Методом порівняння з'ясовано: якщо в університетах обсяг практичних занять значно поступався лекційним годинам, то у спеціальних вищих школах ці пропорції урівноважувалися.

На початку ХХ століття на базі університетів розгорнула роботу низка гуртків: філософсько-богословський, політично-економічний, історично-філологічний, психологічний, художньої творчості, науково-літературний, гурток для занять державними науками, виробництвом, цивільним правом (Харківський університет); математичний і науково-хімічний (Новоросійський університет); філософський, історично-етнографічний та філософсько-юридичне товариство (Київський університет). Хоча не всі із цих гуртків характеризувалися стабільністю та продуктивністю діяльності, проте окремим осередків вдалося стати базою для становлення наукових шкіл. У процесі роботи багатьох гуртків слухачами здійснювалася підготовка й захист рефератів, обговорення доповідей. Для забезпечення належної підготовки викладачі рекомендували студентам опрацювання найсучаснішої літератури, причому значну частину – іноземною мовою.

Суттєве значення для поглиблення професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів мали Педагогічний семінарії у Львівському університеті під керівництвом професора Б. Маньковського, лекції українських і польських професорів (І. Бартошевський, Й. Делькевич, М. Паливода, Б. Яшовський). Заслужену славу здобули психологічні семінарії київських професорів Г. Челпанова

та В. Зеньківського, одеського професора М. Ланге в Новоросійському університеті та на вищих жіночих курсах.

У цей період семінарії виконували функцію наукової лабораторії, в яких молодь випробовувала свою здатність до самостійної науково-пошукової діяльності. Іноді робота проводилася в невеличких групах, які спільно досліджували певну проблему, висуваючи одного доповідача. Протягом року пересічно відбувалося 5–10 семінарських засідань. Цікаво, що практикувалися й такі семінари, на яких відповідно до теми засідання головували різні викладачі й фахівці, що сприяло налагодженню співробітництва з різними зацікавленими установами, організаціями, приватними особами. Сприятливим середовищем для перспективної молоді стали семінари з історії України професора М. Грушевського та української філології (1909 р.) професора О. Колесси на базі Львівського університету. Для учасників філологічного семінарію під керівництвом професора В. Перетца традиційними стали «польові дослідження», екскурсії до різних регіонів України для вивчення культурно-історичних особливостей, робота в архівосховищах, участь у засіданнях Петербурзької академії наук, де порушувалися проблеми розвитку української мови. У межах семінарію сформувалася плеяда філологів, фольклористів, етнографів (Л. Білецький, М. Гудзій, М. Зеров, О. Лазаревський, А. Лобода, В. Маслов, С. Маслов, І. Огієнко, Д. Ревуцький).

Важливим аспектом забезпечення якості освітнього процесу стала наявність відповідної літератури (підручників, посібників), авторами яких були вітчизняні й зарубіжні вчені. Великого значення надавалось опрацюванню студентами новітніх публікацій у провідних наукових виданнях світу.

Порівняльний аналіз показує: якщо раніше за пропуски лекцій без поважних причин або за провал випробувань студенти підлягали покаранню (публічна догана, карцер, штраф, недопуск до іспитів, відрахування), то на початку ХХ століття почали віддавати перевагу засобам позитивного стимулювання навчально-пізнавальної діяльності. Утверджувалася практика соціальної допомоги студентам: працевлаштування молоді, надання позичок, оплата житла малозабезпеченим. Практикувалося вручення гонорарів талановитим студентам за публікації наукових статей або переклад курсів лекцій зарубіжних авторів. Для ознайомлення міжнародної громадськості з результатами наукових досліджень праці деяких студентів виходили у

світ іноземними мовами. За статутом студентського наукового семінару (1897 р.) професора С. Смаль-Стоцького з історії української літератури, в Чернівецькому університеті передбачено премії за кращі доповіді й розвідки. Міністерство освіти та віровизнань Австрійської імперії призначало грошові винагороди для кращих студентів-практикантів Львівського університету. Заохоченням для найсумлінніших студентів було відзначення їхніх здобутків у щорічних звітах, удостоєння золотими медалями, дипломами першого ступеня. Зарекомендувати себе перед академічною громадою дозволяла участь у конкурсі студентських наукових праць, переможці яких відзначилися преміями, почесними відгуками визнаних авторитетів. Ефективним засобом активізації освітнього процесу були інтелектуальні змагання між обізнаними студентами, що збирали переповнені зали спостерігачів. Свідченням значного суспільного інтересу до публічних диспутів з актуальної проблематики є розлогі репортажі, оприлюднені в періодичних виданнях. Адже переконливий виступ диспутантів слугував перепусткою до академічного визнання.

Дієвим засобом стимулювання творчої активності студентів слугували стипендії, кількість яких у кожному з університетів підросійської України коливалась у межах 150, більшість з яких були приватними та громадськими. Найбільше (20 стипендій) забезпечив сумський промисловець і меценат І. Харитоненко у Харківському університеті, причому часто за рівних можливостей претендентів перевага надавалась земляку фундатора. Серед жертводавців, націлених на сприяння студентам-українцям як основі національної елети вирізнялися професор М. Грушевський, доктор І. Кокорудз, підприємець і меценат Є. Чикаленко, письменник О. Кониський, митрополит А. Шептицький, а також «Українське наукове товариство імені Т. Шевченка», «Український народний дім у Львові», «Просвіта». Свідченням високих моральних якостей студентів є випадки відмови від стипендії на користь гідних і бідних товаришів.

Ефективність освітнього процесу значною мірою залежала від характеру взаємодії його учасників, відчуття «духовної спорідненості»: від викладачів, які окресливши сутність проблеми, переконливо обґрунтовували власну позицію, вдавалися до доречних прикладів та порівнянь, забезпечували сприятливий мікроклімат, і студентів, які брали активну участь у спільному пошуку істини. З пасивного слухача, об'єкта впливу, «сприймача» матеріалу студент поступово

перетворювався на суб'єкта, здатного до свідомого та критичного засвоєння навчальної інформації, аналізу обраної проблеми, аргументації міркувань, узагальнення, формулювання самостійних висновків. Однак на заваді становленню суб'єкт-суб'єктних взаємин в академічному середовищі була схильність окремих викладачів до застосування монологічних форм навчання й використання одноманітної літератури.

Найбільш повної реалізації нової моделі вищої школи вдалося досягти в практиці щойно створених (переважно недержавних) вишів. Це Вищі жіночі курси (Київ, Харків, Одеса), Київський Фребелівський інститут, Київський політехнічний інститут, Київський комерційний інститут, Гірничий інститут у Катеринославі, Київська й Одеська консерваторії, Новоросійський вищий міжнародний інститут тощо.

Методом порівняння виокремлено низку переваг запровадженої на початку ХХ століття предметної системи навчання (зорієнтованої на автономну модель вищої школи) щодо традиційної курсової, яка відповідала авторитарній моделі: пріоритет інтенсивного характеру засвоєння знань над екстенсивним; розширення варіативної складової змісту освіти за умови збереження базисного (інваріантного) блоку; увиразнення нових критеріїв ефективності освітнього процесу – рівня оволодіння студентом науковою методологією дослідження замість механічного засвоєння всіх дисциплін навчального плану; диференціація та індивідуалізація навчання, адаптація до потреб і нахилів студентів (розробка індивідуальних навчальних планів на основі низки запропонованих варіантів); започаткування студентоцентричного підходу та суб'єкт-суб'єктної взаємодії учасників освітнього процесу; посилення мотивації та академічного тону викладачів і студентів, творча атмосфера спільного пошуку, налагодження співробітництва, консультативна роль наставника; заміна «підручника» («школярського») характеру викладання на науковий.

Отже, після запровадження за «Тимчасовими правилами» (1905 р.) університетської автономії завдяки доцільному поєднанню академічних традицій та інновацій на початку ХХ століття увиразнилися такі тенденції розвитку освітнього процесу: в меті освіти – від підготовки чиновника-функціонера до формування творчої особистості-громадянина; у цінностях – свобода викладання, навчання та наукового пошуку; поєднання загальнолюдського й національного; у принципах і

підходах – антропоцентризм, гуманізація, гуманітаризація, культуровідповідність, індивідуалізація, диференціація, інтеграція знань; у змісті – від домінування загальноосвітніх дисциплін до поєднання фундаментальних і спеціальних знань, поглиблення наукової насиченості, практичної доцільності; у формах – від монополії лекцій до урівноваження їх практичними заняттями; у методах – від репродуктивних до продуктивних, поєднання концентричних, проектних, лабораторних методів роботи; у стилі взаємин учасників освітнього процесу – від авторитарного, що характеризувався домінуванням особистості викладача до демократичного; у структурі – відкриття нових спеціальностей, кафедр, навчально-допоміжних установ; у системі навчання – перехід від курсової до предметної, що передбачав розробку індивідуальних навчальних планів з акцентом на самостійній роботі, практичних заняттях, проектній діяльності, наукових дослідженнях студентів.

На підставі порівняльного аналізу виокремлено низку обов'язків викладачів вищої школи Російської та Австро-Угорської імперій: наявність професійної кваліфікації та наукового ступеня; забезпечення належного науково-методичного рівня викладання, підготовка наукових праць, керівництво дисертаційними дослідженнями здобувачів; постійне професійне самовдосконалення; усвідомлення високої суспільної місії вченого, активна участь у життєдіяльності вищого навчального закладу, залучення до розроблення стратегії розвитку вищої освіти; реалізація просвітницької функції серед населення. Водночас викладачі вищих навчальних закладів на території України мали комплекс прав: академічних (свободи викладання і наукової творчості), корпоративних (участь у колегіальних зібраннях та дорадчих засіданнях), громадянських і політичних (обирати та бути обраними до органів державної влади, установ місцевого самоврядування), право соціального захисту (достатній життєвий рівень, гідна оплата праці, пенсійне забезпечення), які більш повно реалізувалися в умовах Австро-Угорщини.

Основні складові підготовки здобувачів викладацьких посад досліджуваного періоду: наукова, пов'язана з атестаційним процесом і створенням авторського наукового продукту; фахова, що передбачала складання іспитів із профільюючих дисциплін; методична, яка перевірялася на пробних лекціях здобувача; педагогічна, що потребувала належної психолого-педагогічної підготовки; особистісна,

яка вимагала моральної зрілості потенційних викладачів вищої школи. З'ясовано, що на початку ХХ століття атестаційна система в Російській імперії за формальними ознаками уподібнювалася двоступеневій західноєвропейській (магістр-доктор), передбачаючи таку структуру: іспити за фахом, підготовка дисертації, позитивний висновок факультету, наукова експертиза, здійснена опонентами; публічний захист та обговорення; затвердження вченою радою і міністерством. Водночас констатовано складність і тривалість процедури здобуття наукових ступенів в умовах Російської імперії, порівняно з європейською практикою – через широку програму випробувань здобувачів, високі вимоги до дисертації та її експертизи, тематичне і змістове цензурування наукових досліджень. Порядок здійснення підготовки перспективних науковців до здобуття професорського звання передбачав обрання найбільш гідних кандидатів з урахуванням моральних якостей і благонадійності, академічної сумлінності і здатності претендентів до наукової діяльності, затвердження графіку наукових занять; аналіз звітів стипендіатів; призначення стипендій; матеріальне заохочення наукових здобутків кандидатів; подовження терміну закордонних відряджень для успішних кандидатів; відрахування осіб, які не виправдали сподівань.

Для посилення обізнаності з останнім словом науки і техніки, здобутками педагогічної теорії і практики, поглиблення професійної та мовленнєвої підготовки значно активізувалася академічна мобільність викладачів і студентів. Методом діяхронного аналізу динаміки розвитку міжнародної взаємодії в галузі науки та освіти встановлено: якщо раніше беззаперечним лідером стажувань була Німеччина, активно відвідувалися Австрія і Франція, то на початку ХХ століття почастишали візити до Бельгії, Сполучених Штатів Америки, особливо фахівців технічних спеціальностей. Проте, вчені-гуманітарії (історики, філологи, мистецтвознавці, юристи), зацікавлені класичною античною спадщиною, традиційно віддавали перевагу Італії – колиці європейської культури та цивілізації. Виявлено, що такі вчені, як М. Драгоманов, С. Русова, М. Грушевський та інші використовували високі трибуни Європи для актуалізації проблем жорстких цензурних обмежень, заборони рідної мови і відчуження українців Російської імперії від вищої школи. Винятковий інтерес науковців, які вирушали з метою професійного самовдосконалення за кордон, привертала знані наукові осередки (особливо Пастерівська лабораторія в Парижі), де

працювали талановиті вчені, світочі світової науки, засновники наукових напрямів і шкіл, лауреати Нобелівської премії. Більшість візитерів звертали увагу на солідне державне фінансування наукових досліджень вчених, найсучасніше обладнання лабораторій, використання нових методологічних підходів та методів систематизації матеріалу, залучення викладачів вищої школи до роботи у престижних наукових проектах.

Стабілізація соціально-правового статусу суб'єктів освітнього процесу у вищій школі України на території Російської імперії унеможливлювалася відсутністю Конституції, цензурою посібників, навчальних курсів і дисертацій, пильним наглядом поліції тощо. Через уповільненість інституційного розвитку інфраструктури різноманітних товариств та органів студентського самоврядування в умовах Російської імперії, студенти Галичини й Буковини вирізнялися більш високим рівнем свідомості, виразною етнічною самоідентифікацією, організованістю та корпоративною солідарністю в посиленні власної правосуб'єктності, захисті академічних та корпоративних прав, громадянських і політичних свобод. Водночас спільною для освітнього простору обох імперій досліджуваного періоду була наявність дискримінації за національною ознакою.

Найчисельнішими і найвпливовішими були студентські товариства Галичини й Буковини, що характеризувалися структурованістю за напрямами діяльності, національними, політичними, гендерними ознаками (академічні, наукові, культурні, гуманітарні, релігійні, спортивні). Методом порівняння встановлено, що крім соціально-захисної функції, домінуючої у XIX столітті, провідними напрямами роботи студентської молоді на початку XX століття були: освітня й самоосвітня, наукова, громадсько-політична, фізкультурно-оздоровча, доброчинна, видавнича, культурно-просвітницька, насамперед спрямовані на зміцнення національної свідомості, вивчення і популяризацію рідної мови, літератури, історії, культури, реалізацію ідеї вільної української вищої школи.

Якщо в кінці XIX століття діяли академічні та культурно-просвітні товариства, призначені для допомоги студентству у здобутті освіти і сприянні самоосвіті, то внаслідок структуризації громадського і молодіжного руху за активної участі студентської молоді було створено низку організацій нового ґатунку («Сокіл», «Січ», «Пласт», «Запороже», «Чорноморе», «Роксоланія»), що приділяли значну увагу основам безпеки

життєдіяльності, фізичному вихованню і військовій підготовці населення. З метою спільного вирішення студентською молоддю назрілих проблем відбулося об'єднання академічних товариств у міжвузівські спілки – «Молода Україна», «Український студентський союз», якими було охоплено близько 70% українського студентства Галичини. Незважаючи на відмінності у пріоритетах діяльності різних українських товариств (академізм, просвітництво, клерикалізм, мілітаризм тощо), вікових і гендерних характеристиках, ступені елітарності або масовості, їхніх учасників споріднювали усвідомлення актуальності гуманістичних і націоцентричних цінностей, спадкоємності державницьких традицій і готовність до боротьби за незалежність України культурницькими або військовими засобами. Необхідно відзначити суттєвий вплив особистого прикладу викладачів-українців на формування наукового світогляду і громадянської позиції студентства у захисті корпоративних, академічних, національних і громадянських прав, налагодження тісної співпраці зі студентською молоддю, особливо в контексті змагань за український університет, та організації просвітницької діяльності спільно з товариствами «Просвіта», «Наукове товариство імені Т. Шевченка», «Рідна школа», які засновували стипендіальні фонди для обдарованих малозабезпечених студентів.

Доведено, що студентські товариства Галичини й Буковини досліджуваного періоду, завдяки високому рівню самоорганізації та соціальної зрілості слугували прототипами для інших об'єднань різного спрямування (кооперативних, громадсько-політичних), сприяючи розбудові громадянського суспільства. На початку ХХ століття у розвитку зазначених товариств помітними були тенденції до інтеграції в європейські молодіжні структури та консолідації представників етнічних українських земель завдяки пожвавленню взаємодії української молоді з обох берегів Дніпра, активному включенню політичних емігрантів і студентів з Великої України до керівних органів молодіжних структур. Отже, активізація взаємодії суб'єктів освітнього процесу сприяла зміцненню соціально-правового статусу учасників освітнього процесу, вдосконаленню підготовки і зростанню професійно-педагогічного рівня науково-педагогічних кадрів, самореалізації викладачів і студентів у навчальній та позанавчальній діяльності.

У контексті інтенсивних суспільних процесів, що відбувались у Російській та Австро-Угорській імперії досліджуваного періоду, студентська молодь стала рушійною силою перетворень і модернізації

країни. У розвитку студентських товариств помітними були тенденції до інтеграції в європейські молодіжні структури та до «соборизації» етнічних українських земель завдяки поживленню взаємодії української молоді з обох берегів Дніпра, активному включенню політичних емігрантів і студентів із підросійської України до керівних органів молодіжних структур, розширення форм і засобів творчої самореалізації студентської молоді в академічній, позанавчальній, громадських сферах діяльності. Саме представники української організованої молоді виступали ініціаторами та найактивнішими учасниками національного і просвітницького рухів. Виразним пріоритетом діяльності української студентської молоді у досліджуваний період стали змагання за вільну вищу українську школу.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Проблема розвитку вищої школи у зарубіжній філософській та педагогічній думці кінця XIX – початку XX століття.
2. Переваги і недоліки курсової та предметної систем навчання.
3. Підходи до модернізації вищої школи у вітчизняній педагогічній думці.
4. Розвиток ідеї українського університету в кінці XIX – на початку XX століття.
5. Розбудова мережі закладів вищої освіти в кінці XIX – на початку XX століття.
6. Розвиток змісту, форм та методів навчання у вищій школі.
7. Суб'єкти освітнього процесу у вищій школі в кінці XIX – на початку XX століття.

Список джерел та літератури

- Алексюк, А. М. (1998). *Педагогіка вищої освіти України: Історія. Теорія*. Київ: Либідь.
- Андреев, А. Ю. (2009). *Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы*. Москва: Знак.
- Андреев, А. Ю., Посохов, С. И. (Сост.). (2011). *Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков: антология*. Москва: РОССПЭН.
- Бенера, В. Є. (2011). *Самостійна робота студентів у вищій школі України: історичні трансформації (друга половина XIX – кінець*

- XX ст.). Рівне: ПП ДМ.
- Герцюк, Д. (2014). Товариство українських наукових викладів імені Петра Могили у Львові: історико-педагогічні аспекти діяльності (1908–1939 рр.). *PRACE NAUKOWE Akademi i im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika, XXIII*, 367–377.
- Змеев, В. А. (2001). *Развитие российской высшей школы (XVIII – начало XX века)* (автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02). Москва.
- Зобків, М. (1910). Боротьба о національний характер Львівського університету. У *За український університет у Львові (збірка статей в університетській справі)*. Львів.
- Золотухіна, С. Т., Масич, В. В. (2014). *Діалогове навчання як засіб професійно-педагогічної підготовки майбутніх вчителів: історичний аспект*: монографія. Харків.
- Качмар, В. (2004). *Проблема заснування українського університету у Львові на рубежі XIX–XX ст. у контексті національного життя*. URL: http://old.journ.lnu.edu.ua/publications/visnyk26/Statti_Kachmar.htm
- Корж-Усенко, Л. В. (2018). *Концептуальні та організаційно-педагогічні засади розвитку освітнього процесу у вищій школі України (1905–1920 рр.)*. Суми: Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка.
- Левицька, Н. М. (2012). *Вища гуманітарна освіта (друга половина XIX – початок XX ст.)*: монографія. Київ.
- Любар, О. О., Стельмахович, М. Г., Федоренко, Д. Т. (1998). *Історія української педагогіки*. Київ.
- Мещанінов, О. П. (2005). *Сучасні моделі розвитку університетської освіти в Україні*: монографія. Миколаїв, Київ.
- Сбруєва, А. А. (Ред.). (2003–2006). *Хрестоматія з історії педагогіки* (Ч. I–II). Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка.
- Сисоєва, С. О. (2003). *Нариси з історії розвитку педагогічної думки: навчальний посібник*. Київ: Центр навчальної літератури.
- Стоян, Т. А. (1999). *Університетська освіта в Україні в другій половині XIX ст.* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01). Київ.
- Сухомлинська, О. В. (Ред.). (2005). *Українська педагогіка в персоналіях* (Кн. 1–2): навчальний посібник для студентів ВНЗ. Київ: Либідь.

РОЗДІЛ 3

РОЗВИТОК ВИЩОЇ ШКОЛИ ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ В ЧАСИ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (1917–1920 РОКІВ)

План

- 3.1. Вплив педагогічної думки на розвиток вищої школи.*
- 3.2. Розбудова мережі закладів вищої освіти.*
- 3.3. Організація освітнього процесу у вищій школі.*

3.1. Вплив педагогічної думки на розвиток вищої школи

Активізація розроблення і реалізації підходів до розвитку національної вищої школи припала на період діяльності українських урядів 1917–1920 років, до чого долучилися Д. Антонович, М. Василенко, В. Вернадський, О. Грушевський, П. Дорошенко, Б. Кістяківський, О. Музиченко, І. Огієнко, Г. Павлуцький, М. Плевако, С. Русова, Л. Старицька-Черняхівська, І. Свенціцький, І. Стешенко, Ф. Сушицький, П. Холодний. Науково-педагогічною спільнотою було обґрунтовано необхідність подолання відчуження вищої школи від народу завдяки оновленню мети й місії, завдань, цінностей, принципів і методів освіти, вдосконаленню її структури та змісту, забезпеченню рівного доступу до здобуття вищої освіти всім бажаючим, запровадженню рідної мови, викладанню комплексу українознавчих дисциплін, розширенню репрезентації українців у студентсько-викладацькому складі, створенню вищих навчальних закладів нового типу за умови збереження високих освітніх стандартів. Особливу увагу було приділено культуротворчій і націєтворчій функціям, оскільки, за влучним висловом В. Винниченка, без власної вищої школи нація є тільки етнографічним матеріалом і приречена на історичне небуття.

У добу національного ренесансу зазнала суттєвого переосмислення проблема мети вищої освіти. Так, І. Стешенко був певен, що сучасна вища школа покликана формувати не тільки постійно рефлексуючу особистість, але й свідомого громадянина. М. Грушевський зауважив, що ця мета, щільно пов'язана із самопізнанням і саморозвитком, відповідно до античної формули: «Пізнай себе», має бути поглиблена на підставі актуалізації

громадянського виховання, націленого на конструктивне перетворення суспільства зі стратегічним пріоритетом – забезпечення входження України до родини цивілізованих європейських народів. Обмірковуючи перспективи реформування вищої школи, М. Грушевський у статтях «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Культура краси і культура життя», підкреслював необхідність здійснення сучасної практично-доцільної підготовки випускників, які поєднують національні й загальнолюдські цінності, виховання високоморальних, національно свідомих фахівців з економічних і технічних спеціальностей завдяки засвоєнню досвіду духовної, матеріальної та політичної культури провідних країн світу, поглибленого вивчення іноземних мов, налагодження співробітництва з різними зацікавленими сторонами.

Чільний внесок у розроблення методологічних засад українознавства здійснив молодий перспективний учений, ректор Київського Українського державного університету Ф. Сушицький, що знайшло відображення у працях «Принципи українознавства» та «Методи українознавства», оприлюднених у 1917 році в часописі «Вільна українська школа». Під українознавством Ф. Сушицький розумів наукову галузь, що вивчає історичне минуле й сучасне життя українського народу, зокрема «його національні особливості, його територію, різні впливи життя нашого народу та його розвиток, його мову, творчість взагалі, художню й літературну зокрема». Ученим визначено основні завдання українознавства: «відшукати зв'язки між окремими фактами та явищами, з'ясувати генезис їх на підставі закону причинності, у зв'язку з історичними умовами життя даного народу, який творив свою культуру, історію, мову і літературу» та обгрунтовано доцільність дотримання в процесі викладання й дослідження українознавчих дисциплін низки принципів: 1) націоналізм, 2) розвиток ідеї автономного життя, 3) українська викладова мова, 4) етнографічний підхід, 5) народна література, 7) демократизм, 8) психологічні інтереси, 9) історичні інтереси, 10) тисячолітній характер українського життя й культури, 11) нова політична програма нації.

Загалом, в основі ціннісної системи координат нової вищої школи було покладено українську національну ідею, що поєднувала полюси демократизму й академізму. На переконання І. Огієнка та Ф. Сушицького, втілення національного принципу дозволить

університету стати світочем рідної культури, показати світові «всю силу нашого таланту та нашої вдачі», осяяти світлом знань шлях до «обітованої землі», до якої віками прагнули кращі сини України.

У статті «Методи українознавства» Ф. Сушицьким обґрунтовано доцільність розроблення глибокої джерельної, філософської, методологічної бази, спрямованої на досягнення високого рівня українознавчих дисциплін. Учений був переконаний, що для забезпечення різнобічності охоплення всіх сфери життя українців з точки зору історичного минулого й сьогодення, набуття потужної наукової ваги та впливу на формування світогляду молодих поколінь, українознавство має «цілком стати на ґрунт науковий, вживати методи лише об'єктивні, і перш над усе історико-порівнюючий, який виведе нашу науку на широку путь величезного відродження її». «Повинні ще з'явитися в недалекому часі капітальні праці по історії української мови, письменству, географії України та ін. Такі праці були б кращою ознакою сучасного відродження української культури та такого потрібного зародження української науки в широкому розумінні цих слів». С. Єфремов у покажчику найнеобхіднішої для самоосвіти літератури «Українознавство» констатував застарілість багатьох посібників у зв'язку з інтенсивним розвитком зазначеної галузі.

Заслугує на увагу думка вихованця Полтавського українського університету, професора Українського Вільного Університету у Празі С. Наріжного про щирі віру сучасників у могутній конструктивний потенціал освіти, науки і знань: «це був час, коли освіта вважалася тою цілющою водою, яка одна містить в собі чудодійну силу проти всіх хвороб, є самотнім і універсальним засобом рятуку від усіх історичних бід і нещасть української дійсності». Необхідність свободи наукової творчості викладачів і студентів, незалежної від офіційної ідеології, обґрунтував О. Грушевський у розвідках «Стежки і шляхи української науки», «Наші наукові потреби», «Наші наукові завдання».

Потребує конкретизації питання структури, змісту та характеру вищої освіти, викладене в працях державних діячів і репрезентантів педагогічної думки доби. На думку М. Грушевського, сучасна Україна потребує висококваліфікованих фахівців нового ґатунку, необхідних для різних галузей народного господарства, які «повинні бути людьми діла реального, практичного – спеціалісти-адміністратори, фінансисти, економісти, знавці військового й морського діла, техніки

різних категорій – технологи, механіки, електротехніки, гірники, гідротехніки, агрономи. Треба відкинути погляд, що ці практичні спеціальності менш цінні, менш благородні, ніж заняття гуманітарні. Треба в сей бік якраз обернути всі здібності, всі таланти нинішніх і найближчих поколінь». Узагалі було би бажано, продовжував вчений, щоб типом інтелігента став у нас спеціаліст, який, одначе, крім свого спеціального стажу, пройшов і загальний курс наук, а не нинішній інтелігент, який має тільки загальну освіту та ніякої спеціальної, або ніби спеціальну, але таку поверхову, яка сама по собі немає ніякого практичного значення.

З цією метою М. Грушевський пропонував здійснити докорінну реформу вищої освіти. «Вищу школу загальну треба би відділити від спеціальної, організувати її нормальний круг у два роки, поділивши на кілька груп: з перевагою наук політичних або реальних, і дати змогу віддати найкращі роки спеціальній підготовці в школі й на практиці...». Учений переконував, що необхідно надавати мільйонні асигнування на вищу, особливо вищу технічну школу для того, щоб щороку не менше тисячі відповідно підготовлених студентів вищих спеціальних шкіл мали змогу виїхати на рік чи на два до провідних вищих навчальних закладів Німеччини, Бельгії, Швейцарії, Америки, аби закінчити там свою технічну підготовку, попрацювати в кабінетах, лабораторіях, на фабриках і стати врівень із сучасним станом науки й техніки.

На особливу увагу заслуговує оригінальний підхід генерального секретаря освіти Центральної Ради І. Стешенка – прибічника докорінного реформування вищої освіти. Згідно з європейською практикою, викладання в національних університетах низкою мов за вибором студентів, він виступав проти створення паралельно з «московськими» університетами окремих українських, польських, єврейських вищих шкіл. Адже, на думку І. Стешенка, хоча всі громадяни можуть користуватися здобутками української автономії, але народ-державник має почуватися господарем на рідній землі, тому всі школи на території Української держави, що забезпечуються коштом народу, мають бути українськими.

Покликання українського університету, представлене у грамоті гетьмана Г. Скоропадського 1918 року, полягало у сприянні широкому відродженню нашої культури, виявленні всіх творчих сил багатого духом і здібностями українського народу. Власне бачення місії

університету, співзвучне з новими викликами, виклав ректор І. Огієнко на відкритті Кам'янець-Подільського університету в 1918 році: «Наш університет український по духові й устроєві, а наша мета: науковий досвід і виховання молоді. Університет виховуватиме українську інтелігенцію, ... буде вселяти любов до наших народів. Коли ти руський – будь руським. Коли ти поляк – будь поляком. Коли ти єврей – будь євреєм. Університет буде зв'язком між професорами та студентами, що дасть змогу працювати на користь рідної України». Адже, як зазначав С. Єфремов, в попередню добу університети в Україні просто нехтували наукою про рідний край, ставлячи ту саму місію, якій усе слугувало в централізованій Росії.

Багато представників педагогічної думки і практики пов'язували перспективи розвитку вищої школи із творенням альтернативних «храмів науки», передусім народних університетів. Значення українського народного університету для задоволення національних освітніх потреб переконливо обґрунтував професор М. Сумцов у доповіді на засіданні Українського національного конгресу (6–8 квітня 1917 р.). Проте серед учених і громадських діячів не було одностайності щодо визначення типів народних університетів та пріоритетності їхніх функцій (навчальних, виховних, науково-методичних, просвітницько-ідеологічних тощо). Приміром, деякі представники інтелігенції бачили український вільний (народний) університет передусім в якості науково-методичного центру, що концентрує інтелектуальні ресурси провідних учених-українознавців з метою розвитку науки, написання підручників, підготовки наукових кадрів. Зрештою, цілком прийнятним визнано типологічне різноманіття народних університетів, за вибором ініціаторів та місцевих громад. Так, І. Стешенко серед різних типів вищих шкіл надавав перевагу сільським народним університетам, що споріднювало його із С. Русовою. Започатковану роботу з реформування вищої школи було продовжено керівництвом Української держави.

Концепція української вищої школи, розроблена представників влади і громадськості за участі П. Скоропадського, І. Огієнка, М. Василенка, П. Дорошенка, передбачала інтенсивну розбудову мережі університетів та інститутів, їх структурне оновлення, поглиблення українознавчого компоненту змісту освіти, розширення прийому студентів-українців, удосконалення підготовки науково-педагогічних кадрів. Символічно, що на церемонії відкриття Українського державного університету у Києві гетьман

П. Скоропадський, апелюючи до глибокого культурно-історичного досвіду, наголосив на необхідності відродження кращих традицій «гетьманів Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Виговського, Дорошенка, а особливо І. Мазепи, як поборників і заступників народної освіти на Україні», імена яких «повинні завжди лишитися на сторінках національного самопізнання».

Порівняльний аналіз підходів представників науково-педагогічної думки часів національного державотворення засвідчує: якщо Д. Антонович, О. Корчак-Чепурківський, В. Кричевський, І. Огієнко, Ф. Сушицький були прибічниками курсу інтенсивної українізації вищої освіти, то більшість чільних діячів в уряді гетьмана П. Скоропадського (М. Василенко, В. Вернадський, П. Дорошенко) підтримали поступовий характер цього процесу. Внаслідок палких дискусій серед представників радикального, поміркованого й консервативного підходів перемогли прибічники поступового творення українських університетів, що передбачало тимчасовий білінгвізм, уникнення докорінних реформ і революційних засобів перетворень у вищій школі. Натомість більшість членів уряду Директорії виступили за поглиблення демократизації та українізації вищої освіти.

Розмаїття підходів проявилось і в процесі розроблення концепції Української академії наук, відображених у двох основних моделях, що активно обговорювалися за часів національного державотворення: гуманітарній (з акцентом на українознавчих студіях), представленій у доповідній записці Д. Багалія, Г. Павлуцького, Є. Тимченка, А. Кримського, натхненником якої став М. Грушевський, та прагматичній наукоцентричній, спрямованій на поєднання «національних, державних і живих місцевих вимог» (зокрема виробничих), обґрунтованій В. Вернадським і М. Василенком. Сприятливі підстави для системного й цілісного вивчення українського народу, вдосконалення методології українознавства з'явилися зі створенням у 1918 році Української Академії наук, першим Президентом якої, професором В. Вернадським, вельми влучно визначено покликання цієї установи – сприяти зросту національної самосвідомості й української культури шляхом широкого та глибокого, проникливого наукового вивчення минулого й сьогодення українського народу та його сусідів, природи зайнятого їм краю, у всіх нескінченних його проявах.

Таким чином, необхідно відзначити спорідненість бачення членами державного керівництва та громадськості вищих навчальних

закладів як «європейських за формою та українських за духом» світочів національної культури та потужних осередків формування української інтелігенції. Розбудова вільної вищої школи в незалежній Україні ґрунтувалася на принципах соціальної, гендерної та національної рівності, автономії та академічної свободи, фундаменталізації, гуманізації, гуманітаризації, індивідуалізації, орієнтації на задоволення професійних, національних і регіональних потреб, що не втратили своєї актуальності в умовах реформування сучасної системи вищої освіти.

Щодо пріоритетів виховання молоді, окреслених у педагогічній думці зазначеного періоду, оригінальністю вирізняється осмислення В.Пачовським української національної ідеї, який, спираючись на творчість Г.Сковороди і Т.Шевченка, розглядав індивідуалізм, демократизм, гуманізм, кордоцентизм як складові менталітету українців, основу європоцентричних цінностей і духовну засаду модерної української нації. «Чому нам не бути гордими за себе, за своїх героїв, за свою минувшину, коли вона така велична і сяє всіми світлотінями різних характерів і стремлінь?!... Вдивімся в себе, побачмо себе, спізнаймо своє «я», високе з природи, перебудуймо себе, перекуймо себе, перекуймо сльозаву тугу на крицеву енергію – а тоді до нас стосуватися будуть і прийдуть до нас учитись, бо в нашій душі є велике творче джерело духа, за яке ми повинні й можемо бути горді!». В.Пачовський визнавав необхідною раціональну організацію виховної роботи з молоддю, спрямовану на подолання громадянської пасивності («слимацького комплексу»), розвиток почуття особистої та національної гідності на основі культивуванні історії національних тріумфів і створення пантеону національних героїв. «Народ, що витворив таким високим чуттям і артизмом пісні та думи, що в часі своєї сили козацької мав найвищу просвіту з усіх Слов'ян, що в життю родинним витворив таке культурне право і погляд на подружжя, якого щойно тепер добивається західна Європа, народ, що перший в новітній культурі поставив індивідуалізм за основу етики (Г.Сковорода), народ що перший вивісив стяг революції демократичної і спромігся на такі великанські рухи, народ, що перший поставив постулат національної держави (Виговський), народ, що видав десятками такі великі індивідуальності на всіх полях, які ще не доцінено із-за вузької точки нашого світогляду – такий народ не дасть засимілювати себе народам зовсім протилежного характеру і має перед собою будучність... а від

виховання залежить, чи се буде скорше чи пізніше...». У розвідках В. Пачовського і П. Крата здійснено спробу аргументації необхідності самовиховання молоді для нейтралізації вад національної вдачі (характеру) й менталітету українців: крайній індивідуалізм, ігнорування громадських і корпоративних інтересів, максималізм як бажання всього й відразу, консервативність, лінькуватість, лицемірство, пасивність, комплекс меншовартості та зневіра у власних силах, стихійний анархізм (нездатність до підпорядкування авторитетам).

Як стверджував М. Євшан, на часі постало завдання формування громадянина, «що сам з власної волі здібний віддати свою працю, свій час, інтелект, силу, а навіть і життя для громади і без наказу згори розуміє свою національну гідність». На думку І. Свенціцького, покликання національної інтелігенції, передусім освітян – бути творцями нового життя, провідниками рідного народу зі стану «етнографічного животіння на широкий ясний шлях національно-культурного життя». Для усвідомлення приналежності до рідного народу, поглиблення обізнаності з багатовіковою спадщиною, етнографічними особливостями, сучасним становищем і перспективами української спільноти, передбачалась участь молоді у святах і догляді могил, пошана до національних героїв. Так, В. Пачовський уважав доцільним відзначення річниць Гадяцької угоди й Конотопської битви, а Г. Ващенко – Полтавської трагедії. У 1918 році ініціатором створення Музею-пантеону «Український некрополь», який мав увічнити пам'ять про героїв України, борців за її незалежність від найдавніших часів до сьогодення, став професор Київського університету Ю. Кулаковський. Розкриваючи соціально-виховне значення історії, М. Грушевський зазначав, що обізнаність з історичним минулим рідного народу – не просто данина традиції та прагнення слідувати за предками, а засіб формування усвідомленої потреби стати активним членом громадянського суспільства. Учений був певен, що нові суспільні реалії національного державотворення потребують великої відповідальності та громадянської зрілості молодого покоління, адже «та стадія українського життя, в яку ми увійшли, вимагає високого морального настрою, спартанського почуття обов'язку, певного аскетизму і навіть героїзму громадян».

В означений період актуалізуються ідеї самодіяльності, самотворчості особистості, що викликали інтерес С. Балея, В. Зеньківського, М. Зерова, Н. Лубенця, О. Музиченка, С. Сірополка,

С. Русової, Я. Чепіги. Для І. Огієнка самовдосконалення особистості є вищою духовною потребою, процесом набуття справжньої свободи. За його визначенням, провідними в процесі «творення особистості» як реалізації прагнення людини до свободи є принципи духовної спрямованості виховання, спадкоємності християнського ідеалу, ідейності, корисності для суспільства, самовдосконалення. Причому в розумінні педагога «принцип ідейності» ґрунтувався на українській національній ідеї, природовідповідності, народності виховання. Учений наголошував на важливості виконання людиною обов'язків перед власним народом, що мають бути святими для кожного свідомого українця: «Людина кожна – то перлина»; «Немає більшої любові до народу, як душу покласти за нього»; «Хто народ свій любить, той йому і служить»; «Блажен, хто жертву вміє нести за Рідний Край свій, за народ»; «Правдиве життя і правдиве щастя людини – тільки серед своєї рідної нації»; «Тільки свідомі нація дає великих людей».

На нашу думку, актуальною для сьогодення є думка С. Русової про те, що українському народові потрібна «...не тільки сама вже освічена більш-менш маса, йому потрібні міцні духом діячі, потрібні особи з міцним характером і ясным розумінням народного життя, науково освідомлені про його потреби», себто справжня духовна еліта, видатні особи, провідники розвитку суспільства. Згідно з її визначенням, найвищим щаблем соціалізації особистості є «усвідомлення людиною національно-громадського статусу». «Якщо ми потребуємо демократії, то мусимо для неї виховувати молодь для того, щоб ця молодь могла утворити новий кращий гуманний світ... Гаслом нової школи є саморозвиток і соціальна служба – служба родині, громаді, державі, нації, людству», – зазначала С. Русова. У процесі організації громадянського виховання й самоврядування юнацтва, за переконанням С. Русової, особливої уваги заслуговували ідеї Г. Кершенштейнера та досвід американської «республіки молоді» як справжньої школи демократії. Цікаво, що в передмові до україномовного видання праці Г. Кершенштайнера за 1918 рік талановитий педагог побажав великому українському народові дбайливого цілеспрямованого плекання власної самоповаги, національної солідарності й державницького способу мислення громадян своєї благословенної землі. Доцільність викладеного С. Русовою «свідомого творчого націоналізму», позбавленого

проявів агресивності, споріднювало її бачення з визначенням Г. Ващенком «здорового націоналізму».

Представники молодшої генерації національної інтелігенції, вбачали підґрунтям «національного самопізнання українського народу» велику демократичну ідею, що є наскрізною у формуванні «вільної, свідомої, дужої нації», «мусить увійти в основу виховання українських поколінь, стати для них новою релігією, увійти в їх кров». Для педагогів і громадських діячів характерним був акцент на близькості українського народу до демократичних цінностей європейської цивілізації, прагнення узгодити власні погляди з останнім словом науки і практики, інтерес до досвіду реформаторської педагогіки та спроби осмислення теоретико-методологічних проблем виховання.

Ціла плеяда освітніх діячів означеного періоду (Х. Алчевська, Леся Українка, Я. Мамонтов, О. Музиченко, Л. Старицька-Черняхівська, С. Русова, Г. Хоткевич) вірила у потенціал естетичного виховання й потужну силу мистецтва в процесі розвитку особистості. Реалізація високої місії творчості «як внутрішнього богослужіння» «у вихованні одиниць і цілих поколінь» полягає, на думку М. Євшана, у здатності мистецтва духовно перероджувати людину, вдосконалювати душу, плекати високі почуття, витончувати смак, неначе готуючись до зустрічі з богом. Загалом, представники інтелігенції обґрунтовували важливість таких засобів виховання молодого покоління, як мова, усна народна творчість, народні традиції, праця, особистий приклад, історія, краєзнавство, туризм, література, мистецтво.

Отже, з урахуванням впливу модерних філософських течій, ідей реформаторської педагогіки, репрезентантами педагогічної теорії та практики окреслено виховні пріоритети молодого покоління, що передбачали поєднання християнської моралі з культом нації та Батьківщини, духовної спадщини і традицій народу з актуальними суспільними викликами, здатності громадян до сумлінної продуктивної творчої праці й захисту незалежності держави, допомоги скривдженим і знедоленим, самопожертви для потреб суспільства. Аналіз творчого доробку І. Боберського, М. Галущинського, П. Грабовського, М. Грушевського, Б. Грінченка, Т. Зеньківського, Богдана і Корнила Заклинських, Лесі Українки, Олени Пчілки, С. Русової, В. Пачовського, О. Тисовського,

І. Трильовського, Івана, Петра і Тараса Франків засвідчує, що українські педагоги та громадські діячі обстоювали національні (патріотизм, національна гідність, громадянська свідомість) і загальнолюдські цінності, пов'язані з ідеями вільного виховання: свобода, творчість, моральне самовдосконалення, висока духовність, зосередженість на внутрішньому світі людини, пріоритет гуманістичних ідеалів над утилітарно-меркантильними потребами, що узгоджувалося з пошуками власного «Я» в контексті самоідентифікації, толерантним ставленням до інших націй і прагненням гармонізації суспільних відносин.

Тривале домінування релігійної парадигми в системі координат початку ХХ століття поступово витісняється антропологічними, соціо- і національноцентричними концепціями, започатковуючи зміни ціннісних орієнтирів виховання молодого покоління: культ покірливості й лояльності змінюється утвердженням активної життєвої позиції. Ідеалом нової людини стала високорозвинена, обізнана, критично мисляча особистість, сповнена людської та національної гідності, духовно піднесена, моральна стійка, національно свідома, фізично витривала, цілеспрямована, відповідальна, ініціативна, рішуча. Спрямованість на формування гармонійної особистості передбачала комплексний характер виховання й самовиховання молоді на основі реалізації завдань духовного зростання, морального вдосконалення, фізичного розвитку, національної свідомості, громадянської зрілості, здатності до самовиховання, самовдосконалення, самоорганізації, самореалізації, національної солідарності, єдності принципів, переконань і діяльності на благо рідного народу.

3.2. Розбудова мережі закладів вищої освіти

З падінням самодержавства, проголошенням демократичних свобод, скасуванням численних обмежень для приватної та громадської ініціативи конструктивна енергія мас вилилася у створення вищих шкіл різного ґатунку. У роботі представницьких форумів: Українського національного конгресу (6–8 квітня 1917 р.), Всеукраїнських з'їздів (студентських, педагогічних, кооперативних, мистецьких, військових, лікарських, інженерних) активну участь брали представники інтелігенції та українського державного керівництва. На двох Всеукраїнських з'їздах із позашкільної освіти та

дошкільного виховання розкрито значення народних університетів для забезпечення підвищених інтелектуальних потреб населення.

Внаслідок реалізації починань педагогів і митців у 1917 році постали Українська Педагогічна Академія та Українська Академія Мистецтв, спрямовані на розвиток творчої особистості слухачів і розкриття самобутності рідної культури. Вагомим кроком в активізації педагогічної думки та практики стало створення за ініціативою Г. Ващенка Української Педагогічної Академії в Києві, що стало логічним продовженням курсів для інструкторів з українознавства. Наголошуючи на активній участі Г. Ващенка в дискусіях на Другому Всеукраїнському педагогічному з'їзді в Києві (10–12 серпня 1917 р.), німецький дослідник Г. Хіллг констатував, що український педагог «уже напередодні Жовтневої революції думав про організацію Національної Академії педагогічних наук, яка могла бути реалізованою лише в пострадянській Україні».

Тоді ж було закладено спеціальний фонд, до якого надійшли приватні та громадські пожертви, зокрема, надані знаними освітніми діячами (Г. Ващенком, О. Дорошкевичем, В. Дурдуківським, С. Постернаком та ін.). Задум було реалізовано завдяки організаційним зусиллям І. Огієнка та Ф. Сушицького за підтримки членів уряду І. Стешенка та С. Русової. У документі «Головні риси і загальні основи проекту Української Педагогічної Академії в м. Києві», метою академії визначалася наукова та практична підготовка український педагогів, а завдання полягали в поглибленні знань, розвитку педагогічної майстерності вчителів відповідно до обраного фаху, теоретичному опрацюванні психолого-педагогічних проблем, проведенні науково-педагогічних конференцій, розробці рекомендацій щодо українських підручників. Структурою навчання передбачено вивчення впродовж двох років теоретичних предметів і проведення практичних занять на базі зразкової української гімназії та здійснення на третьому році науково-дослідної діяльності за вибором слухачів. Педагогічна академія концентрувала зусилля плеяди фахівців, серед яких професори П. Тутковський (географія України), В. Зіньківський (педагогічна психологія), І. Четвериков (індивідуальна психологія), Л. Добровольський (шкільна гігієна), приват-доценти О. Грушевський (історія України), І. Огієнко (історія української мови), Ф. Сушицький (історія української літератури), К. Широцький (історія українського мистецтва), А. Володимирський

(лікарська педагогіка), С. Русова (методика викладання географії України), О. Музиченко (педагогіка і дидактика), П. Зайцев (історія педагогіки), О. Дорошкевич (методика викладання української літератури), В. Дога (педагогіка виховуючого читання), Л. Старицька-Черняхівська (декламація).

У липні 1917 року на засіданні представників художніх закладів, членів Товариства українських художників, товариства «Мистецтво», Комісії охорони пам'яток, скликаному генеральним секретарем освіти І. Стешенком, засновано відділ пластичних мистецтв, що опікувався ідеєю відкриття Української Академії Мистецтв. З метою організації сучасної підготовки митців і розвитку українського мистецтва ще на початку ХХ століття І. Рєпін мав намір створити на малій батьківщині у м. Чугуєв мистецько-художній комплекс, що об'єднав би художні школи й «вільні майстерні». Хоча художник зробив для цього пожертви, проте події Першої світової війни завадили реалізації задуму.

Цікавими є свідчення К. Антонович щодо пошуків моделі Академії: «В нашому домі збиралися митці, щоб обговорити деталі організації вищої школи. В. Кричевський і М. Бойчук протестували проти назви Академія, боячись вузьких академічних рамок, а не свободи школи, де кожен професор міг вільно провадити науки. Але нарешті всі погодилися, згадуючи традицію Києво-Могилянської академії. Серед лівої молоді була опозиція до назви Академія, що асоціювалася із старорежимністю. В. Кричевський остерігався, що в новій Академії розвинеться стара рутинна й тяжіння регламентувати життя, вільний творчий дух». Проте перемогла позиція Д. Антоновича, що нова Академія має створити власні національні мистецькі традиції та забезпечувати «правдиву європейську освіту, здатну закласти підвалини для шляхетного національного мистецтва». Суттєвим недоліком «старої» Академії мистецтв визнано її відмежованість від наукової роботи в галузі мистецтвознавства.

У витязі до законопроекту С. Єфремов і А. Ніковський зазначали, що Петроградська Академія як «нерухома інституція», переобтяжена масою предметів, не може слугувати взірцем; тому нова Академія має бути «більш інтенсивною, рухливою, життєвою системою майстерень», забезпечуючи свободу творчого самовираження майстрів пензля й різця, подібно до приватних осередків талановитих художників і скульпторів епохи Ренесансу.

Статут Української Академії Мистецтв розроблено знаним мистецтвознавцем, професором Г. Павлуцьким. У складі закладу виокремлено спеціальності (малярство, різьба, архітектура, гравюра), на яких викладали талановиті митці: М. Бойчук, В. Кричевський, Ф. Кричевський, О. Мурашко, Г. Нарбут. На значенні мистецтва як виразника національної ідентичності наголошували міністр освіти і мистецтва, професор М. Василенко, міністр освіти І. Огієнко, академіки М. Біляшівський, В. Вернадський, В. Кричевський, О. Новицький, В. Перетц, Ф. Шміт, професори Ф. Ернст, Г. Павлуцький, Д. Щербаківський.

Свідченням прагнення українців до рідної освіти став Український народний університет імені Т. Шевченка в Києві, активну участь у розробці установчих документів якого брали члени «Українського наукового товариства», «Просвіти», «Праці». На підставі успішного функціонування нових вищих шкіл урядом Центральної ради в березні 1918 року ухвалено проект відкриття розгалуженої мережі українських університетів класичного (Київ, Кам'янець-Подільський, Катеринослав, Полтава, Чернігів) і науково-популярного типу (передусім, Житомир, Холм, Одеса, Харків, Полтава, Чернігів, Суми, а згодом Херсон, Черкаси, Умань, Ніжин, Вінниця, Кременчук, Єлисаветград), що з певними корективами реалізовувався вже гетьманським урядом.

Новою тенденцією стало відкриття вищих навчальних закладів не тільки в традиційних університетських містах, але й у провінції. З ініціативи мецената і громадського діяча С. Крима, за сприянням крайового уряду й активної участі професорів Університету Св. Володимира (М. Граве, М. Довнар-Запольського та ін.) було засновано Таврійський університет: спочатку як філіал Київської альма-матер, а згодом – як самостійний осередок. Цікаво, що питання про вищу школу в Криму неодноразово порушувалося в Російській імперії у кінці XIX – на початку XX століття, проте було вирішено за моральної і матеріальної підтримки уряду П. Скоропадського. Становлення Таврійського університету, розпочате в Ялті та Керчі, завершилось у Сімферополі. У структурі закладу, відкритого у складі двох факультетів, поступово було створено сільськогосподарський факультет, що мав виноградарську спеціалізацію.

Прецедент із відкриттям Таврійського філіалу Київського університету став імпульсом для започаткування осередку вищої

освіти на Поділлі. Активну участь у становленні закладу взяли просвітяни, члени учительської спілки, особливо міський голова А. Шульмінський, голова земської управи О. Пащенко, голова Подільського товариства «Просвіта» К. Солуха, І. Огієнко – майбутній ректор університету, члени єврейських та польських громад. Для реалізації амбітного задуму було вирішено надати кредит із міського бюджету – 1 млн. крб. та 1 млн. крб. – із коштів губернського земства.

Підготовчу роботу, що тривала за часів Центральної ради, було завершено у серпні 1918 року підписанням гетьманом П. Скоропадським законів про заснування двох державних українських університетів – Київського та Кам'янець-Подільського. У Грамоті гетьмана призначення університету на Поділлі пов'язувалося з необхідністю піднесення «творчих сил багатого духом і здібностями українського народу» та сприяння «відродженню нашої національної культури». Урочистості з нагоди відкриття українських університетів відзначалися високим рівнем організації, насиченою культурною програмою, були вшановані численними делегаціями і мали значний міжнародний резонанс, що зумовило значне духовне піднесення й віру українців у власні сили.

На відміну від чотирьох класичних факультетів Київського державного українського університету, інноваційною структурою вирізнявся Кам'янець-Подільський осередок, у складі якого поступово сформовано п'ять факультетів: традиційні (історико-філологічний, фізико-математичний, що реорганізований із природничо-математичного та правничий), а також нові – сільськогосподарський і богословський. Інноваційний характер університету на Поділлі підкреслив у промові з нагоди відкриття закладу ректор І. Огієнко: «Наш університет закладено по новому зразкові, де фахова освіта сполучена з загальною по типові університетів Лондона й Америки». Спочатку тут планувалося відкрити будівельний і комерційно-технічний факультети, проте це рішення довелося змінити, швидше, за браком відповідних кадрів. З метою дослідження й раціонального використання природних ресурсів з урахуванням досвіду Бельгії, Франції, Німеччини в 1920 році під керівництвом ректора І. Огієнка було розроблено план, законопроект і кошторис відкриття шостого – політехнічного факультету із п'яти відділень: геодезичного, шляхів, архітектури, електромеханічного та хімічного, на реалізацію якого уряд призначив 8,6 млн. грн. Ініціатором відкриття факультету стало

Українське технічне товариство у Львові, що обіцяло кваліфіковану кадрову підтримку. У 1920–1921 роках фізико-математичний факультет працював у складі природничого, математичного й технічного відділів з низкою підвідділів (шляхів сполучення, геодезичного, електромеханічного, хімічного, що мав перспективу перетворення на окремий факультет). У структурі богословського факультету, що готував священиків Української автокефальної церкви, передбачено 5 відділів: біблійський, богословсько-філософський, церковно-історичний, богословсько-словесний, церковно-практичний.

Цікаво, що низка нових структурних одиниць в університеті на Поділлі засновувалися відповідно до заяв студентів, громадських організацій, представників національних меншин, зокрема кафедри польської та єврейської мови і літератури, кафедра педагогіки, кафедра кооперації і місцевого самоуправління тощо. Водночас пропозиція відкриття румунської кафедри була відхилена через небезпеку війни між Румунією та Україною.

З часом Кам'янець-Подільський університет міг претендувати на славу українського Гейдельбергу – найдемократичнішого університету. Знаходячись на межі колишніх імперій, новий осередок, завдяки широкій репрезентації в академічному складі вихідців із Галичини й Буковини, був покликаний сприяти синтезу вітчизняного та європейського досвіду, соборизації українських земель, зміцненню національної ідентичності молоді. Якщо столичний держуніверситет мав на меті формування генерації української інтелігенції шляхом дерусифікації, то для Кам'янець-Подільського, на думку В. Вернадського, актуальною була протидія полонізації та германізації. За переконанням І. Огієнка, Подільський університетський осередок мав забезпечити міжетнічний паритет в задоволенні культурно-освітніх потреб.

В умовах військового часу гостро постало питання навчально-технічної бази вищих шкіл. Якщо Київський український університет винаймав приміщення Університету Св. Володимира, політехнічного і комерційного інститутів з перспективою розбудови інфраструктури на базі Миколаївської гарматної школи, наданої урядом, то Подільському осередку вдалося поступово вирішити проблему власних приміщень. Українським урядом ухвалено відповідні закони, розроблено проекти і почасти профінансовано спорудження нових корпусів для цих закладів. Багато новостворених вищих шкіл

працювали в найманих приміщеннях, орендуючи лабораторії, обладнання, матеріали, приладдя інших закладів, музеїв, наукових установ. Окремі споруди були реквізовані для потреб військових і під лазарети, або зазнали пошкоджень унаслідок бойових дій. Левова частка державного фінансування припадала на «старі» університети, а новостворені забезпечувалися за залишковим принципом. Зокрема, Київський державний український університет передусім утримувався за рахунок плати за навчання, позичок від «Просвіти» і «Товариства шкільної освіти». Проте частину коштів, наданих урядом для навчально-лабораторної бази, не використано через ускладнення постачання імпортного обладнання в умовах воєнного часу.

Для проведення практичних занять у Київському державному українському університеті обладнано низку кабінетів і лабораторій, музей мистецтв, анатомічний театр, акушерсько-гінекологічну клініку, закладено ботанічний сад. У Кам'янець-Подільському університеті в 1919–1920 навчальному році обладнано низку кабінетів, фізіологічну лабораторію, метеорологічну станцію. Так, на природничому відділі фізико-математичного факультету працювало 10 кабінетів, 3 лабораторії, 2 майстерні, що разом утворили біологічний інститут. До математичного відділу входило 4 кабінети, креслярський зал, астрономічна обсерваторія. Важливим каналом поповнення матеріально-технічної та навчально-методичної бази стала допомога представників академічного складу та інших небайдужих людей. Так, С. Русова подарувала університету на Поділлі частину бібліотеки професора О. Русова. Цінним поповненням став дарунок зібрання власних видань Київської духовної академії. Кабінет-музей мистецтва засновано завдяки пожертвам викладачів і студентів, офіційних і приватних осіб (І. Огієнка, К. Широцького), які подарували унікальні експонати (картини, церковні реліквії, нумізматичні колекції, вишивки тощо). Проте постанову про створення біологічної станції Кам'янець-Подільського університету не реалізовано внаслідок активних бойових дій, а виконання рішення про закладення ботанічного саду гальмувалося через передачу співробітникам землі для городництва.

До найбільш дискусійних у науковій літературі належить питання створення і діяльності Українського університету в Полтаві. Ідея започаткування такого осередку в Полтаві виникла ще на початку ХХ століття серед активістів Товариства українських

поступовців, яку обстоювали вчені і громадські діячі В. Андрієвський, М. Токаревський, В. Щербаківський, П. Чижевський, члени «Українського клубу» і товариства «Просвіта». Сприятливою передумовою починання стало функціонування у 1917–1918 роках Українського народного університету під керівництвом професора В. Щербаківського. Обґрунтування необхідності фундації осередку вищої освіти (або окремого факультету, спрямованого на підготовку педагогічних кадрів нової генерації) здійснив голова Педагогічного бюро Полтавського губернського земства, краєзнавець і мистецтвознавець М. Рудинський у пояснювальній записці «В справі заснування в Полтаві факультету педагогічного» (1917 р.). Прагнення місцевої громади було підтримано Конгресом українських митців у Полтаві (червень 1918 р.). Згідно з рішенням міської думи й губернських земських зборів, заклад урочисто відкрито як Полтавський український державний університет у складі історико-філологічного факультету, статут якого розроблено директором Полтавського учительського інституту, головою місцевого товариства «Просвіта», професором О. Левицьким.

Реальну підтримку закладу забезпечили місцеве земство й кооператори – Спілка Споживчих Товариств та її фундація «Українська культура» на чолі з педагогом Г. Ващенком. Для сприяння навчально-методичному забезпеченню освітнього процесу започатковано часопис «Нова школа». Навчальні заняття відбувалися у приміщеннях Українського Клубу, Просвіти, гімназії Н. Старицької, Полтавської земської управи, музею, лабораторії. Прилучення місцевого учительського інституту до складу Полтавського українського університету засвідчив Г. Ващенко, відмежовуючи цей заклад від народного університету, що поживавлював свою роботу в умовах інтервенції більшовиків і білогвардійців. Як свідчать спогади сучасників, в Українському університеті Полтави з осені 1918 року функціонували історико-філологічний та природничо-математичний факультети, а з 1919 року на базі земської лікарні засновувався медичний факультет. Проте такі свідчення потребують додаткового документального підтвердження.

До професорсько-викладацького складу залучено місцевих і запрошених фахівців, професорів Д. Багалія, М. Сумцова, В. Барвінського, В. Веретеннікова, Є. Качанова, С. Кульбакіна, М. Черноусова, С. Таранушенка, Г. Ващенка, Н. Мірзу-Авакянц,

В. Щербаківського, О. Левицького, М. Рудинського, В. Воропая, М. Гавриленка та інших. Попри труднощі військово-революційної доби, студенти виявляли активність у навчанні та громадському житті, прагнули захищати права та інтереси молоді на основі посилення власного представництва у вищій школі. У січні 1919 року І. Огієнко – міністр освіти в уряді Директорії дав доручення комісії у справах вищої школи розробити законопроект «Про Полтавський державний університет». Хоча цей намір не було реалізовано, в 1921 році вдалося здійснити випуск студентів.

Загалом, до навчання в українських держуніверситетах Києва та Кам'янець-Подільського вдалося залучити близько 3500 юнаків і дівчат різних національностей, абсолютну більшість із яких становили українці, що відповідало структурі населення України. У Полтавському українському університеті здобувало освіту понад 600 студентів, переважно селян. Поширеним явищем стало здобуття студентами освіти одночасно у двох вищих навчальних закладах, що дозволяло молоді значно розширити власні інтелектуальні обрії.

Джерела свідчать, що на першому з'їзді з вищої освіти (1918 р.) професор Б. Кістяківський повідомив про наміри державного керівництва України відкрити університети в Могилеві-Подільському, Умані, Сумах і Катеринославі. У 1918 році на базі Катеринославських вищих жіночих курсів за сприяння професорів Д. Багалія, В. Вернадського, Л. Писаржевського на основі мільйонного капіталу підприємця М. Калачевського було відкрито приватний Катеринославський (російський) університет, до якого було зараховано 2750 слухачів, зокрема втікачів із більшовицької Росії. З протестом проти заснування закладу виступила Катеринославська учительська спілка, вважаючи, що він суперечить прагненню до вищої освіти більшості населення губернії, в якій 75 % становили українці. Тим більше, що Українське наукове товариство розробило проект державного українського університету в Катеринославі. Зазначимо, що в структурі Катеринославського університету було передбачено кілька українознавчих кафедр: історії України (професор Д. Яворницький), українського звичаєвого права (декан юридичного факультету Ф. Тарановський), історії української літератури (В. Єфремов), української мови (В. Біднов).

Ще одним напрямом університетотворення в добу національного ренесансу передбачалася реорганізація чинних

навчальних закладів. Розроблений професором В. Ляскоронським проект перетворення Ніжинського історико-філологічного інституту імені князя А. Безбородька на університет (березень 1917 року), не дістав підтримки Тимчасового уряду. У квітні 1918 року від Міністерства освіти України надійшла пропозиція створення на базі інституту університету з відкриттям у ньому юридичного факультету та українознавчих кафедр (географії, етнографії, історії мистецтв України). Рішенням конференції інституту було внесено уточнення до відповідного законопроекту, що передбачало започаткування університету «для осіб обох статей» у складі юридичного та історико-філологічного факультетів із перспективою переходу на викладання українською мовою впродовж 5–10 років. Проте надання гетьманом П. Скоропадським Ніжинському інституту університетського статусу не закріпилося на практиці через зміну влади. Крім того, за часів гетьманату здійснювалася підготовка до відкриття українських університетів у Харкові й Одесі (на основі реорганізації), а також у Катеринодарі (Кубань).

Українські уряди спільно з органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, приватними особами подбали про розгортання мережі вузькопрофільних інститутів, фахівці яких були потрібні для функціонування різних галузей культурного, економічного, міжнародного життя держави. Епоха національного ренесансу супроводжувалася розквітом естетичного сектора вищої освіти, представленого художніми, музичними, театральними, кінематографічними закладами. Крім Києва, з'явилися Академії мистецтв у Харкові та Одесі (у 1918 р. – на базі художнього училища, перетвореного у 1917 р. на вище); інститут історії мистецтв, Український архітектурний, художньо-промисловий та археологічний інститути в столиці України; передбачалося заснування Української академії народного мистецтва. На утримання Одеської Академії мистецтва і вищого художнього училища Рада Міністрів України виділила 160 тис. крб.

Професором Ф. Шмітом спільно з його вихованцями та однодумцями (О. Білецьким, В. Покровським, П. Ріттером, С. Таранушенком та ін.) організовано Мистецьку академію («Вільний факультет мистецтв») у Харкові, діяльність якої перервано радянською владою. У цей час посилилась орієнтація нових мистецьких закладів на зразки вільних Академій у Мюнхені й Парижі.

Міністерство народної освіти та мистецтва уряду П. Скоропадського подбало про організацію підготовки фахівців-мистецтвознавців, відкривши Інститут історії мистецтва, професорами якого стали Д. Айналов, М. Біляшівський, Г. Павлуцький, Л. Чикаленко, інші знані діячі культури. У 1918 році з ініціативи професорів Д. Дяченка (голови товариства Українських архітекторів) і С. Тимошенка створено Український архітектурний інститут, до роботи в якому залучено П. Альошина, В. Кричевського, Д. Красицького.

Зусиллями групи інтелігенції (М. Довнар-Запольського, Н. Полонської та ін.) у 1918 року в Києві відкрито інститут археології у складі трьох відділів (археологічного, археографічного, історії мистецтва), що забезпечував підготовку фахівців (археологів, архівістів, музеєзнавців, бібліотекознавців, етнографів) «з метою вивчення краю». Трирічний курс навчання завершувався захистом дисертації. Керівництво міста забезпечило заклад приміщенням, а уряд надав частину коштів на його організацію. До роботи було запрошено професорів В. Данилевича, В. Іконнікова, О. Левицького, В. Модзалевського, Г. Павлуцького, П. Тутковського, Д. Щербаківського, Ф. Шміта. Відкритий 1918 року Одеський інститут утилітарних (корисних) наук здійснював підготовку фахівців у галузі мистецтва, акторів, музикантів, художників, журналістів.

У мистецькому середовищі Полтавщини неодноразово порушувалися питання щодо організації вищого навчального закладу на базі Миргородської художньо-промислової школи імені М. Гоголя. У 1917 році комітет з реорганізації школи звернувся з відповідним проханням до Центральної Ради. За статутом, розробленим під керівництвом академіка В. Кричевського, інститут із чотирирічним україномовним курсом навчання мав сприяти відродженню та розвитку традиційного національного мистецтва. Метою закладу стала підготовка спеціально вихованих, художньо й технічно, техніків і художників для фабрик і заводів, інструкторів для кустарних промислів і художників з індустріальної композиції, необхідних для розвитку в Україні художньої промисловості та кустарної справи. Створений 1918 року інститут діяв у складі двох відділів: декоративного народного мистецтва і керамічного (з відділеннями художньої та декоративно-будівельної кераміки); водночас передбачалося відкриття низки нових відділів.

Представниками української творчої інтелігенції (О. Кошицем, М. Леонтовичем, К. Стеценком, Я. Степовим, Б. Яворським) здійснювалися реформування вищої музичної освіти, розробка законопроектів заснування відповідних навчальних закладів, створення концертних колективів (національних хорів, оркестрів народних інструментів, музичних бібліотек, видавництв, творчих товариств), що потребували фахівців відповідного профілю. У цей час було започатковано Київський диригентський інститут і Народну консерваторію в Києві, приватні консерваторії в Харкові, Одесі та Катеринославі, ініціаторами відкриття яких стали переважно члени місцевих осередків Музичного товариства. Восени 1918 року Київську музично-драматичну школу імені М. Лисенка було перетворено на інститут, якому було надано державний статус. Яскравим свідченням національного ренесансу стало заснування Державного драматичного театру, Державного народного і Молодого театру, Української державної капели, Державного симфонічного оркестру. Реалізуючи мрію талановитої української актриси М. Заньковецької про підготовку нової генерації акторів і театральних діячів, у 1918 році в Одесі з ініціативи подружжя О. і Н. Лазурських засновано Українську державну театральну студію імені М. Кропивницького, згодом перетворену на інститут. Для формування кваліфікованих фахівців кінематографічної галузі (акторів, режисерів, операторів, техніків, декораторів) у 1918 році за підтримки товариства «Просвіта» урядом було засновано Харківську кіноакадемію, започатковано відповідні спеціалізації в політехнічних і театральних інститутах, училищах, влаштовано мережу курсів із підготовки техніків-кіномеханіків.

У 1917 році професорами Університету Св. Володимира В. Синайським і М. Мітіліно засновано Київський юридичний інститут. Керівництвом Української Народної Республіки (УНР) профінансовано відкриття в Києві природничого та географічного інститутів. Так, Київський географічний інститут – перший в Україні й Росії заклад, маючи за мету збереження та примноження природних ресурсів і культурного потенціалу, функціонував у складі трьох відділень: фізичної, культурної та економічної географії. Педагогічна секція пов'язувалася з викладанням сукупності відповідних дисциплін; гідрологічна та ґрунтознавчо-геологічна готували дослідників природних і виробничих сил країни, керівників для їх раціонального використання; економічна секція – співробітників консульських

служб і урядових торгових агентів; етнографічна-антропологічна – спеціалістів-дослідників у галузі антропології та географії.

З метою піднесення продуктивних сил країни українське керівництво приділяло увагу забезпеченню висококваліфікованими фахівцями народногосподарського комплексу. Так, Генеральним секретарством освіти асигновано кошти на зміцнення матеріальної бази Київського політехнічного інституту, а за пропозицією професора К. Лебединського ухвалено рішення про створення Київського вищого технічного інституту. 23 квітня 1918 року директор Департаменту професійної освіти О. Вілінський надіслав листи ректорам Київського політехнічного та Харківського технологічного інститутів: «Обставини життя УНР примушують звернути увагу на ті фахи, які розроблялися досі наукою в Росії, і не були представлені на Україні. Тому передбачається закласти відділи або факультети – архітектурний, залізничний, корабельний, аеронавтики та ін.». Рекомендувалося розглянути зазначене питання на засіданні Ради професорів, подавши відповідні пропозиції до департаменту.

У 1918 році для вдосконалення кадрового забезпечення галузей промисловості та транспорту було засновано Херсонський і Миколаївський політехнічний, Одеський геофізичний, низку інших інститутів технічного профілю (зокрема, Інститут машинобудування, Інститут шляхів сполучення). У цей час започатковано електротехнічний факультет Київського політехнічного інституту, обґрунтовано доцільність його відкриття у складі 11 кафедр, нових лабораторій, навчальних корпусів, помешкань для професорів і лаборантів, що вимагало значних державних капіталовкладень. У поданні наголошувалося на значенні потужного розвитку електротехніки для використання національних багатств, інтенсифікації сільського господарства, передачі енергії для потреб промислових осередків і села, електрифікації залізниць, спорудження державних районних електростанцій, розвитку залізничної сигналізації, телефону, телеграфу. Раціональна організація різних галузей електротехніки та правильне управління ними не можливі без кадрів досвідчених інженерів-електриків, що є «суттєвою складовою державного будівництва і розвитку творчих сил молодій Українській державі». Крім того, у 1918 році з ініціативи уряду в усіх університетах України започатковувалися

кафедри бактеріології для профілактики зростання захворюваності населення, що було актуальним.

Непересічне значення мало відкриття першого політехнічного інституту в Одесі, створеного за ініціативою місцевого технічного товариства і студентів-техніків, утікачів із радянської Росії. Зорганізований за німецьким зразком заклад функціонував у складі механічного та інженерно-будівельного факультетів, а згодом започатковано ще й економічний. За результатами першого набору в 1918 року до інституту було зараховано 1100 осіб. Тоді ж приватний політехнічний інститут у Катеринославі для осіб іудейського віросповідання, відкритий у 1917 році, перетворено на Катеринославський науковий єврейський інститут та зрівняно у правах із державними університетами.

За участі гетьмана П. Скоропадського було розроблено програму розвитку вищої агрономічної освіти на основі відкриття 40 інститутів із науково-дослідними станціями. Для підготовки фахівців сільськогосподарського виробництва урядом санкціоновано заснування в 1918 році Херсонського, Одеського й Новомосковського сільськогосподарських інститутів, відкриття агрономічного факультету Київського політехнічного інституту, агрономічного відділу фізико-математичного факультету Університету Св. Володимира, Радою Міністрів Української держави затверджено проект заснування в столиці України Сільськогосподарської академії. Активну участь у становленні Одеського сільськогосподарського інституту взяли професори місцевого університету А. Браунер, А. Бориневич – голова Одеського осередку товариства сільського господарства, О. Набоких, члени товариств «Просвіта», «Український клуб», «Українська хата», зокрема В. Боровик і О. Погибко. Спочатку в 1917 році організовано «Загальнодоступні сільськогосподарські курси», а в 1918 року урочисто відкрито повноцінний інститут, кількість бажаючих вступити до якого перевищувала обсяг вакансій. Заняття відбувались у приміщеннях університету та Вищих жіночих курсів, а міська влада надала ділянку землі з будівлями для облаштування власного навчального корпусу, пов'язуючи з розвитком інституту перспективи зростання добробуту краю. За часів Директорії заклад було переведено на державний бюджет. У 1918 році Сумське земство й міська дума

ухвалили рішення про переведення Вищого сільськогосподарського Олександрійського інституту з Харкова до Сум, що пов'язане з потребою земельної ділянки, необхідної для практичних занять, та наміром відкрити відділ цукроваріння, важливий для регіону. Проте наявна джерельна база не дозволила з'ясувати стан реалізації цих задумів, як і розкрити особливості діяльності електротехнічного та ветеринарного інститутів у Києві, про відкриття яких повідомлялося в офіційних виданнях.

Для підготовки кваліфікованих економістів, адміністраторів, діячів міського самоврядування з ініціативи відомого вченого, професора, члена Центральної Ради М. Туган-Барановського в Києві розпочали роботу Економічно-адміністративний інститут на базі Українського товариства економістів, а в Одесі – муніципальний інститут. Метою першого вишу було вдосконалення слухачів у прикладних економічних та адміністративних знаннях для підготовки їх до практичної діяльності в державних і громадських установах. Згідно з відповідним законом 1918 року, для забезпечення функціонування економічно-адміністративного інституту в складі 4 відділень: адміністративного, фінансово-економічного, статистично-економічного, зовнішньої політики, дефіцит бюджету в розмірі 120 тис. крб. покривався державою.

Згідно з рішенням Всеукраїнського кооперативного з'їзду 1918 року, у Києві було започатковано перший у світі кооперативний інститут, концепцію і статут якого розроблено М. Туган-Барановським, який розумів розвиток кооперативної солідарності як запоруку національної безпеки України. Установчі збори Центрального Управління кооперативного інституту ухвалили постанову про створення на базі інструкторів кооперативних курсів у Києві Українського кооперативного інституту. Зрештою, інститут, що отримав ім'я М. Туган-Барановського, відкритий у січні 1920 року, ставив за мету поширення кооперативних знань, підготовку відповідних фахівців та науково-педагогічних кадрів, здатних працювати для «волі й добробуту України».

Утвердження на міжнародній арені Української Держави, дипломатичне визнання багатьма країнами світу актуалізувало необхідність формування висококваліфікованого представництва відповідних місій і державних структур. Підготовку дипломатів, консулів, фахівців-міжнародників для потреб України, обґрунтовану

професором і членом уряду Центральної Ради М. Туган-Барановським, мали намір здійснювати в запланованому до відкриття консульському інституті. Йому передували Вищі консульські курси в Києві, до роботи на яких було залучено блискучих майстрів своєї справи. Однак гострий попит на таких фахівців зумовив ситуацію, що відповідні кадри негайно направлялися в українські представництва за кордоном. Водночас функція формування кадрового складу представників зовнішньополітичного відомства почасти реалізовувалась Одеським Вищим міжнародним інститутом, Близькосхідним інститутом, відділом зовнішньої політики в складі Економічно-адміністративного інституту та почасти інститутом есперанто.

Близькосхідний інститут (спершу – Інститут східних мов) було засновано в 1918 році згідно з ініціативою професорів Є. Сташевського, П. Богаєвського, І. Бабата, які послідовно очолювали цей заклад. Метою інституту була підготовка діячів економічної та політико-адміністративної сфери для роботи в близькосхідному регіоні (країнах Близького Сходу, Балканського півострова, Малої Азії), зокрема дипломатичних агентів, консулів, державних і приватних комерційних агентів, комерційних кореспондентів, організаторів торговельно-промислових установ, керівників торговельних музеїв, керівників складів товарних зразків, керівників і службовців різних підприємств. У складі закладу відкрито два основні відділення: консульське й комерційне. Модель підготовки фахівців ґрунтувалася на основі новітньої світової практики (передусім Німеччини), що передбачало глибоку обізнаність у мові, економіці, історії, традиціях певної країни. В інституті здійснювалася підготовка як консулів, державних комерційних агентів, аташе незалежної України для постійних консульських центрів, так і «мобільних» (бельгійського типу), які б їздили країною, вивчаючи її торгівлю та промисловість, і надавали звіти державним органам. На навчання зараховували чоловіків і жінок із дипломами про закінчення Лазаревського інституту східних мов у Москві (зі знанням перської, турецької, арабської, вірменської мов), інших вишів, або зі спеціальним допуском міністерства освіти. Важливе значення мало здійснення студентами «навчально-практичної екскурсії» на Близький Схід із наданням детального звіту. Обов'язковими для вивчення були турецька, сербська або болгарська (за вибором) мови, а

також одна з європейських мов: німецька, англійська або французька. Планувалося викладання румунської, грецької, албанської мов, актуальних для налагодження міжнародних зв'язків у Західній Європі й на Балканах. Серед плеяди фахівців закладу – професори А. Кримський, Т. Кезма, М. Джафар. У 1920 році Близькосхідний інститут було реорганізовано на Київський інститут зовнішніх зносин.

Відповідно до нових суспільних реалій приватний Новоросійський вищий міжнародний інститут, відкритий у 1916 році Л. Верцинським для підготовки юристів-міжнародників, «діячів на ниві проведення російських політичних інтересів за кордоном», було перетворено на Одеський вищий міжнародний інститут. У Статуті першого дипломатичного навчального закладу, затвердженого 13 травня 1918 року, мета визначалася як «вивчення політичних, правових та економічних основ сучасного міжнародного життя у сфері проведення і захисту українських політичних та економічних інтересів за кордоном», а права викладачів і випускників прирівнювалися до державних університетів. Протягом трьох років студенти вивчали основи сучасного міжнародного життя, а на четвертому, відповідно до спеціалізації, засвоювали поглиблені знання щодо певних груп держав та іноземних мов. Навчальні програми Новоросійського вищого міжнародного інституту вирізнялися посиленням українознавчого компоненту змісту освіти та її практичної доцільності: викладались українська мова з елементами української літератури, західно-руське право, загальна історія з відділом історії України, а також спецкурси з історії політичних партій і національних рухів, історія дипломатії з поглибленим вивченням міжнародних договорів Росії та України тощо. За пропозицією міністерства було внесено зміни до навчального плану: українська мова та література, історія України та Росії, економічна географія України та Росії, історія слов'янських народів, історія російського й західно-руського права тощо; значно розширено обсяг міжнародного права впродовж усього терміну навчання, запроваджено відповідний семінарій, змінено послідовність викладання предметів; серед мов за вибором пропонувалась італійська, іспанська, шведська, голландська, турецька.

Порівняльний аналіз засвідчує, якщо в умовах Центральної Ради, виходячи з пацифістського курсу керівництва Української Народної Республіки, вища військова освіта вважалася неактуальною, то в уряді гетьмана П. Скоропадського домінувала принципово інша позиція. З

метою формування національного офіцерського корпусу Радою Міністрів Української держави було ухвалено важливі рішення про реорганізацію вищої військової освіти (зокрема, заснування п'яти військових академій). Улітку 1918 року «Комісія по утворенню постійних військових шкіл та академій України» на чолі з генерал-значковим М. Юнаковим підготувала комплект документів (проекти, навчальні програми, «Статут Військової Академії»), що започатковувало струнку систему професійної підготовки вищого кадрового складу Збройних сил України на основі врахування новітніх досягнень європейської військово-наукової теорії та досвіду Першої світової війни. 20 вересня військовий міністр Української держави О. Рогоза підписав наказ «Про затвердження штатів Державної Військової Академії і про відпуск на неї грошових засобів», а 29 жовтня Радою міністрів було затверджено штат академії та асигновано на ці потреби в поточному році 100 тис. крб. У грудні 1918 року наказом головного управління Генерального штабу Військову Академію очолив генерал М. Юнаков. Проте в умовах іноземної інтервенції уряду Директорії довелося надати пріоритет короткотерміновим курсам для підготовки військового складу.

Слід зауважити, що в добу національного державотворення було апробовано нові типи вищих навчальних закладів медичного профілю. Так, у 1917–1919 років функціонував приватний фармацевтичний інститут лікаря М. Ряснянського у Харкові – перший спеціалізований навчальний заклад, що готував фахівців фармації, активно залучаючи викладачів харківських вищих шкіл. Для вдосконалення підготовки медичних кадрів у відповідності з останнім словом науки в 1918 році було започатковано Клінічний інститут Київської спілки лікарів, згодом перетворений на Київський інститут удосконалення лікарів.

У зазначений період у зв'язку з вимогами нової школи та необхідністю формування генерації вчительства, здатного до реалізації нововведень, системних змін потребувала педагогічна освіта. У процесі її реформування, започаткованого ще Тимчасовим урядом, було змінено статус 8 учительських інститутів, що діяли в Україні на початку 1917 року – із закладів середньої освіти на «наближений до вищої». Постановою Тимчасового уряду «Про зміну штатів учительських інститутів» (14 червня 1917 р.) запроваджено спеціалізації (словесно-історичне, фізико-математичне, природничо-географічне відділення), а курс навчання поділено на загальний

(обов'язковий для всіх вихованців) та спеціальний (відповідно до обраної спеціалізації). Проте брак у викладацькому складі відповідних науково-педагогічних кадрів зі ступенем, відсутність практики наукових досліджень, проблеми належного матеріально-технічного забезпечення не сприяли перетворенню вчительських інститутів на повноцінні виші.

Теоретичне опрацювання перетворень у галузі підготовки вчительських кадрів здійснювалося Всеукраїнською шкільною радою. За результатами анкетування, яке показало, що на території України абсолютна більшість вихованців учительських інститутів є українцями, було визнано за доцільне створення в цих закладах українознавчих кафедр. Унаслідок проведеного влітку 1917 року опитування викладачів учительських інститутів, більшість колективів на засіданнях педагогічних рад висловилися за поступовий перехід на українську мову навчання. В учительських інститутах (і семінаріях) вводилася штатна посада вчителя української мови й літератури за рахунок державних коштів. Навесні 1917 року на базі Київського Фребелівського інституту влаштовано вечірні українські курси з дошкільного виховання, на яких викладали С. Русова, І. Стешенко, І. Огієнко, О. Левицький, П. Холодний, В. Кричевський, а вже восени в зазначеному інституті засновано український відділ на чолі з С. Русовою. З ініціативи та згідно з програмою С. Русової в 1917 році на базі дошкільного відділу Генерального секретарства освіти функціонував щотижневий Український семінарій з дошкільного виховання. Згідно зі Статутом 1917 року, у зв'язку з поглибленням спеціалізації в напрямках дошкільного виховання, шкільної та позашкільної освіти Київський Фребелівський педагогічний інститут було перейменовано на Київський педагогічний інститут при Фребелівському товаристві.

Крім того, ухвалено рішення про організацію на базі Української Педагогічної Академії постійного Інституту позашкільної освіти для підготовки інструкторів, обізнаних та досвідчених в організації різноманітних позашкільних закладів.

Велика увага вдосконаленню вчительських кадрів надавалася Міністерством освіти та мистецтва на чолі з І. Огієнком за часів уряду Директорії. Як свідчить С. Постернак, для посилення психолого-педагогічної складової підготовки майбутніх фахівців при університетах та вищих жіночих курсах було визнано доцільним

започаткування «педагогічних семінарій», низки кафедр, збільшення кількості стипендій у вчительських інститутах. За дорученням уряду С. Русовою здійснено розробку моделі вищих педагогічних інститутів нового типу у складі дошкільного, шкільного та позашкільного відділень. У цей час у програмах учительських інститутів було значно розширено українознавчий компонент змісту освіти.

Улітку 1919 року в Одесі було створено Український учительський інститут імені І. Франка, а також Український Фребелівський інститут та єврейські фребелівські курси. Підготовка педагогічних кадрів стала пріоритетом для уряду Директорії, тому в 1919 році було почати профінансовано заснування низки відповідних інститутів. У законопроектах зазначалося про термінове відкриття учительських інститутів у Житомирі та Єлисаветграді, де місцева влада гарантувала сприятливі умови, у Кам'янець-Подільському і Харкові. Проте через більшовицьку інтервенцію деякі з цих закладів відкрилися вже за радянської влади, а частину вищих шкіл було ліквідовано.

У цей час на території України відбувалася розбудова шкільництва національних меншин. Приватний єврейський інститут теологічних і громадських наук у Києві було засновано М. Мітліним у складі 4-х факультетів: теологічного (єврейського богослов'я), юридичного, історико-філологічного, торгівельно-економічного, з метою забезпечення знань у галузі єврезнавчих наук, підготовки вчителів різних мов (давніх, української, російської, польської, французької, німецької, англійської, італійської) і словесності, а також із єврезнавчих предметів. Доволі успішно розвивався Катеринославський науковий єврейський інститут, керівництво якого клопотало в 1918 році про переведення закладу на державний бюджет через проблеми з фінансуванням, що було реалізовано. Водночас здійснювалась організація Польського університету.

У цей час до українського уряду зверталися за підтримкою у заснуванні Таганрозького і Ростовського історико-археологічного інститутів. На замовлення Ради Білоруської Народної Республіки, з якою було налагоджено дипломатичні стосунки, професори з Києва і Харкова М. Довнар-Запольський і М. Столяров розробили інноваційні статuti Білоруського університету і Білоруського Політехнічного Інституту, затверджені законодавчо у 1918 році.

У цей час в Україні поширюється новий тип вищих шкіл – народні університети, які можна класифікувати за змістом (класичні,

науково-популярні та комбінованого типу), провідним напрямом діяльності (академічні, культурно-освітні, суспільно-політичні), локалізацією (міські й сільські, стаціонарні й мандрівні), національною ознакою (моно- і полінаціональні), за ступенем відкритості (закриті – інтернатного типу та відкриті). Оригінальністю вирізнявся Київський міський народний університет, проект якого розроблено міською думою і реалізовано у 1917 році. У 1918 році до 9 факультетів (агрономічного, інженерно-будівельного, механічного, хіміко-технологічного, економічного, юридичного, історичного, літературного, залізнично-експлуатаційного), запроектовано відкриття електротехнічного і суднобудівельного, а Київський політехнікум на базі закладу визнано вищою школою. Мовою викладання була російська, проте передбачалося запровадження україномовних лекцій, а українська мова викладалася безкоштовно.

Першою національною вищою школою – «перлиною національного ренесансу» став Український народний університет імені Т. Шевченка, започаткований навесні 1917 року в Києві. Представниками Українського наукового товариства, Товариства шкільної освіти, «Просвіти» та «Праці» розроблено проспект, статут закладу, його навчальні плани та програми. Заклад функціонував у складі традиційних 4-х факультетів, причому медичний було відкрито пізніше. Особливістю Київського народного українського університету було розширення програм та «гуманітаризація» викладання. Новаторський характер моделі історико-філологічної освіти в цьому закладі передбачав інтенсивне опанування українознавчих дисциплін протягом першого року навчання й узгодження змістового компоненту з класичними університетами на наступних курсах.

Ректором став талановитий учений, професор Київського політехнічного інституту І. Ганицький, який відмовився від ректорської платні на користь закладу. Викладацький корпус формувався на основі запрошення фахівців українського походження з різних країн світу. Завдяки блискучому професорсько-викладацькому складу (філологи М. Грунський, А. Кримський, А. Лобода, І. Огієнко, Ф. Сушицький, історики О. Грушевський, В. Прокопович, мистецтвознавці М. Біляшівський, Г. Павлуцький, М. Рудницький, К. Широцький, філософ В. Зінківський, математики Д. Граве і М. Кравчук, природознавці В. Лучицький, П. Тутковський,

О. Яната, юристи М. Василенко, Б. Кістяківський, економіст М. Туган-Барановський, медик О. Корчак-Чепурківський) та академічній сумлінності студентів у серпні 1918 року заклад перетворено на Київський державний український університет. Кількість студентів сягала 1500 осіб, а плата за навчання була значно меншою, ніж в інших закладах.

Академічний склад Київського народного українського університету здійснював активну просвітницьку роботу, сприяючи відкриттю вищих шкіл різних типів та піднесенню національної свідомості громадян. На честь Великого Кобзаря було названо і Сумський народний університет, започаткований навесні 1917 року та відкритий восени з ініціативи Сумського товариства «Просвіта» імені Т. Шевченка, профспілкових організацій і Громадського комітету (голова – О. Мещанінов) за підтримки органів місцевого самоврядування. У цьому гуманітарному університеті вивчали історію, літературу, економіку, право. Товариство «Просвіта» на чолі з В. Покровським – інструктором з позашкільної освіти Сумського земства, покликане «ознайомити люд з рідною історією, літературою, музикою», відомостями з різних галузей знань, започаткувало українську бібліотеку-читальню та книгарню, здійснювало організацію лекцій і курсів з українознавства, вечірок, українського хору тощо. До поглиблення українознавчого вектору лекційно-просвітницької роботи долучилися Н. Онацький, Н. Онацька, Я. Мамонтов, Г. Хоткевич, Є. Ковалько, Є. Кінашевський, М. Кандиба (Голубєва) – сестра Олександра Олеся. Товариства «Нова школа» та «Жіноча спілка» влаштовували на базі Просвіти педагогічні й медичні лекції для батьків. Частина коштів, виручених «Просвітою» і українським товариством «Зоря» за проведення концертів і вистав, призначалися на потреби Сумського народного університету.

Фундаторами Сумського народного університету було чітко окреслено призначення закладу: «В сучасний момент програми і особливо методи виховання вимагають нових підходів... Зміцніла думка, що майбутнє країни, темп і напрям її культурного розвитку залежать від уміння орієнтуватись у природі й суспільстві; дуже важливо виробити в підростаючого покоління бадьорість духу й потяг до самодіяльності, звички до праці та вияву творчих здібностей». На Четвертому з'їзді Спілки «Просвіт» Слобожанщини в м. Харкові 13 жовтня 1918 року було заявлено про спробу започаткування

Сумським товариством «Просвіта» історико-філологічного факультету на базі народного університету та відкриття першого пам'ятника Т. Шевченка в Ромнах. У грудні 1918 року народний університет у Сумах діяв у складі трьох філій, забезпечуючи потреби слухачів у загальноосвітніх та спеціальних знаннях зусиллями місцевої інтелігенції та запрошених лекторів; планувалося відкриття на його базі педагогічних, кооперативних і сільськогосподарських курсів.

Структурою Харківського народного університету було передбачено два відділення: науково-популярне й академічне (у складі історико-філологічного та природничо-історичного факультетів), велася організація паралельного українського відділення. У 1918–1919 роках у закладі читалися лекції з дисциплін історико-філологічного, фізико-математичного, юридичного факультетів, передбачався трирічний курс навчання на основі підготовчого факультету. Ініціаторами створення народного університету в Чернігові (1917 р.) стали відомі знавці українських старожитностей А. Верзілов, П. Дорошенко, К. Федоренко. До провідних завдань народних університетів належала підготовка вчительських кадрів. Характерним було підвищення інтересу слухачів до психолого-педагогічних, суспільно-політичних, агрономічних, технічних, краєзнавчих та українознавчих знань. У добу національного ренесансу увиразнилася тенденція до подолання національних бар'єрів. Одеський народний університет відкрито в 1917 році у складі 11 секцій (історичної, літературної, філософської, медичної, математичної, громадсько-юридичної, природничої, політехнічної, кооперативної, педагогічної та єврейської). Українознавчі курси викладали М. Гордієвський, П. Клепацький, Б. Комаров, О. Крижанівський, В. Мурський, В. Чехівський, А. Шаравська.

У 1918–1920 роках у Києві діяв Єврейський народний університет, заснований Культур-Лігою, освітній процес у якому здійснювався мовою ідиш – вперше в межах колишньої Російської імперії. Тут здійснювалася підготовка за трьома напрямками: природничо-математичним, гуманітарним (зокрема, в галузі українознавства) та євреезнавчим, що передбачало оволодіння знаннями з єврейської мови, літератури, історії, культури, релігійних і світських традицій. Проте зі встановленням радянської влади заклад було закрито.

Проект статуту Народного університету імені О. Караваєва, розроблений Катеринославським науковим товариством, передбачав 4-річний курс навчання у складі російського, українського та єврейського відділень із відповідними підвідділами. Окрасою цього закладу були лекції неперевершеного знавця козацьких старожитностей історика Д. Яворницького, які відвідували представники різних національностей. Вельми плідною була діяльність народних університетів у Миколаєві, Умані, Вінниці, Кам'янець-Подільському, Житомирі. Деяким громадським університетам вдалося стати базою для створення державних вищих шкіл. Так, у Полтавському міському народному університеті у складі історико-філологічного, соціально-економічного, природничого, лекторського факультетів, працювали Г. Ващенко, Н. Мірза-Авакянц, Л. Падалка, М. Рудинський, В. Щербаківський та ін.

У цілому, в часи національного державотворення 1917–1920 років у межах України було засновано 60 вищих навчальних закладів, з яких запрацювало 35. У 1920 році в Українській республіці функціонувало 62 виші, в яких навчалися 85 тисяч студентів, що більше ніж удвічі перевищувало показники до 1917 року. Частина вищих шкіл продовжили діяльність за радянської влади, а інші було ліквідовано. Свідченням диверсифікації освітньої мережі у добу національного ренесансу стало відкриття близько 50 стаціонарних і кількох десятків мандрівних народних університетів.

Отже, незважаючи на війну та складне політичне становище, кризові явища в народному господарстві, в добу національного державотворення 1917–1920 років відбувалось активне відкриття вищих навчальних закладів, здійснювалось структурне оновлення, посилювалися тенденції до роздержавлення, диференціації, спеціалізації. З ініціативи та активної участі представників професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, громадських організацій («Українське наукове товариство», «Просвіта», «Праця», «Товариство шкільної освіти», «Український клуб», «Наша культура», «Українська хата», «Культурна Ліга», «Катеринославське наукове товариство») за підтримки державного керівництва було започатковано Київський, Кам'янець-Подільський та Полтавський українські університети, Катеринославський і Таврійський університети, низку вищих шкіл для представників різних національностей. Уособленням нового типу вищого навчального

закладу виступав Кам'янець-Подільський державний український університет, у структурі якого функціонували нетрадиційні факультети – богословський і сільськогосподарський, було розроблено проект політехнічного факультету.

3.3. Організація освітнього процесу у вищій школі

З падінням російського самодержавства та приходом до влади в Україні уряду Центральної Ради (березень 1917 р.) організоване українство вимагало докорінного оновлення вищої школи. Цьому протистояли консервативні сили, передусім, «стара університетська професура», що була налаштована на нейтралізацію нововведень. На рівні держави та зацікавленої науково-педагогічної громадськості було передбачено основні напрями розвитку вищої школи: забезпечення рівного доступу до наукових знань, незалежно від соціальних, національних і гендерних відмінностей; посилення громадського характеру управління галуззю; розбудова широкої мережі вищих навчальних закладів (народних і державних університетів, галузевих інститутів), створення здорової конкуренції між різними типами вищих шкіл; реалізація відповідної мовної політики (українізація на основі запровадження паралельного викладання або надання статусу провідної мови); активізація освітнього процесу завдяки вдосконаленню змісту освіти, включенню українознавчих дисциплін, вирішенню кадрової проблеми; демократизація взаємин між викладачами та студентами, розвиток студентського самоврядування тощо.

До найбільш дискусійних належала проблема дерусифікації вищої школи й забезпечення непорушності становища російських університетів. Відкритість до нововведень було засвідчено представниками науково-педагогічної громади Харківського університету: у квітні 1917 року група професорів у складі М. Сумцова, Д. Зеленіна, С. Кульбакіна, Я. Ендзеліна подали заяву про необхідність відкриття кафедр історії України та української філології (мови, літератури, етнографії) з наданням права читати лекції українською мовою. На першому Українському з'їзді Слобожанщини у квітні 1917 року необхідність українізації вищої школи обтоювали харківські професори М. Сумцов, А. Зайкевич, С. Тимошенко.

Незважаючи на скептичне ставлення загалу російськомовної професури до можливості українізації вищої школи внаслідок

неусталеності літературної мови, нерозробленості методології та наукової термінології, браку науково-педагогічних кадрів і відповідної літератури, голова Центральної Ради М. Грушевський та його однодумці оптимістично переконували, що всі проблеми цілком реально вирішити, а україномовними фахівцями можна було б укомплектувати не один університет.

Незважаючи на скасування Тимчасовим урядом заборони української мови, більшість професорських колегій ігнорували нові можливості задоволення прагнень студентів. Навесні 1917 року українське студентське бюро Новоросійського університету неодноразово зверталось до ректора з вимогою розпочати з осені виклади українознавчих дисциплін. Натомість вчена корпорація Київського університету у зверненні до уряду О. Керенського заявила протест проти примусової українізації «Південної Росії», засудивши нав'язування населенню «чужої та малозрозумілої мови».

Яскравою новацією в життєдіяльності вищої школи стало створення студентських структур різних рівнів, проведення систематичних конференцій з метою узгодження позицій представників молоді, що засвідчило здатність студентства до самоорганізації. Пріоритетом у роботі українських студентських осередків стало сприяння українізації вищої школи. Так, українська студентська громада Київського комерційного інституту вимагала запровадження, крім чотирьох загальноосвітніх дисциплін українознавства, ще й двох спеціальних (економіки та географії України), а також узгодження тематики курсових і практичних робіт із потребами економіки й техніки України.

Варто констатувати ескалацію напруженості у взаєминах «старої професури» зі студентами спільно з радою молодших викладачів: перші звинувачували молодь у заполітизованості, радикалізмі, академічній безвідповідальності, а другі закидали професорсько-викладацькому складу «старорежимність» і відірваність від реалій. У заяві Коаліційної ради київського студентства до Центральної Ради в липні 1917 року зазначалося, що нормалізація академічного життя потребує задоволення мінімуму демократичних вимог, висунутих Радою студентських представників: участь обраних студентів із правом дорадчого голосу в роботі професорської ради, правління, факультетів; функціонування погоджувальної комісії із представників студентства, молодших викладачів і професури; вільний доступ на

лекції всім бажаючим; свобода зібрань у вищих школах у вільний від навчання час; скасування мінімуму та бальної системи. Для реалізації академічних нововведень пропонувалося створення комісаріату у справах вищих навчальних закладів м. Києва із представників Центральної Ради, міського самоврядування, виконавчих комітетів соціал-революціонерів і соціал-демократів, Київської Коаліційної Ради студентства, Київської секції Українського Центрального Студентського Союзу, професури та молодших викладачів. На засіданні Малої Ради генеральний секретар С. Петлюра і приват-доцент Київського політехнічного інституту Зарубін вимагали підконтрольності столичного університету як «антиукраїнської твердині» чинній владі, проте більшість (зокрема М. Ковалевський, М. Єремійв, М. Рудинський), ураховуючи право академічної автономії, наполягали на недоцільності радикальних засобів.

Згідно з «Проектом українізації вищої школи», розробленого генеральним секретарем освіти І. Стешенком в кінці 1917 року, передбачалось упродовж п'яти років українізувати всі 37 вищих навчальних закладів України, нестворених національними меншинами, на основі запровадження паралельних кафедр і започаткування вивчення української мови як загальнокультурної дисципліни – для забезпечення належного рівня оволодіння всіми студентами мовою титульної нації. Проте цей проект визнано надто радикальним через нерішучість більшості членів уряду. Власне, Центральна Рада стала заручником курсу на децентралізацію системи управління освітою, адже в умовах академічної автономії колегіальні органи старих вищих шкіл бойкотували навіть запровадження паралельного викладання українською мовою, а державна влада, керуючись принципом толерантності, уникала примусових заходів, покладаючись на поступове зростання свідомості викладацького загалу. Слід наголосити на неконструктивності категоричної позиції більшості професорських корпорацій, які, вимагаючи державою фінансування, демонстративно ігнорували міністерські листи, написані «незрозумілою» українською мовою та відмовлялися від пошуків компромісів. Зазначимо більш помірковане ставлення до українізації громади Київської духовної академії, як заснованої відповідно до потреб українців та їхнім коштом.

Професором О. Дорошкевичем у журналі «Вільна українська школа» подано циркуляр Генерального Секретаря освіти, в якому

зазначено: «український народ на його території поставлено на ступінь народів державних. Мова його, поруч з російською, має бути офіційно-урядовою, з життям його належить бути знайомим кожному громадянину України без різниці націй. З огляду на це Генеральний Секретаріат України визнав потрібним, щоб у всіх середніх, вищих, початкових та інших школах, які користуються державними правами, були заведені предмети: українська мова і українознавство (література, географія та історія України)». У 1918 році І. Стешенком спільно із О. Дорошкевичем було здійснено випуск «Матеріалів до вивчення предметів українознавства».

У березні 1918 року Міністерством народної освіти на чолі з В. Прокоповичем затверджено детальний державний план українізації вищої освіти: 1). Упровадження викладання української мови в усіх вищих школах України, яке має бути обов'язковим для всіх без винятку слухачів, без чого не може бути виданий диплом, а випускник не одержить державної служби. 2). Поширення кафедр українознавства в усіх вишах, які мають стати центрами комплексного наукового розроблення питань українознавства та його викладання. 3). Вироблення терміну та шляхів поступової українізації всіх вищих шкіл на Україні відвідо до сил українських учених та можливості неукраїнським ученим вивчати українську мову. 4). Систематизована підготовка нових кадрів українських учених. 5). Створення нової мережі державних вищих навчальних закладів, передусім за типом класичних університетів з перетворенням у першу чергу Київського УНУ в Національний, з державними правами та бюджетом не менше ніж 1 млн. крб. на рік. 6). Відкриття нових спеціальних навчальних закладів в Україні. 7). Відкриття низки народних університетів у губернських містах.

Хоча утримання вищих шкіл вимагало в 1918 році від Української держави значних витрат – 11 млн. крб., проте «старі» університети зволікали з поступками щодо українізації. Лейтмотивом виступів учасників першого Всеукраїнського з'їзду працівників вищих шкіл України 14–17 квітня 1918 року (із представників київських вишів) та другого з'їзду делегатів вищих навчальних закладів 21–25 травня 1918 року (з Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава, Ніжина) був захист вищості російської культури в інтересах «істинної науки і прогресу». Професор Новоросійського університету І. Линниченко вважав необхідним погодитися на відкриття українських кафедр для

демонстрації їх неконкурентоспроможності та нездійсненності українізації і за 10 років. Натомість професор Університету Св. Володимира Б. Кістяківський вірив у здатність України внести свій внесок до духовної скарбниці людства, на основі власного досвіду довівши прагнення молоді здобувати освіту рідною мовою: коли відкрився «Український Народний Університет, до нього відразу записалося 1000 чоловік, чого не дав російський Народний університет».

На Другому Всеукраїнському з'їзді делегатів вищих навчальних закладів визнано несвоєчасним перегляд чинного статуту 1884 року та реформ вищої освіти, за винятком окремих доповнень та змін, передусім щодо розширення академічної автономії. На думку учасників з'їзду, всі постанови рад із навчальних і наукових питань, крім пов'язаних із новими штатними асигнуваннями, не повинні підлягати затвердженню міністерства; залучення молодших викладачів до засідань факультетів та університетських рад варто здійснювати згідно з циркулярами Тимчасового уряду. Причому доценти, приват-доценти, прозектори, які читали за вакантними кафедрами або вели доручені обов'язкові курси отримували вирішальний голос (крім питань присвоєння вчених ступенів і вибору професорів), решта осіб – дорадчий, а конкурс на заміщення вакантних кафедр вирішено не обмежувати громадянством претендентів. Рекомендовано належне забезпечення стипендіатів, визнано доцільність заснування гуртожитків типу Інституту Т'єрі у Франції, уніфікацію норм вченого цензу в спеціальних вищих школах. Щодо організації освітнього процесу акцентовано увагу на доцільності створення нових курсів, кафедр, факультетів, поглиблення спеціалізації за групами прикладних знань за ґрунтовності підготовки із загальних дисциплін; посилення семінарів і практичних занять з усіх дисциплін з акцентом на методології. Передбачено вдосконалення структури професійної вищої освіти зі збереження предметної системи навчання, розширення доступу до університетів, запровадження іспитів з іноземних мов, підвищення платні за навчання, пенсій співробітникам, стипендій тощо.

Зрештою, у рішеннях форуму зазначено «помилковість політики старого уряду, що пригнічував розвиток культур окремих народностей Росії», внаслідок чого «українське національно-культурне відродження вимушено шукало підтримки за кордоном». «Борг російських вищих навчальних закладів на Україні – прийти тепер на допомогу створенню

української науки та українських наукових установ». З'їздом констатовано неможливість погодитися з намірами міністерства сполучити Університет Св. Володимира з Українським народним університетом та здійснити повну українізацію Ніжинського історико-філологічного інституту. Натомість визнано правомірність намірів створення окремої державної української вищої школи та неприпустимість українізації існуючих закладів, за винятком заснування українознавчих кафедр із читанням лекцій тією мовою, що обере заклад, але в разі визнання цих дисциплін обов'язковими – тільки російською.

З'їзд висловився за створення колегіального органу – постійної «Ради у справах вищої школи» із міністра освіти, його товаришів та обраних щороку трьох представників від кожної вищої школи (від адміністрації, професорів і молодших викладачів), що й було реалізовано в діяльності Комісії у справах вищої школи і наукових інституцій на базі міністерства. Проте, попри ухвалені резолюції та численні звернення студентів, старі виші гальмували поглиблення українознавчого компоненту освіти, зволікаючи із проведенням конкурсів на відповідні кафедри. Тому у квітні 1918 року «Українська студентська громада» Університету Св. Володимира вимагала закриття альма-матер як осередку русифікації молоді та створення на цій базі державної вищої школи, що працює на національне відродження титульної нації та національних меншин України.

У вересні 1918 року гетьманом П. Скоропадським було здійснено започатковане за Центральної Ради одержавлення чинних інститутів та університетів із зобов'язанням відкриття в них українських кафедр (по чотири – в університетах і дві – в Ніжинському інституті). Удосконаленню навчально-методичного забезпечення вищої школи сприяло заснування в листопаді 1918 року Української Академії Наук, президентом якої став В. Вернадський. У консерваторіях та мистецьких вищих школах з'явилися кафедри української музики. Відповідно до нових реалій, мета освітнього процесу у вищій школі полягала у формуванні нової генерації національної інтелігенції, активних учасників розвитку українського суспільства й держави. Для зміцнення духовних засад національного виховного ідеалу передбачалася поступова українізація Київської духовної академії; викладачами богословського факультету в університеті на Поділлі здійснювався переклад Святого Письма та богослужбових книг українською мовою.

Значного розширення зазнали склад та повноваження правління і рад вищих шкіл, до компетенції яких належали контроль за дотриманням організації освітнього процесу, визначення тривалості занять і семестрів, зміни розкладу і шкали оцінювання знань тощо. Важливо, що в засіданнях колегіальних органів вищих шкіл почали брати активну участь не тільки професори, але й інші представники професорсько-викладацького складу. Так, у 1918 році до педагогічної ради Харківських вищих жіночих курсів увійшли всі викладачі та представниці студентського складу із правом дорадчого голосу, що було характерною тенденцією доби. Екзаменаційним комісіям надано право самостійно визначати перелік предметів, з яких проводяться іспити. Зменшення зовнішнього адміністративного тиску сприяло посиленню академічної автономії вищих шкіл, забезпеченню свободи викладання й навчання.

Порівняльна характеристики кадрової політики в галузі вищої освіти засвідчує: якщо уряд П. Скоропадського орієнтувався на стандарти підготовки викладача вищої школи, зафіксовані в Університетському статуті 1884 року, то за часів Директорії довелося вдатися до тимчасового зниження освітнього цензу здобувачів викладацьких посад, що практикувалось у вищій школі Російської імперії часів Першої світової війни.

Подоланню монополії класичних університетів у формуванні професорсько-викладацького складу сприяла постанова уряду Української держави про підготовку національних наукових кадрів. З цією метою Рада Міністрів надала право всім університетам та дев'яти інститутам створити ради із захисту дисертацій для надання здобувачам вчених ступенів, зокрема українською мовою. До таких було віднесено Київські виші (політехнічний, комерційний, медичний), Харківські (технічний і ветеринарний), Катеринославський гірничий, а згодом – низку інших інститутів, що мали висококваліфікований склад. У 1918 році українським урядом ухвалено перелік стипендій для професорських стипендіатів: три «старі» університети – по 33 стипендії (разом 99), політехнічний інститут – 8, технологічний – 4, ветеринарний – 3, гірничий – 4, комерційний Київський – 4, Харківський – 2, згодом доповнений новими закладами.

Міністерство взяло зобов'язання щорічно відряджати з науковою метою представників викладацького персоналу державних українських університетів, причому професор міг скористатися цим правом кожні

п'ять років. Водночас було запроваджено підвищені стипендії для осіб, які мали наукові праці й заслуги, готуючись обійняти кафедри з українською мовою викладання. У жовтні 1918 року стипендіатами Університету Св.Володимира в галузі українознавства призначено: О. Дорошкевича, С. Гаєвського (українське письменство), Є. Перфецького (історія української літератури), В. Ганціва (українське та слов'янське мовознавство). Водночас прохання Кам'янець-Подільського університету про відкриття 10 професорських стипендій у 1920 році було підтримане урядом.

Для вдосконалення магістерської підготовки в 1918 році було узагальнено пропозиції фахівців про випробування з українознавчих дисциплін. Так, магістерський іспит з історії України передбачав у якості основного предмету історію українського народу (з оглядом джерел та історіографії), а як додатковий предмет – російську історію (переважно, історію державних установ Росії). Попри Першу світову війну, було продовжено традицію закордонних стажувань співробітників вищих шкіл. За наказом Директорії групи здібних юнаків направлялися для поглиблення освіти до Західної Європи; перші партії виїхали до Німеччини. За законом уряду Директорії 3 липня 1921 року, передбачалося проведення конкурсу на відрядження ще 5 осіб для наукових студій у закордонних вищих школах.

Залучення до роботи в нововідкритих державних українських університетах Києва і Кам'янець-Подільського понад 150 професорів, доцентів і приват-доцентів дозволило забезпечити безперервність освітнього процесу, незважаючи на несприятливі обставини (війну, епідемії, інфляцію, плинність кадрів). Після більшовицького перевороту в жовтні 1917 року багато російських професорів улаштуватися на посади у вищих школах України. З падінням Австро-Угорської імперії внаслідок Першої світової війни, всіх викладачів-українців, які не присягнули на вірність Польській державі було вилучено із професорсько-викладацької корпорації Львова. Тому українська інтелігенція Галичини поповнювали викладацький корпус вищих шкіл незалежної України. Так, у складі Київського державного українського університету працювало понад 60 викладачів, репрезентантів науково-педагогічної еліти України. Зокрема це професори: лінгвісти М. Грунський, А. Кримський, А. Лобода, юристи М. Василенко, Б. Кістяківський, історики О. Грушевський, Ф. Міщенко, медики О. Корчак-Чепурківський, О. і Є. Черняхівські,

В. Константинович, фізики І. Ганицький, С. Тимошенко, математик Д. Граве, філософ і психолог В. Зінківський, економіст М. Туган-Барановський, мистецтвознавець Г. Павлуцький.

У Кам'янець-Подільському державному українському університеті кадрові проблеми було вирішено на основі залучення до викладання кращих учителів – авторів наукових праць, фахівців-сумісників із Києва, Харкова, Одеси, Львова, Чернівців, Катеринослава, Ніжина та зарубіжжя. Гордістю викладацької громади закладу стали знані науковці та освітні діячі: С. Бачинський, П. Бучинський, В. Біднов, В. Геринович, Д. Дорошенко, П. Клименко, П. Клепацький, В. Петр, С. Русова, Ю. Русов, А. Синявський, Ф. Сушицький, Є. Тимченко, К. Широцький, М. Чайковський, М. Хведорів, талановиті професорські стипендіати Л. Білецький, М. Васильківський, М. Драй-Хмара, М. Іваниця, М. Плевако. У 1919 році радою було ухвалено звернення до посла Польщі при румунському уряді про повернення до університетського складу викладачів: І. Крип'якевича, С. Балея, В. Кучера, Б. Рафальського, О. Тисовського. Почесними членами Кам'янець-Подільського університету за рішення ради обрано учених-українознавців, академіків В. Перетца, М. Грушевського, А. Кримського.

Активну участь у розвитку національної вищої освіти взяли авторитетні вчені та молоді перспективні науковці українського походження, які прибули з російських та австрійських університетів, щоб працювати для культурного відродження рідного народу. Демократичною тенденцією стало ширше залучення до викладання жіноцтва та представників різних національностей. У плеяді жінок-викладачок вирізнялися педагоги С. Русова і Н. Лубенець; письменниця, педагог, етнограф М. Грінченко; режисерки, доньки корифея театру М. Старицька і Л. Старицька-Черняхівська, які викладали в Українській Педагогічній Академії, на Київських вищих жіночих курсах, у Фребелівському, Музично-драматичному інституті імені М. Лисенка, сполучаючи науково-педагогічну діяльність із працею в українських урядах і наукових товариствах. Історик Н. Полонська працювала в п'яти вищих школах (на Київських Вищих жіночих курсах, Українському народному університеті, інститутах географії, археології, жіночому богословському інституті), стала співзасновницею Київського інституту археології. До розроблення галузевої наукової термінології, вдосконалення програм на відповідних факультетах Київського українського університету,

роботи на підготовчих курсах, проведення екскурсій активно долучалися перспективні вчені і творча молодь, зокрема археолог В. Козловська і математик Н. Шульгіна-Іщук.

Професорсько-викладацький корпус отримував виплати від держави та органів місцевого самоврядування: на дорожнечу, на різдвяні свята, місячні допомоги тощо. Проте для забезпечення родин викладачам доводилося працювати у школах, редакціях періодичних видань, державних органах, громадських товариствах, обробляти земельні ділянки, надані університом у користування. На виплаті зарплатні негативно позначилося пограбування радянськими органами «університетської каси» у Києві 30 серпня 1919 року.

Попри несприятливі умови військового часу викладачі та студенти вирізнялися сумлінністю у виконанні власних обов'язків. З весни 1917 року викладання необов'язкових курсів українознавства здійснювалося зусиллями викладачів-ентузіастів, серед яких професори П. Тутковський (географ), І. Шаровольський (філолог), приват-доценти О. Грушевський (історик), І. Огієнко, Ф. Сушицький (філологи) з Університету Св. Володимира; професори Харківського університету – історик Д. Багалій і філолог М. Сумцов. Професор Новоросійського університету С. Вілінський читав історію української літератури російською мовою, приват-доценти П. Потапов – українську мову, Є. Загоровський – історію Запоріжжя; згодом професор Є. Тріфільєв почав викладати історію України. Харківські професори Д. Зеленін, В. Кульбакін, приват-доцент М. Плевако викладали філологічні курси, а професор Ф. Тарановський – «західно-руське» право. У Ніжинському історико-філологічному інституті князя О. Безбородька здійснювалося російськомовне викладання історії української мови (професор В. Розов) та історії України, запроваджено семінарії з української мови під керівництвом професора В. Розова і доцента О. Грузинського.

З метою поглиблення українознавчого компоненту змісту освіти в Університеті Св. Володимира для гуманітаріїв з 1917–1918 навчального року було передбачено низку обов'язкових курсів: професор М. Довнар-Запольський викладав історію Литовсько-руської держави, приват-доцент Ф. Сушицький – нову українську літературу та народну українську словесність (залік); І. Огієнко – історію української мови (залік); Г. Максимович – історію Малоросії (України) (іспит) та практичні заняття з цього предмета, що мали обов'язків

характер. Крім того, О. Грушевський вів економічну історію України XIV–XVI століть та початки народних рухів (перший курс – рекомендований, другий – для бажаючих); Ю. Яворський – два рекомендовані курси карпаторуської писемності (XVI–XVII ст. і окремо – XIX ст.), Є. Тимченко – українську мову. Чимало зусиль до поглиблення українознавчих знань у столичному університеті доклали професори О. Гермайзе, В. Данилевич, В. Іконніков, М. Петров.

У 1918–1919 навчальному році в зазначеному університеті викладалися такі українознавчі курси: «Історія України» (професор Г. Максимович), «Українське мистецтво» (професор Г. Павлуцький), спецкурси «Релігійні рухи на Україні в XVI–XVII ст.» (професор С. Голубєв), «Гетьманщина на Україні» (професор Г. Максимович); «Історія Лівобережної України» (приват-доценти Г. Максимович), «Історія козацтва» (приват-доцент О. Грушевський). Зрештою, після річного зволікання із проведенням конкурсу на заміщення українознавчих кафедр, восени 1918 року Рада Університету Св. Володимира цілеспрямовано «провалила» кандидатури О. Грушевського, І. Огієнка і Ф. Сушицького – творців та ректорів Українських державних університетів у Києві та Кам'янець-Подільському, віддавши перевагу Г. Максимовичу (з історії України) та Є. Тимченку (з української мови), що переконливо засвідчило настрої в середовищі професорської корпорації закладу.

У цей час у низці вищих шкіл Києва було представлено курси з історії української культури І. Огієнка, який викладав українську мову на Вищих жіночих курсах А. Жекуліної. Професор М. Василенко – міністр освіти Української держави читав історію України та історію права в Університеті Св. Володимира, на вищих жіночих курсах, у народному університеті, юридичному та природничому інститутах. Ціла низка спеціальних історичних дисциплін українознавчого спрямування викладалася в Київському археологічному інституті. На Київських вищих жіночих курсах у 1917 році читалися лекції з історії українського мистецтва (професора Г. Павлуцького), історії Литовської держави (професора М. Довнар-Запольського), історії малоросійської мови (професора В. Розова), південно-західної літератури (приват-доцента С. Маслова). Крім того, у 1918–1919 навчальному році «Релігійний рух на Україні XVI–XVIII ст.» викладав професор С. Голубєв. Згідно із клопотаннями української громади студенток і громади кураторів про поглиблення викладання

українознавчих дисциплін й відкриття українського відділення історико-філологічного факультету, було створено відповідну студентсько-викладацьку комісію на чолі з професором А. Лободою.

У цей час на історико-філологічному відділенні Харківських вищих жіночих курсів професор Д. Зеленін викладав історичну граматику літературної української мови (3–4 курси) і вів просемінарій «з малоруських говорів», професор М. Сумцов – історію української літератури (1–2 курси) та поезію Т. Шевченка (3–4 курси), професор Д. Багалій – історію українського народу (1–2 курси). У низці вищих шкіл Харкова професором Ф. Шмітом і приват-доцентом С. Таранушенком успішно викладалися курси з історії українського мистецтва. У навчальних планах, розроблених педагогічними радами учительських інститутів, було значно розширено блок психолого-педагогічних та українознавчих дисциплін. Відповідно до циркуляру міністра М. Василенка 7 вересня 1918 року, у цих закладах запроваджувались іспити з українознавства для здобувачів «титулу вчителя».

У зазначений період освітній процес у вищій школі здійснювався згідно з індивідуальними навчальними планами студентів. Аналіз джерел засвідчує високу адаптованість навчальних планів і програм щойно відкритих українських університетів та інститутів до актуальних проблем розвитку країни. Основу змісту освіти становили обов'язкові (фундаментальні й українознавчі) дисципліни, причому найґрунтовніше українознавство вивчалось на історико-філологічному факультеті. Оскільки більшість представників студентства українських університетів не мало змоги достатньо засвоїти предмети українознавства в середній школі, Міністерством у 1919 році визнано пріоритетність викладання мови, літератури, історії України, знання з яких потребували перевірки на іспитах. У 1919–1920 навчальному році показник тижневого навчального навантаження студентів Кам'янець-Подільського університету варіювався в межах 20–50 годин (найменший – на фізико-математичному факультеті, найбільший – на історико-філологічному), а плата за навчання коливалася в межах 125–150 крб., залежно від оснащення відповідним обладнанням. З'ясувати побажання студентства щодо різних аспектів організації освітнього процесу дозволяли анкетування і книги пропозицій, матеріали яких намагалося врахувати керівництво закладу. Згідно із проханнями студентів, корегувався навчальний графік за семестрами; проведення занять переважно в післяобідній та вечірній час дозволяло

молоді поєднувати навчання із працею. Розробка навчальних планів і програм здійснювалася з урахування позитивного вітчизняного й зарубіжного досвіду, чому сприяло налагодження міжнародного співробітництва. На основі укладеної домовленості між Оксфордським і Кам'янець-Подільським університетами було передбачено надання англійською стороною стипендій для кращих українських студентів з педагогічних, політичних, військових, інших наук в обмін на можливість підготовки в Україні фахівців у галузі музичного мистецтва.

Свідченням реалізації принципів культуровідповідності, науковості та практичної доцільності було посилення українознавчого та краєзнавчого характеру змісту освіти, викладання курсів методологічного спрямування («Методології історії та літератури», «Методології філософії та історії» тощо), запровадження замість богослов'я (раніше – обов'язкового для всіх спеціальностей) низки богословсько-релігієзнавчих дисциплін за вибором факультету (історії релігій або християнської етики, апологетики, догматичного богослов'я, історії української церкви), збільшення питомої ваги філософських, культурологічних та психолого-педагогічних дисциплін (вступу до філософії, історії філософії, нової філософії, логіки, психології, педагогіки, мистецтвознавства тощо). На історико-філологічному факультеті Кам'янець-Подільського університету було започатковано підготовку фахівців у галузі філософії та мистецтвознавства.

Обов'язковим стало оволодіння принаймні однією з чотирьох іноземних мов (з італійською включно), що відповідно до рівня підготовки студентів мало диференційований характер. Якщо раніше особи без знання класичних мов не могли вступити до університетів, то тепер студентам без свідоцтва про вивчення грецької та латини пропонувалося викладання відповідних курсів. Диференціація нормативів навчального навантаження залежала від спеціальності: найбільше обов'язкових предметів передбачалося на слов'яно-українському відділенні, найменше – на класичному. Зразковим академічним планом передбачено, що для заліку півріччя студент мав записатися на 18–30 годин занять (залежно від спеціальності). Серед форм контролю знань активніше застосовували колоквіуми. За прикладом ректора І. Огієнка викладачі університету здійснили розробку авторських навчальних програм у галузі українознавства та інших дисциплін. Для поглиблення загальноосвітньої складової підготовки фахівців на різних відділах факультетів у 1920–

1921 навчальному році започатковано викладання українознавства, що здійснювалося переважно приват-доцентом М. Драй-Хмарою.

Аналіз мемуарної літератури показує, що високу оцінку слухачів отримали лекції В. Біднова, О. Білецького, Д. Дорошенка, М. Драй-Хмари, В. Гериновича, П. Клепатського, П. Клименка, І. Огієнка, В. Петра, С. Русової. Про тисячі відвідувачів на відкритих лекціях і напружену увагу аудиторії згадували професори В. Біднов, Л. Білецький, С. Русова. Лекції з педагогіки С. Русової залюбки відвідувалися не тільки студентами та вільнослухачами, але й місцевими учителями, привертаючи увагу численної слухацької аудиторії. Як свідчать спогади студента Б. Сивенка, «виклади і лабораторні вправи відбувалися з піднесенням, аудиторії та кабінети завжди були повні студентів, які із запалом бралися до науки». За незначними винятками освітній процес у нових університетах здійснювався українською мовою.

Як свідчать оголошення в засобах масової інформації, семестрові колоквиуми, заліки й іспити складалися не акордно, а протягом кількох місяців по завершенні вивчення певного курсу, в узгоджені зі студентами дні й години. Як правило, напередодні випробувань тексти лекцій багатьох викладачів друкувалися в університетській типографії. Іноді на прохання студентської ради іспити переносилися на пізніший термін, щоб мати змогу студентським делегатам придбати дефіцитну літературу в закордонних книгарнях. У цей час закріпилася 5-бальна шкала оцінювання знань: «відмінно», «дуже добре», «добре», «задовольняюче» і «зле». Водночас суттєві корективи до організації освітнього процесу вносили кризові й нестабільні обставини воєнного часу: гіперінфляція, руйнація матеріально-технічної бази внаслідок воєнних дій, перебої з постачанням води, газу, електроенергії, запровадження поліцейських годин за радянського, денікінського, польського режимів, реквізиції продовольчих ресурсів і коштовних речей із музейних колекцій, арешти, репресії, розстріли викладачів і студентів, мобілізації до війська, хвороби й епідемії, вимушена міграція та еміграція.

Важливим засобом підвищення ефективності освітнього процесу було поєднання навчання з науково-дослідною роботою, залучення обдарованої молоді до виконання завдань підвищеної складності. Для концентрації інтелектуальних ресурсів вчені Київського державного українського університету вирішили не засновувати окремого наукового

товариства, оскільки професори А. Кримський, М. Туган-Барановський, М. Василенко, Д. Граве, С. Тимошенко, Ф. Міщенко стали академіками та дійсними членами Української Академії Наук. П'ять членів Українського наукового товариства (Б. Кістяківський, А. Кримський, Г. Павлуцький, Є. Тимченко, М. Туган-Барановський) працювали в комісії з розробки законопроекту про заснування означеної інституції.

Натомість члени Українського наукового товариства започаткували створення на Поділлі вузівського наукового об'єднання, що охопило більшість представників професорсько-викладацького складу закладу. Згідно зі «Статутом Наукового товариства Кам'янець-Подільського державного українського університету», що засновувалося на засадах широкої автономії для окремих секцій, у засіданнях могли брати участь студенти та сторонні особи з вищою освітою. Науковий і творчий доробок викладачів і студентів оприлюднювався в науково-літературному молодіжному журналі «Нова думка», у наукових університетських виданнях – «Вісник Київського державного українського університету» і «Записки Кам'янець-Подільського державного українського університету». Здійснювалася плідна робота з упорядкування 8-томних «Записок», перший том яких присвячувався історії закладу, а решта – мали містити наукові праці викладачів факультетів. Учені столичного українського університету публікували розвідки переважно у виданнях Українського наукового товариства та Української Академії Наук, проте підготовлені авторами публікації до власного університетського збірника, з яких було зроблено відбитки, не встигли опублікувати. Натомість друкарня Кам'янець-Подільського університету видрукувала том (з підготовленим україномовним перекладом частини Святого Письма) і виготовила відбитки праць другого тому. Викладачі виконували замовлення наукового, науково-методичного й довідникового характеру, отримані від державних, військових і громадських структур, щодо реформи системи освіти, розвитку бібліотечної справи, ідейного та інформаційного забезпечення українського війська тощо. Вагомим здобутком викладачів Українського університету в Полтаві стала підготовка й видання «Записок Полтавського наукового товариства» при ВУАН, активне залучення молоді до науково-пошукової роботи.

Керуючись позитивним прикладом викладачів, студенти переймалися створенням низки наукових гуртків. Так, у 1918 році на

базі Київського державного університету було засновано Наукове товариство студентів-українців. Доробком членів фізико-математичного гуртка Кам'янець-Подільського університету стало обговорення наукових рефератів (зокрема щодо вивчення досвіду аналогічних гуртків у зарубіжних університетах), формування власної бібліотеки, проведення практичних занять в академічних групах, підготовка лекційних курсів до друку (з доповненням їх формулами, задачами, рисунками) та поширенням їх між студентами. Плідною була діяльність астрономічного гуртка та гуртка дослідників природи (у складі відділів: зоотомічного, помологічного, садівництва, пасіництва), ініціатором якого став асистент кафедри анатомії Ю. Русов. Активністю відзначалися члени географічного гуртка на чолі з професором В. Гериновичем, які готували реферати, активно працювали над створенням метеорологічної станції, влаштовували екскурсії околицями міста. На богословському факультеті працювали гомілетичний гурток і «Студія чистого християнства» під керівництвом доцента В. Біднова. Студентський бібліографічний гурток, заснований доцентом М. Плевако для «складання наукової бібліографії творів українського красного письменства, фольклору, історії, літератури й критики», передавав результати своєї роботи до Української Академії Наук. Представники «свідомого студентства», прагнучи залучити до співпраці широкий загал, переконували, що гурток дасть змогу кожному членові його доповнити свою освіту, буде привчати людину до самостійності й наукової творчості. У травні 1920 року було створено наукове студентське товариство, дійсними членами стали автори наукових праць, а бажаючі залучалися на правах співучасників. Товариство охопило понад 100 осіб у складі 7 секцій: математично-фізичної, природознавчої, дослідників природи, астрономічної, географічної, історико-економічної і богословської, причому деякі студенти мали в авторському доробку цілу низку статей.

Викладачами державних українських університетів було підготовлено численну україномовну навчально-методичну літературу з гуманітарних і природничих навчальних дисциплін, причому складання підручників здійснювалося на конкурсній основі. Тільки професорсько-викладацьким складом Кам'янець-Подільського університету опубліковано близько 40 україномовних підручників, посібників, лекційних курсів (з української мови, літератури, історії України, історіографії, культури, мистецтвознавства, астрономії,

фізики, статистики, математики, фізіології, політекономії): І. Огієнка (історія української мови), П. Бучинського (загальна гістологія), М. Хведорів (вступ до аналізу безмежно малюючих), М. Столярів (аналітична геометрія та теорія векторів), А. Маліновський (фізика), П. Клепатський (джерелознавство історії України), С. Остапенко (політична економія, статистика і демографія), М. Драй-Хмара (слов'янознавство), Н. Гаморак (ботаніка), В. Геринович (географія сходу Європи і України), С. Бачинський (зоологія), І. Олійник (суспільна агрономія), О. Аленич (сферична геометрія і тригонометрія), М. Вікул (хімія). Було перевидано лекції з методології історії літератури професора В. Перетца, видруковано десятки праць викладачів, присвячених окремим розділам навчальних курсів. Ці видання, що вийшли у світ переважно у видавництві ради студентських представників, а також рецензії на підручники колег зберігаються у фондах Державного архіву Хмельницької області.

До друку було подано чимало рукописів, авторами яких були професори та приват-доценти університету: М. Хведорів (підручник з тригонометрії), А. Маліновський (з механіки), В. Біднов (історичний нарис «Запорозький край»), М. Драй-Хмара (підручник з історії сербської мови і літератури), Л. Білецький (з історії староруського письменства), М. Васильківський («Граматика німецької мови по Гамму»), М. Плевако («Життя та праці Б. Грінченка»), І. Любарський і В. Петр (підручники з латинської і французької мов), Д. Дорошенко («З минулого Катеринославщини») та ін. Групою вчених було підготовлено рукопис праці «Українці: статистико-антропологічний нарис». Саме викладачі вишів були передусім авторами навчальної літератури для школи. Ревізійна комісія рекомендувала до перекладу та друку найкращі підручники й монографії вчених із різних країн. Проте частину рукописів видрукувати не вдалося через іноземну інтервенцію та брак фінансових можливостей; багато цінних праць було втрачено.

Задоволенню попиту на українознавчі знання сприяли ґрунтовні підручники, посібники, монографії професорів М. Багалія, М. Сумцова і М. Плевако з історії української літератури, професорів Ф. Шмідта, Ф. Ернста, В. Модзалевського, І. Огієнка, К. Широцького, приват-доцента О. Таранушенка з історії українського мистецтва й культури, В. Верховинця з теорії українського народного танцю. Суттєве значення мав творчий доробок М. Сумцова, зокрема «Хрестоматія з української

літератури», «Слобожане. Підручник з етнографії», «Вага і краса української народної поезії». Значною популярністю користувались українські граматики професорів І. Огієнка, М. Грунського, С. Кульбакіна, М. Левицького (зокрема російськомовні), особливо – О. Курило, що витримала рекордну кількість перевидань. Про поглиблення краєзнавчого підходу у вищій школі свідчить видання посібників професорів Д. Багалія «Історія Слобідської України», М. Сумцова «Слобожане», В. Талієва, О. Федоровського «Природа і населення Слобідської України», Ю. Сіцинського «Начерки з історії Поділля», заснування у Кам'янець-Подільському університеті кафедри історії та культури Поділля, розробка відповідних спецсемініарів і спецкурсів, активні краєзнавчі дослідження викладачів (Д. Дорошенка, В. Біднова, П. Клименка, Л. Бялковського, Ю. Сіцинського, Є. Сташевського) і студентів. Студентам і викладачам у нагоді стали десятки термінологічних словників, підготовлених творчими групами академічних установ та окремими вченими.

У практиці університету на Поділлі вдалося реалізувати право громадян на національну вищу освіту (80% студентів становили українці), переважно селянського походження православного віросповідання, які представляли різні регіони України, рідше – прибалтійські й російські губернії. Уряд Директорії в 1919 році визнав можливим звільнити від плати за навчання 30% студентів українських університетів.

Урядовою підкомісією (у складі А. Лободи, І. Ганицького, Ф. Сушицького, І. Огієнка) визначено положення правил прийому до університетів на 1918–1919 навчальний рік, що деталізувалися правлінням і радою університетів. Вакансії було розподілено таким чином: 75% – для випускників середніх, або прирівняних до них закладів України (з Кримом), Бессарабії та Білорусії; 25% – випускникам навчальних закладів за межами України, передусім – особам, які опинилися на території України під час війни або тим, які сюди поверталися. До складу студентів зараховувалися особи, незалежно від статі й національності, які надали атестати або свідоцтва зрілості гімназій відомства Міністерства освіти (України або Росії), православних духовних семінарій, реальних училищ із додатковим класом, військових гімназій, комерційних училищ (після складання іспитів з латини, крім вступників на фізико-математичний факультет); учительських інститутів (після складання

іспитів з латини й нової мови) та низки інших закладів (із доскладенням іспитів в обсязі чоловічих гімназій у спеціальних університетських комісіях). Окремим законом Директорії 1921 року право вступу до університету було надано фельдшерам. Значне розширення складу абітурієнтів свідчить про демократичні тенденції у вищій освіті. Згідно з правилами прийому 1919 року, головними вимогами до абітурієнтів стала завершена середня освіта та знання з української мови, української літератури й історії України (замість відповідних російських); пільги отримали учасники бойових дій, передусім воїни Української Народної Республіки. Багато студентів складали іспити з української мови після умовного зарахування. Випускників шкіл, програми яких поступалися гімназійним, зараховували як вільнослухачів.

Зі створенням Київського державного українського університету 10 стипендій (за умови відпрацювання по 1,5 роки за кожен рік стипендії) надало Київське губернське земство, передусім активістам культурно-просвітницької роботи, авторам наукових праць з історії та сьогодення Київщини. Частині студентства вдалося домогтися відтермінування внесення платні. До підтримки студентської молоді долучилися низка земств Поділля, для чого було створено окремий фонд, що поповнювався нестабільно. Умовами для здобуття стипендії були свідчення про неможливість і готовність працювати на педагогічній ниві з метою процвітання рідної України. У 1920 році керівництву Кам'янець-Подільського університету вдалося збільшити кількість підвищених стипендій. В умовах фінансової скрути молодь вимагала скасування диференціації стипендій, збільшення обсягу та надання коштів авансом. Унаслідок звільнення близько 30% молоді від плати за навчання, заклад опинився на межі виживання, однак керівництву завдяки апеляції до відповідальності й сумління слухачів у засобах масової інформації вдалося досягти виплати більшості боргів.

Опрацювання протоколів засідань професорської ради, правління, рад факультетів засвідчує демократичні засади діяльності Кам'янець-Подільського університету: кожен мав право обстоювати власну думку, відрито критикувати адміністрацію в молодіжному часописі «Наукова думка», висловлювати міркування в книзі пропозицій, більшість із яких було враховано. В академічній громаді практикувалося спільне вирішення нагальних питань на основі змінності керівних повноважень членів професорсько-викладацького складу: на окремих

засіданнях студенти виступали в якості доповідачів або опонентів, а професори – слухачів. Популярними засобами творчої самореалізації молоді була участь у студентському хорі під керівництвом В.Бесядовського, продукування зразків наукової, журналістської та літературної творчості, видання курсів лекцій, журналів «Буяння» і «Нова думка», влаштування вечірок, спектаклів, наукових і політичних дискусій (зокрема між прибічниками української державності під проводом Ю.Липи та групою радянофільської молоді на чолі з В.Поліщуком). «Студент Кам'янець-Подільського університету – це був особливий тип, доти не знаний ні в які часи, ні в якому краї», – зазначала сучасниця О.Пашенко, який «був не тільки учнем, а й громадським діячем освітніх установ, організацій політичних, гуртків наукових, економічних».

Характеру загальностудентської репрезентації в університеті набула Українська громада. З ініціативи студентів із Галичини й Буковини засновано «Академічний союз». Координаційну функцію в громадській роботі й самодіяльності студентства здійснювала рада студентських представників, що вирізнялася масовістю серед інших структур (ради студентських старост, товариства допомоги незаможним студентам, ради академічної громади, ради студентської трудової артілі, комітету студентів-емігрантів Наддніпрянської України). Хоча більшість студентів змушені були щоденно заробляти кошти на навчання й життя, проте «Студентські трудові артілі» в обох українських університетах могли запропонувати переважно фізичну працю. Студентський кооператив «Самодопомога» утримував у Кам'янці власну крамницю та буфет; за прикладом викладачів студенти зайнялася городництвом.

Функцію соціального захисту здійснювала Міжнаціональна рада студентських представників, гуманітарний відділ якої надав допомогу десяткам хворих студентів – грошима, білизною, одягом. Серед статей прибутків вагоме значення мали кошти та продукти харчування, отримані молоддю під час колядування й щедрювання. Зазвичай матеріальна допомога надавалася напередодні релігійних свят – насамперед студентам-галичанам, відрізанам від рідного дому. Проте через війну, епідемії, політичні репресії смертність серед студентської молоді була значною. Аналіз джерел показує згубні наслідки червоного й білого терору в академічному середовищі України. Так, у 1919 році рада Кам'янець-Подільського університету вирішила

звернутися до закордонних університетів та світових держав із протестом проти варварського нищення генералом А. Денікіним української культури; група харківських професорів з ініціативи Ф. Шміта, протестуючи проти червоного терору, апелювала до світової громадськості. У спогадах С. Русової йдеться про «факти нелюдської жорстокості», масові прилюдні розстріли чекістами викладачів і студентів, запровадження обов'язкової трудової повинності щодо студентсько-викладацького складу.

Онтологічний драматизм епохи, зумовлений масштабною кризою ідентифікацій, часто призводив до позиціонування викладачів і студентів по різні сторони ідейно-ментального та воєнного фронтів: більшість представників професорсько-викладацьких корпорацій «старих» вишів сподівалися на реставрацію «єдиної та неподільної Росії», натомість студентська молодь, піддаючись більшовицькій агітації, добровільно або примусово вступала до Червоної армії. У цей час активізували діяльність студенти-євреї; польські студентські громади функціонували в більшості вищих шкіл.

Для консолідації зусиль студентів було створено «Українську студентську спілку м. Києва», а з ініціативи молоді Кам'янець-Подільського університету в 1920 році розпочато підготовчу роботу до Всеукраїнського студентського конгресу. Завдання форуму передбачали об'єднання зусиль студентів-українців, налагодження міжнародних стосунків у вирішенні академічних і суспільно-політичних проблем, посилення впливу на розвиток держави й суспільства, життєдіяльність вищої школи, розроблення проекту зразкового статуту. Загалом, студентським активом засвідчено високий рівень громадянської свідомості та самоорганізації української молоді.

Лекторський корпус Київського українського університету тісно співпрацював зі створеною студентами університетською культурно-освітньою комісією, зусиллями якої на Київщині діяли підготовчі курси для абітурієнтів, дозволяючи поглибити знання з українознавчих дисциплін, мов, пасічництва, кооперації, надавалася допомога в організації курсів українознавства для вчителів, службовців, духовенства, усіх охочих, до викладання на яких залучалися Д. Багалій, Г. Ващенко, Д. Дорошенко, М. Василенко, С. Єфремов, А. Лобода, О. Музиченко, В. Науменко, І. Огієнко, Олена

Пчілка, Н. Мірза-Авакянц, С. Русова, І. Свенціцький, М. Сумцов, О. Сушинський, Л. Старицька-Черняхівська, С. Таранушенко, Г. Хоткевич. Хоча в деяких містах (Кременчук, Маріуполь, Острог) кількість бажаючих перевищувала обсяг вакансій.

Українські студенти, як носії національної самосвідомості й учасники державотворчих процесів, виступили на захист Батьківщини від іноземного вторгнення. У доповіді С. Русової «Позашкільна освіта в Україні» на Другому Всеукраїнському учительському з'їзді 1917 року зазначалося про заснування при генеральному Секретаріатові бюро з позашкільної освіти, що мало опікуватися товариствами й організаціями, відповідальними «за турботу про здоров'я і фізичний розвиток підлітків, юнацтва і молоді». У березні 1917 року створено Головну Українську Студентську Раду, що організувала три Всеукраїнські студентські конференції та видавала журнал «Стерно». Тоді ж з ініціативи Бюро «Української громади», що налічувала 254 слухачки Київських вищих жіночих курсів, організовано українську студентську міліцію у складі бойового, розвідувального, санітарного та продовольчого відділів, до яких залучено близько 100 громадян. Студенти були учасниками різних місцевих і всеукраїнських з'їздів, здійснювали активну роботу з українізації армії, населення міст і сіл.

Прикладом активної участі молоді в національно-визвольному русі був Окремий український полк імені М. Грушевського (близько 3500 осіб), сформований з учнів вищих та середніх навчальних закладів, що відзначався гарним вишколом. У липні 1917 року близько 120 жінок-вояків з українських студенток і курсисток прохали утворити жіночий «Курінь смерті» й відправити на фронт або ж приєднати їх до українського полку як жіночу сотню. Українською студентською молоддю, переважно за підтримки побратимів із Галичини й Буковини – членів «Українських січових стрільців» було створено «Перший Білоцерківський курінь українських юнаків-скаутів» (під керівництвом Є. Слабченка), військово-спортивні товариства: «Січ» (Київ), «Одеська Січ» (за участі Ю. Липи), «Українська національна сотня» (Харків), «Союз молоді» (Сімферополь). У спогадах С. Тобілевич влучно відзначено подібність українських січових стрільців до запорожців, спорідненість «між давнім військовим товариством і сучасною стрілецькою громадою. Головні основи й підвалини того лицарського ордену мають взірцем стару Січ. Ота безмежна любов до України, до волі, до

народу, готовність для нього жити й умерти, байдужість до видимої смерті, братерські відносини до товаришів роблять їх справжніми лицарями без страху й докору».

Знаменно, що представники самообілізованої молоді у складі студентського куреня Українських січових стрільців вирушили на фронт і полягли за свободу Батьківщини в боях із більшовиками під Крутами. У 1919 році делегати київського студентського полку – борці за Українську Народну Республіку прагнули створити відповідну структуру в університеті на Поділлі. Слід відзначити активну участь членів академічної спільноти в активізації просвітницької та волонтерської діяльності, молодіжного й жіночого руху, роботи осередку «Червоного Хреста» (голова – І. Огієнко, заступник – С. Русова). Головою Президії Української Національної Ради жінок, заснованої в Кам'янець-Подільському (1919 р.) у складі Л. Черняхівської-Старицької, К. Малицької, М. Грушевської, З. Мірної, М. Рудницької, О. Залізняка, Н. Суровцової, обрано С. Русову. Про перетворення місцевого університету на потужний просвітницький осередок краю свідчить організація на його базі за участі викладачів і студентів курсів для абітурієнтів, гімназії для дорослих, курсів українознавства, дитячого садочка, народного університету. З ініціативи професора Кам'янець-Подільського університету К. Трильовського організовано в 1919 році у Вінниці, а згодом – у Кам'янці-Подільському Головний Січковий Комітет: кошовим обрано полковника П. Богацького, січковим батьком – полковника п. Лордченка, січовою маткою – п. Літинську. За короткий час до Січі вступило 300 осіб. Члени куреня студентів-січовиків допомагали українському війську, забезпечували порядок у місті; кілька груп студентів-санітарів було відправлено до армії УНР.

У зв'язку з визнанням урядом Української Народної Республіки січових і пластових організацій ефективною формою морального й фізичного виховання української молоді, осередком координації їх роботи став університет на Поділлі. Серед фундаторів та активістів товариств «Мати-Січ», «Молода січ», «Пласт» вирізнялися студенти-галичани, які керувалися підручником О. Тисовського й набутим досвідом. Студенткою університету на Поділлі й референтом дипломатичного відомства в уряді УНР (1919 р.) певний час була перша жінка-офіцер, легендарна Олена Степанів – засновниця першого жіночого пластунського гуртка у Львові й командир жіночої

чети у складі січових стрільців. До керівництва Головної пластової ради в Кам'янці-Подільському (1920 р.) обрано переважно викладачів: Й. Пеленського (голова), С. Русову (заступник), П. Богацького – почесний голова. Жіночу чету очолила студентка О. Кекешівна – керівниця дитячого садка товариства «Просвіта». Освячення в університетській церкві пластового прапора, урочиста обітниця пластунів, виступи ректора, міністра І. Огієнка, професора В. Біднова, інших поважних осіб, привертали інтерес громадськості, сприяючи активній розбудові організації.

Студенти і викладачі вищих шкіл України активно залучалися до просвітницької діяльності в різних куточках країни, зокрема щодо організації низки курсів (підготовчих, українознавчих, галузевих), природоохоронної роботи, збереження культурної спадщини, активізації краєзнавчого руху.

Спадкоємність традицій виховання студентської молоді забезпечувала зв'язок поколінь у збереженні та примноженні духовно-моральних цінностей, національно-патріотичних пріоритетів, що культивувалися в українських студентських товариствах початку ХХ століття та в українських університетах 1917–1920 років. Оригінальною є думка Ю. Липи, що студентство – це своєрідний «лицарський орден», за мораллю й духовною працею якого пізнається дух нації. Актуалізація національного виховного ідеалу передбачала орієнтацію на особистий приклад видатних синів і доньок України, утвердження гасла: «Вірність Богові та Україні!», культу національних героїв, пошани до родинних традицій і народних звичаїв. До найбільших свят академічних громад належали урочистості, присвячені альма-матер. У 1919 році з нагоди першої річниці заснування Кам'янець-Подільського університету було передбачено складання за християнським звичаєм урочистої обітниці викладачів на вірність Українській Народній Республіці, виголошення наукових доповідей, святковий концерт. Академічні громади відзначали свята традиційного українського календаря: Різдво, Великодень, Святого Василя, Миколая, влаштовували урочисті засідання принагідно до пам'ятних дат національної історії та ювілеїв діячів національної і світової культури: Т. Шевченка, Г. Сковороди, І. Котляревського, А. Данте, М. Тургенєва, Л. Толстого. Вихованню молодого покоління сприяв особистий приклад та авторитет викладачів, які самовіддано працювали в українських

урядах: І. Огієнка, М. Василенка, М. Туган-Барановського, С. Русової, Л. Старицької-Черняхівської та багатьох інших.

Отже, провідні тенденції та особливості розвитку вищої школи в період національного державотворення 1917–1920 років: поміркований характер політики українських урядів, реалізація права академічної автономії; широке залучення громадськості до забезпечення принципів соціальної, гендерної та національної рівності в галузі вищої освіти; вдосконалення системи підготовки науково-педагогічних кадрів; державне фінансування інституту професорських стипендіатів; розширення спектру українознавчих досліджень, узаконення права захисту дисертацій українською мовою. Про адаптацію вищої школи до потреб студентів свідчить тимчасове зниження освітнього цензу для вступників; розширення варіативної та українознавчої складових змісту освіти; запровадження індивідуальних начальних планів; актуалізація національного виховного ідеалу, функціонування Міжнаціональної ради студентських представників.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Національно-патріотична домінанта педагогічної думки та її вплив на розвиток вищої школи в 1917–1920 роках.
2. Створення нових закладів вищої освіти: проекти та їх реалізація в 1917–1920 роках.
3. Заснування та діяльність українських університетів в часи національного державотворення.
4. Тенденції та особливості організації освітнього процесу у вищій школі 1917–1920 років.
5. Українізація освітнього процесу у вищій школі 1917–1920 років.

Список джерел та літератури

- Завальнюк, О. М. (2008). Іван Огієнко – творець національної освіти в Україні, фундатор і ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету. У *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта* (сс. 311–320). Кам'янець-Подільський: К-ПНУ.
- Завальнюк, О. М. (2011). *Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.): монографія*. Кам'янець-Подільський: Аксіома.

- Корж-Усенко, Л. В. (2018). *Концептуальні та організаційно-педагогічні засади розвитку освітнього процесу у вищій школі України (1905–1920 рр.)*. Суми: Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка.
- Любар, О. О., Стельмахович, М. Г., Федоренко, Д. Т. (1998). *Історія української педагогіки*. Київ.
- Різун, В. В., Тимошик, М. С., Конверський, А. Є. (2004). *Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Київ: Наша культура і наука.
- Розовик, Д. Ф. (2001). Становлення національної вищої освіти і науково-дослідної праці в Україні (1917–1920 рр.). *Етнічна історія народів Європи*, 8, 55–58.
- Розовик, Д. Ф. (2004). *Національно-культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр.* (дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01). Київ.
- Ротар, Н. Ю. (1997). Питання організації національної вищої освіти в політиці українських національно-демократичних урядів (1917–1921 рр.). *Питання історії України*, 1, 172–182.
- Сбруєва, А. А. (Ред.). (2003–2006). *Хрестоматія з історії педагогіки* (Ч. I–II). Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка.
- Сисоєва, С. О. (2003). *Нариси з історії розвитку педагогічної думки: навчальний посібник*. Київ: Центр навчальної літератури.
- Сухомлинська, О. В. (Ред.). (2005). *Українська педагогіка в персоналіях* (Кн. 1–2): навчальний посібник для студентів ВНЗ. Київ: Либідь.
- Ульяновський, В. (2007). Національне питання в Університеті Св. Володимира в 1917–1918 роках: спроба відкриття кафедри історії України. *Український археографічний щорічник*, 12, 224–246.

РОЗДІЛ 4

РОЗВИТОК ВИЩОЇ ШКОЛИ ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

План

4.1. Вплив педагогічної думки на розвиток вищої школи.

4.2. Розбудова мережі закладів вищої освіти та організація освітнього процесу.

4.3. Український Вільний Університет у контексті розвитку української вищої освіти за кордоном.

4.1. Вплив педагогічної думки на розвиток вищої школи

О. Сухомлинська поділяє радянський період у розвитку педагогічної думки в Україні на такі етапи: I – 1920–1933 роки – етап експериментаторства й новаторства; II – 1933–1958 роки – українська педагогіка як складова «російсько-радянської культури»; III – 1958–1985 роки – українська педагогічна думка у змаганнях за демократичний розвиток; IV – 1985–1991 роки – становлення сучасного етапу розвитку української педагогічної думки в рамках радянського дискурсу.

Після остаточного встановлення радянської влади на території України нова система освіти будувалася більшовицькою владою за загальносоюзним зразком. У 1920-х роках формування освітньої політики в республіці здійснювали керівники та співробітники Наркомосу Української соціалістичної радянської республіки (УСРР). Велике значення мала позиція наркома освіти УСРР Г. Гринька (1920–1922 рр.) та його заступника Я. Ряппо (1921–1928 рр.), які були засновниками нової української моделі освіти, що ґрунтувалася на принципах професіоналізму. Відбувалася розробка й реалізація формування системи освіти за схемою наркома Г. Гринька, що передбачало використання зарубіжного досвіду, організаційну й фінансову підтримку досліджень на державному рівні; активізацію наукових пошуків українських науковців у руслі реформаторських досягнень, особливо таких течій: вільне виховання, педологія, індивідуальна педагогіка, педагогіка особистості, експериментальна педагогіка тощо. Нарком освіти виступав проти використання в Україні російської моделі освіти, що не враховувала особливості господарства республіки.

У травні 1920 року було оприлюднено рішення Наркомосів України і Росії «Про єдність освітньої політики», однак система освіти на

території України відрізнялася від російської, хоча й орієнтувалася на єдиний трудовий принцип. Так, якщо в Росії технікуми вважалися підготовчою ланкою освіти до інституту, то в Україні вони визнавалися рівноправними закладами вищої освіти, хоча технікуми готували вузькоспеціалізованих фахівців-інструкторів, а інститути – висококваліфікованих фахівців-практиків. Крім того, українська система освіти (на відміну від російської) не передбачала існування університетів, на базі яких у 1920 році було сформовано інститути народної освіти. Підготовкою науковців з різних галузей займалися академії та інститути «теоретичного знання». Тож, хоча з наукової точки зору українська система освіти перебувала нижче російської, однак її діяльність стала яскравим свідченням незначного тиску Москви і певної незалежності Наркомосу України від уряду Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РСФРР). Ці відмінності між українською і російською системами освіти зберігалися до 1930 року.

В українській педагогічній думці радянського періоду в 20-ті роки ХХ століття позначилися тенденції до культурно-освітнього ренесансу, започаткованого ще епоху національного державотворення 1917–1920 років, активного пошуку, експериментування й новаторства, в центрі якого знаходилася індивідуальність, формування «нової людини». У цілому проект М. Гринька будувався за принципами, прийнятими за часів Української держави, що вся школа (зокрема й вища) мала бути єдиною, трудовою, виховною і національною. Проте змістове наповнення цих принципів суттєво відрізнялося: так, в умовах радянської влади національною освіта могла бути тільки за формою, а за змістом – інтернаціональною.

Освітня реформа 1920 року ліквідувала університети, вбачаючи в них порушення моністичної засади, на якій планувалося розбудовувати вищу школу. На місце дуалізму, що виявлявся у формі паралельно існуючих загальноосвітніх і спеціальних вищих шкіл, нова влада оголосила всю вищу освіту моністичною на базі професійної освіти. Розроблена Я. Ряппо нова система освіти усунула наукову вертикаль, як «хирлявого спадкоємця» університету – виразника «ідеалістичної схоластики». Загалом, освітня політика щодо вищої освіти в Україні 1920-х – початку 1930-х років була переважно зосереджена на ліквідації засад дореволюційної вищої школи. З початку 30-х років ХХ століття радянська влада розпочинає її відбудову, усвідомлюючи гостру потребу у висококваліфікованих і

конкурентоспроможних кадрах і здійснює ряд заходів, які мають поліпшити стан справ в освітній сфері.

У радянський період педагогічна наука активно адаптувалася до вимог офіційної ідеології і політики, набуваючи «прикладної» спрямованості – обслуговування партійно-державного замовлення на освіту і виховання. Науковці та освітяни (М. Даденков, М. Грищенко, А. Макаренко та ін.) були змушені творити в умовах суворої цензури сталінського тоталітарного режиму, на засадах марксистсько-ленінської ідеології, партійно-класового підходу з чітко вираженим ідеологічним спрямуванням. Суспільно-політичні та соціально-економічні реалії УСРР, незважаючи на прагнення українського керівництва зберегти власну модель освіти, призвели до її поступової інтеграції в загальноросійську систему. Політика сталінського уряду перекреслила педагогічні пошуки й досягнення попередніх років, кардинально змінивши парадигму освіти; було вилучено демократичний, педоцентричний, політехнічний принцип освіти, а суть деяких підходів і принципів було докорінно змінено: єдиної школи – в уніфіковану (єдині структура, зміст освіти, підручники, плани, розклад уроків, методи і класно-урочна форма навчання, система оцінювання, ідеологізація змісту підручників тощо); національний – в інтернаціональний; релігійний – в атеїстичний.

Оскільки, згідно з панівними класовими цінностями, виховну роботу було підпорядковано ідеї перемоги світової пролетарської революції, це позначилося на трансформації мети виховання. У перші десятиріччя радянської влади суспільство не було обтяжено нормами такого «буржуазного пережитку», як мораль. Нотомість було висунуто ідеал виховання героїчної радянської людини, «активного бійця ідеологічного фронту». У кожній галузі суспільного життя (особливо у школі) з'явилися правила, інструкції, норми, що регламентували стосунки між учителями і учнями, спрямовані на виховання ідейності, беззаперечної відданості суспільним ідеалам, колективізму (як меті, засобу й формі життєдіяльності), обов'язку, поєднаного з дисципліною («як справедливо організованою свободою»). На думку сучасних дослідників, зокрема О. Сухомлинської, найповніше цю концепцію (етика колективізму, воля, мужність, цілеспрямованість) утілював А. Макаренко.

Ідея побудови справедливого суспільства, саможертвності щодо держави, колективної відповідальності (аристотелівське розуміння

моралі) поєднувалася з відмовою від класичних гуманістичних ідеалів та ніцшеанськими мотивами заперечення Бога, з обґрунтуванням ідеї «надлюдини», яка породжувала нові перспективи суспільного розвитку. Провідними завданнями радянської педагогіки стала «наукова розробка» питань формування комуністичної свідомості підростаючого покоління, виховання основ марксистсько-ленінського світогляду, високої ідейності й відданості комунізму, непримиренності до ворожої ідеології, комуністичного ставлення до праці і суспільного господарства, високих моральних якостей, вивчення зв'язків між вихованням і розвитком, умов, за яких відбувається всебічний розвиток особистості. Бригадно-лабораторний і комплексно-проектний метод, які набули поширення у другій половині 20-х років XX століття були піддані критиці; натомість важливими засобами навчання і виховання проголошувалися «соціалістичне змагання й ударництво».

Зрештою, Постановою ЦК ВКП(б) від 4 липня 1936 року «Про педологічні перекручення в системі Народних Комісаріатів Освіти» було заборонено дослідження в галузі вікової психології, педології та експериментальної педагогіки. Все це призвело до поглиблення ідеологічної складової підготовки майбутнього вчителя, оголошення педології псевдонаукою, домінування суспільствознавчих дисциплін у змісті освіти, нівелювання національних традицій та культури, заперечення індивідуальності й унікальності окремої особистості, посилення атеїстичного, інтернаціонального та військово-патріотичного виховання.

У часи лібералізації суспільства і «хрущовської відлиги» (1956–1975 рр.) утверджувалося поступове повернення наукового інтересу до зарубіжного реформаторського досвіду, передусім з позицій критики й розвінчування положень «антинародної буржуазної науки Заходу», вишукування суперечностей, негативної оцінки здобутків. До кінця 80-х років XX століття реформаторський рух вивчався вітчизняною історико-педагогічною наукою як певний етап розвитку буржуазної педагогіки, а увага здебільшого, зосереджувалася на його суперечностях і недоліках.

Вивчення реформаторського досвіду позарадянською українською педагогічною думкою вказаного періоду здійснювалося науковцями попереднього періоду, які були змушені покинути батьківщину, але не полишили роботи на користь національної

культури й освіти. Серед найвизначніших представників української еміграції були: С. Русова, Г. Ващенко, І. Огієнко, С. Сірополко, С. Черкасенко, М. Лозинський, І. Ющишин та інші педагоги-дослідники.

4.2. Розбудова мережі закладів вищої освіти та організація освітнього процесу

Наприкінці 1920-х років утвердилася думка про необхідність реорганізації вищих навчальних закладів УСРР та створення єдиної освітньої системи в СРСР. Радянське керівництво приділяло значну увагу проблемам розвитку освіти, усвідомлюючи її значення для формування молодого покоління. Від часу встановлення радянської влади основним нормативним документом, що регулював сферу народної освіти в Україні, був «Кодекс законів про народну освіту в УСРР» 1922 року, що складався з чотирьох книг: «Організація управління та постачання в народній освіті», «Соціальне виховання дітей», «Професійна та спеціальна наукова освіта», «Політична освіта та виховання дорослих». Кодекс законодавчо закріпив систему освіти, її організаційні форми, визначив завдання, методи та перспективи, зокрема у сфері вищої освіти. У середині 1930-х років кодекс утратив чинність, хоча формально не був скасований.

Проблеми розвитку педагогічної освіти в УСРР широко обговорювалися на першій Всеукраїнській нараді з питань освіти (1920 р.), на якій порушувалася проблема необхідності підготовки вчителів з вищою освітою на нових радянських засадах. Для підготовки вчителів для загальноосвітніх і професійних шкіл у 1920–1921 роках на базі окремих факультетів університетів, вищих жіночих курсів, учительських інститутів було створено інститути народної освіти, які склалися з факультетів соціального виховання і професійної освіти. Необхідними умовами вступу до інститутів народної освіти була наявність рекомендацій від партійних, комсомольських, профспілкових організацій та успішне складання колоквіуму. Передбачався вступ без екзаменів для випускників педагогічних технікумів, вищих трьохрічних курсів, учительських інститутів та працівників освітньої сфери, які мали не менше ніж чотирьохрічний стаж роботи.

Мережа вищих навчальних закладів формувалася передусім завдяки модернізації старих шкіл: старші класи деяких середніх шкіл і колишніх професійних шкіл було перетворено на технікуми.

Вчительські семінарії перетворено на трирічні педагогічні курси, а з 1924 року – на педагогічні технікуми. Учительські інститути стали основою інститутів народної освіти, до яких приєднали філологічні та фізико-математичні факультети колишніх університетів. Комерційні інститути увійшли до складу новоутворених інститутів народного господарства, старші класи комерційних шкіл дали початок соціально-економічним школам, частину яких згодом перетворено в технікуми. Юридичні факультети університетів передано до інститутів народного господарства, медичні факультети перетворено на медичні інститути. Вищі жіночі курси та жіночі медичні інститути розпорошено по інститутах народного господарства, інститутах народної освіти та медичних інститутах. Фельдшерські та фельдшерсько-акушерські курси лягли в основу медичних технікумів. Старші класи сільськогосподарських і залізничних середніх шкіл стали відповідними технікумами. Консерваторії перейшли в музичні інститути, а музичні школи реорганізовано в професійні школи, а в окремих випадках – в інститути й технікуми. На кінець 1929 року всі інститути були переважно 4-річні або 5-річні, майже половина технікумів – трирічні, решта 4-річні та 5-річні.

Загалом, у 1929 році в Україні діяли 42 інститути і 109 технікумів, проте матеріально-технічна база вищої школи у 1920–1930-х роках була слабкою. Навіть у столиці України Харкові у приміщенні одного з колишніх «реальних училищ» розташовувалося декілька багатолюдних вищих навчальних закладів, тому на кожні дві групи студентів припадало тільки одна аудиторія, а кабінетів і лабораторій взагалі не було. Тільки окремі вищі навчальні заклади мали нові приміщення і обладнані лабораторії. Різниця між технікумом та інститутом полягала в різному обсязі теоретичних і практичних знань, проте обидва типи вищого навчального закладу не були місцем наукового дослідження і підготовки науковців – ці функції перебрали на себе спеціальні науково-дослідні інститути і кафедри.

На відміну від дорадянської вищої школи, принциповим нововведенням радянської влади була ліквідація засад самоврядування, академічної свободи закладів вищої освіти та свободи наукового пошуку. В системі внутрішнього управління створення представницьких органів для керівництва вищою школою радянська влада категорично відкинула; професорська рада визнавалася буржуазним пережитком. На думку більшовиків, чистої науки і знання

не існувало, тому автономія вищої школи, як вияв духу науки, вважалася абсурдом: всі сфери життя мали підпорядковуватися тільки державі. Означена теза слугувала підставою для призначення владою на посаду ректора, не професора, як раніше, а передусім вірного комуніста. Поряд з ректором була введена посада політкомісара, що призначався губкомом партії, в обов'язки якого входив контроль за діяльністю викладачів і студентів, які мали забезпечувати орієнтацією освітнього процесу «шляху комуністичного будівництва» та усунення «контрреволюційних елементів».

Щодо навчально-методичного забезпечення вишів, особливістю цього етапу розвитку вищої освіти в Україні була відсутність стабільних програм та навчальних планів. Програми змінювалися майже щороку, причому вищий навчальний заклад вносив у ці програми зміни відповідно до вимог партії та марксистсько-ленінської ідеології. Академічна свобода щодо організації освітнього процесу та проведення наукових досліджень в Україні була відразу ліквідована радянською владою. Представники радянської влади вважали, що чистої науки і знання не існує: все мусить бути підпорядковано державі, що поширює свободу на ціле суспільство. Академічна свобода полягала у поглибленні «творчого процесу соціалістичного будівництва», що виявилось у створенні спеціальних бригад зі студентів старших курсів та викладачів, які критично рецензували навчальні програми і могли їх відкидати як «шкідливі».

Не зважаючи на політику коренізації, мова навчання у вищих навчальних закладах була російською та українською. У новостворених інститутах, які з'явилися у 1929 році, більшість дисциплін викладалася російською мовою, а меншість – українською, скорочення російських інститутів не було.

Запровадивши нову систему шкільництва, радянська влада відмовилася від проголошеного нею раніше принципу «відчинених дверей», зробивши вищу освіту класовою, недоступною для окремих категорій населення. Оскільки вищі навчальні заклади в Україні мали готувати керівні кадри народного господарства й державного будівництва пролетарської диктатури, то доступ до вищих шкіл могли мати лише робітники і селяни. Пролетаризація вищих навчальних закладів передбачала формування контингенту студентів передусім за рахунок вихідців із робітничо-селянського середовища. До вишів приймалися насамперед ті, хто скінчили робітничі факультети та

абітурієнти, що закінчили підготовчі курси при вищих навчальних закладах. Робітники і селяни, яким доводилося складати вступний іспит у відповідній курії, мали спрощену програму порівняно з іншими, що мало забезпечити вищі навчальні заклади робітничо-селянською молоддю.

На якості освіти студентів 1920–1930-х років негативно позначилися не тільки складні матеріальні умови, в яких вони знаходилися, але й активна мобілізація молоді на громадсько-політичну роботу. Колективи вищих навчальних закладів витрачали на реалізацію ідеологічної функції величезну кількість навчального часу. Якщо робітничо-селянське походження давало право на пільговий вступ до вишу, то участь студентів у громадсько-політичній роботі та партійна належність давали їм послаблення вимог у навчанні. Багато комсомольців-активістів одержували заліки за активну громадсько-політичну роботу, а не за знання. Важливими проблемами вищої школи була висока плинність студентського складу (п'ята частина студентів залишала інститут до звершення навчання) та брак кваліфікованих викладацьких кадрів, оскільки основним критерієм слугувала лояльність до нової влади.

Методи навчання спрямовувалися на обмеження лекційної системи викладання та організації виробничого навчання з доповненням виробничого стажу на основі поширення групового опрацювання навчального матеріалу. З 1932 року вища школа будує свою методичну роботу згідно з постановою ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 року. Виробнича практика студентів повинна відбуватися як у майстернях, лабораторіях, кабінетах вищого навчального закладу, так і поза вищим навчальним закладом – на заводах, фабриках, тощо.

Значну увагу приділяла вища школа практичній роботі студентів на семінарських заняттях, що полягало в опрацюванні рефератів на певні теми та їх обговоренні. Однак семінари із соціально-економічних та гуманітарних дисциплін ґрунтувалися на марксистсько-ленінській ідеології. Постановою від 19 вересня 1932 року ЦВК СРСР було унормовано перевірку знань студентів вищої школи, запроваджено залікові сесії двічі на рік (наприкінці осіннього й весняного семестрів для дисциплін, для яких потрібні окремі заліки), встановлено на останньому курсі навчання для кожного студента дипломну роботу, а у вищих технічних школах – дипломний проект з обов'язковим прилюдним захистом за участю представників провідних кафедр.

Наприкінці 30-х років ХХ століття в окремих закладах вищої освіти було створено колегіальні представницькі органи дорадчого характеру, що скликалися для обговорення питань, діяльність яких було підпорядковано органам Комуністичної партії. Авторитарна модель вищої школи на багато десятиліть відкинула автономістичні та демократичні тенденції. Таким чином, у радянський (як і на початку пострадянського періоду) зберігалася державна монополія в управлінні вищою освітою.

У 1930-х роках уряд УСРР (після 1937 р. – УРСР) повернув університет до структури освіти, а технікуми було прирівнено до середнього спеціального закладу освіти. Так, у 1933 році було відкрито Київський університет.

У липні 1936 року було ухвалено постанову «Про педологічні перекручення в системі Наркомосів», відповідно до якої з освітнього процесу було усунено педологію (яка позиціонувалася як універсальна наука про дитину) як таку, що наповнена шкідливими антимарксистськими ідеями. Водночас відбулося цілковите відновлення педагогіки, до цього відкинutoї педологією, здебільшого розглядаючись наркомосами як наукоподібна дисципліна. Характерно, що у цей період головне завдання викладача вищої школи полягало не у забезпеченні високого рівня знань майбутніх фахівців, а у розкритті провідної рушійної сили Комуністичної партії у розвитку суспільства. Науково-педагогічна еліта України позиціонувалася чекістськими структурами як педагоги-шкідники, «націоналістичні ворожі елементи», які «захопили чимало ділянок педагогічної й теоретичної роботи», тому щодо них було застосовано репресивні заходи.

Так, трагічно склалася доля групи педологів «Харківської фашистської школи» (О. Залужний, О. Попов, І. Соколянський та ін.), яких було засуджено за сфабрикованими звинуваченнями. Ряд викладачів мовно-літературного факультету Харківського інституту народної освіти імені О.Потебні було розстріляно або знищено в таборах (М. Плевако, А. Шамрай, О. Синявський М. Сулима та ін.); 25 викладачів кафедри української культури було піддано репресіям. Зокрема, знаний фахівець народного і сакрального мистецтва Слобожанщини С.Таранушенко, який викладав у цьому інституті українське мистецтвознавство, засуджений на багаторічне ув'язнення начебто за «спробу організації антирадянського повстання». Загалом, у часи сталінського тоталітарного режиму тисячі представників

українського відродження опинилися у скрутному становищі, стали жертвами репресивної державної політики, що унеможливлювало опір каральній системі та прояви інакомислення.

Уже в першій половині 1920-х років в основу розвитку країни було покладено технічний прогрес, тому пріоритет у розвитку вищої освіти надавався технічному напрямку, на якому варто зупинитися детальніше. Було визнано необхідність районування спеціалізацій вищої технічної освіти відповідно до потреб промисловості та наявності виробничої бази для навчальних закладів. У процесі відновлення та розбудови народного господарства стрімко зростав науково-технічний потенціал промисловості, що вимагало підготовки відповідних кадрів, які б ефективно керували інтелектуалізованими процесами на виробництві. Зміни у мережі, районуванні, типах навчальних закладів, номенклатурі спеціальностей, планах кількісної підготовки спеціалістів були обумовлені високими темпами індустріалізації країни кінця 20х – 30-х років ХХ століття. Протягом першої п'ятирічки (1928–1932 рр.) передбачалося збільшення важкої промисловості більш ніж у три рази, що свідчило про яскраво виражений індустріальний характер розвитку народного господарства УСРР.

Станом на 1930 рік Україна стала регіоном важкої індустрії, яка у загальносоюзному масштабі займала міцні позиції (особливо Донбас та Дніпробуд). На основі постанови ЦВК і РНК СРСР від 13 січня 1930 року «Про підготовку технічних кадрів для народного господарства СРСР» Державній плановій комісії СРСР було доручено розробити п'ятирічний план підготовки спеціалістів вищої та середньої кваліфікації, передбачити будівництво нових технічних інститутів з урахуванням потреб промисловості, особливо металургійної, машинобудівельної та інших галузей. Наприклад, Сталінський (Донецький) гірничий інститут працював у вугільному районі з метою задоволення потреб промисловості в інженерах гірничих профілів. Бурхливий розвиток металургійної промисловості на Маріупольщині за приблизними розрахунками вимагав підготовки інженерно-технічних кадрів, тому було організовано Маріупольський вечірній металургійний інститут. Основною металургійною базою СРСР був український трест «Південсталь», що об'єднував ряд металургійних заводів. Для задоволення кадрових потреб заводу імені Ф. Дзержинського у 1930 році на базі Каменського технікуму утворено Каменський вечірній металургійний інститут. На Волині склалися

сприятливі умови для розвитку керамічної та хімічної промисловості, тому для задоволення кадрових потреб цих галузей у 1925 році організовано Волинський індустріальний технікум.

Проте низькі кількісні та якісні показники інженерних кадрів не могли задовольнити потреб промисловості, що вимагали вмілого управління сучасними наукомісткими технологіями та устаткуванням. Тому на пленумах ЦК ВКП(б) 1928 і 1929 років було поставлено завдання до кінця 1932 року збільшити вдвічі питому вагу спеціалістів у промисловості, перепідготувати практиків і узгодити темпи підготовки нових кадрів з темпами індустріалізації. Дефіцит інженерних кадрів передбачалося підготувати через додаткову систему освіти (курси, заочне навчання), пересування та висування. Проте якість підготовки «нових» фахівців була досить низькою, тому вони не могли ефективно виконувати свої функції на виробництві. Причинами цього були форсована підготовка і високий процент робітників серед студентів, які не мали відповідних базових знань для успішного навчання в технічних інститутах.

Розвиток виробництва впливав не тільки на мережу та районування технічних ВНЗ, але і на профілі фахівців та номенклатуру спеціальностей, за якими велася підготовка спеціалістів. До 1929 року в УСРР технікуми випускали інженерів-практиків вузького профілю, а інститути – інженерів-організаторів, керівників виробництва з широкою загально-технічною підготовкою, а в результаті реорганізації (1930 р.) в УСРР велася планова підготовка фахівців за 41 технічною спеціальністю; політехнічні інститути розформували на галузеві, які підпорядковувалися окремим відповідним господарським організаціям (ВРНГ, інші наркомати та відомства). Кожний наркомат намагався забезпечити свої потреби щодо профілю спеціалістів, що призводило до ігнорування принципу політехнізму. Проте спеціалісти вузького профілю не задовольняли вимог виробництва, адже вузька спеціалізація застарівала ще протягом підготовки інженера в інституті, а відсутність широкої загально-технічної підготовки не давала змоги адаптуватися до потреб промисловості. У 1932 році вийшла постанова ЦВК СРСР «Про навчальні програми і режим у вищій школі і технікумах», яка вимагала готувати спеціалістів з широкою загальнонауковою і загально-технічною базою, максимально скоротити кількість спеціальностей з урахуванням перспектив розвитку промисловості. В умовах укрупнення спеціальностей почали

відновлюватися політехнічні (індустріальні) інститути: Київський, Одеський, Сталінський (Донецький). Значні зміни у підпорядкуванні, типах і напрямках підготовки відбулися в результаті процесів уніфікації та реорганізації системи вищої технічної освіти в Україні.

До 1922 року в УСРР функціонували технічні ВНЗ одного типу – політехнічні інститути, які мали декілька факультетів і готували фахівців для різних галузей промисловості. З 1921 по 1926 роки таких інститутів в УСРР було чотири: Київський і Одеський політехнічні, Харківський технологічний, Катеринославський гірничий (з 1926 р. Дніпропетровський). На основі Кодексу законів про народну освіту УСРР 1922 року виділялося два типи навчальних закладів – інститути та технікуми, що належали до одного освітнього рівня з різним призначенням. Технікум мав один факультет із вузькою спеціалізацією, готуючи інженерів-практиків для певної галузі, а інститут носив політехнічний характер і готував інженерів-організаторів, керівників широкого профілю народного господарства з поглибленою науково-технічною та економічною підготовкою.

Технікуми і політехнічні інститути, працюючи на денній формі навчання, не могли забезпечити належний обсяг підготовки кадрів та готувати інженерів із робітників зі стажем. Тому ідеолог української системи освіти Г.Гринько запровадив вечірній робітничий технікум на виробничій базі з вечірньою формою навчання. У Кодексі 1922 року зазначено, що вечірній робітничий технікум, призначений для дорослих і підлітків, зайнятих у виробництві, належить до допоміжної (позашкільної) системи освіти, готуючи інженерів-практиків вузького профілю.

Основною перевагою української системи вищої технічної освіти був її прагматизм. Оскільки технікум та інститут відповідали одному освітньому рівню, студенти не могли використовувати технікум як проміжну ланку до інституту, як це було в РСФРР. Випускники індустріальних технікумів йшли працювати на виробництво та реалізовували основне цільове призначення цих навчальних закладів. Водночас через вечірню освіту велася підготовка інженерів з робітників, обізнаних із практикою виробничого процесу, які могли ефективно виконувати функції інженера та після здобуття вищої освіти залишалися на виробництві. Отже, система вищої технічної освіти в УСРР базувалася на вимогах практики і була спрямована на задоволення кадрових потреб промисловості.

Мережа інститутів у республіці протягом 1920-х років була незмінною: у 1929 році функціонувало 5 індустріально-технічних інститутів: 3 політехнічні інститути (Київський, Харківський, Одеський) і два гірничі (Дніпропетровський і Сталінський). Проте мережа денних технікумів, які в умовах УСРР визнавалися базовим типом вищого навчального закладу, у цей час стрімко змінювалася залежно від економічних реалій. Так, у 1928–1929 навчальному році функціонувало 46 індустріальних технікумів: 31 денний і 15 вечірніх робітничих. Охоплюючи значну кількість студентів, технікуми відігравали велику роль у підготовці інженерів, проте слабка матеріально-технічна база, дефіцит професорсько-викладацьких кадрів не могли забезпечити високу якість підготовки спеціалістів. Більшість технікумів були дрібними і тільки окремі з них відповідали рівню вищого навчального закладу: Миколаївський суднобудівний, Київський гірничий, Сталінський (Донецький) металургійний робітничий, Каменський робітничий, Криворізький робітничий технікуми та інші. Часто інститути і технікуми готували фахівців однакової спеціальності, зумовлюючи паралелізм у роботі різних типів навчальних закладів.

На основі постанови ЦВК і РНК СРСР 19 вересня 1929 року «Про встановлення єдиної системи індустріально-технічної освіти» технікуми було реорганізовано в середні спеціальні навчальні заклади, а кращі 20 із 32 перетворено на інститути (зокрема Київський гірничий, Миколаївський суднобудівний, Сталінський металургійний, Каменський металургійний вечірній, Криворізький вечірній металургійний). Унаслідок уніфікації української системи вищої технічної освіти на зразок російської, залишилися тільки інститути, що готували інженерів універсального профілю. 23 липня 1930 року ЦВК і РНК СРСР ухвалив постанову «Про реорганізацію вищих навчальних закладів, технікумів і робітничих факультетів», за якою багатофакультетні політехнічні інститути реорганізовано в галузеві, підпорядковані відповідним наркоматам промисловості, що мали можливість готувати для своїх потреб необхідну кількість спеціалістів необхідного профілю. Тоді ж технічні ВНЗ отримали доступ до матеріально-технічної бази, необхідної для навчання студентів під час виробничої практики, для посилення зв'язку промисловості з вищою технічною школою.

Зрештою, політехнічні інститути реорганізовано в однофакультетні галузеві інститути, які готували вузьких спеціалістів

для певної галузі промисловості, що зумовило диференціацію профілів, подібно до технікумів в УСРР до початку уніфікації. Фактично, знову було визнано переваги української системи вищої технічної освіти 20-х років ХХ століття. Однак після реорганізації не існувало вищих технічних навчальних закладів, які б випускали універсальних інженерів-організаторів широкого профілю. Таких раніше готували політехнічні інститути, що були розформовані за галузевою ознакою.

У результаті розукрупнення політехнічних інститутів у 1930 році відбулося стрімке розширення мережі індустріально-технічних інститутів (до 69), чому сприяли резолюція Пленуму ЦК ВКП(б) 1929 року «Про кадри народного господарства» і постанова ЦВК і РНК СРСР 1930 року «Про підготовку технічних кадрів для народного господарства СРСР». Проте промисловість вимагала не тільки вузькопрофільних спеціалістів, але й універсальних інженерів із широкою науково-теоретичною підготовкою. Тому постановою ЦВК СРСР 19 вересня 1932 року «Про навчальні програми та режим у вищій школі і технікумах» започатковано скорочення мережі галузевих (карликових) інститутів, об'єднання споріднених факультетів на базі міцних навчальних закладів, створення нових політехнічних інститутів шляхом злиття окремих галузевих. Унаслідок упорядкування мережі індустріально-технічних інститутів їх кількість було значно скорочено: до 39 у 1939 році. Таким чином, протягом 20–30-х років ХХ століття відбувався процес становлення системи вищої технічної освіти в Україні, оптимізація мережі, пошуки ефективних шляхів її функціонування і зв'язків з виробництвом.

Ефективність вищої освіти в УСРР значно залежала від системи управління галуззю: відповідно до тенденцій централізації та децентралізації змінювалися функції органів державного та партійного управління на рівнях центрального й місцевого апарату, структура внутрішнього управління вищими навчальними закладами. Якщо в 1920 році колегіальні керівні органи у вищих школах (академічні ради, президії при них, господарський комітет) формувалися демократичним чином на основі виборів і реально брали участь в управлінні, то з 1921 року почалася ліквідація демократичних принципів внутрішнього управління і посилення партійно-державного контролю за діяльністю вищих навчальних закладів. Керівництво інститутом зосереджувалося в руках ректора і політкомісара, а колегіальні органи (загальні збори, бюро

інституту) набували дорадчого характеру. З 1921 року при кожному факультеті утворювалися факультетські комісії, які керували діяльністю предметних комісій. Предметні комісії об'єднували викладачів однієї або декількох споріднених дисциплін для управління навчально-методичною роботою, де всі питання розв'язувалися більшістю голосів.

Особливістю радянського періоду була велика роль парторганізацій у керівництві вищими школами. До складу академічних рад, факультетських і предметних комісій обов'язково входили партійні студенти з правом вирішального голосу, як представники громадських організацій (партії). Місцеві партійні органи (губернські комстуди) через комосередки навчальних закладів брали участь у підборі викладачів, керівників (ректори, декани), обговоренні й вирішенні усіх питань на засіданнях рад навчальних закладів і рад факультетів (зокрема й навчально-методичними питаннями). Так, із 1924 року секретар предметних комісій і одна третина їх складу, а також половина складу факультетських комісій повинні були бути студентами, яких часто призначали і на посаду деканів. Одним із двох помічників ректора повинен був бути студент. Таке представництво студентів дозволяло впливати на рішення цих органів і тиснути на викладачів. У результаті рішень листопадового Пленуму ЦК ВКП(б) у 1929 році право призначення ректорів і деканів переходило від Укрголовпрофосу до відповідних наркоматів. Правління на чолі з ректором зосереджувало всі адміністративно-педагогічні функції, від яких повністю звільнялися студентські парторганізації. З метою запровадження громадського контролю при вищі навчальних закладах створювалися ради з представників профспілок, господарських органів, професури і студентства.

Нова структура управління вищим технічним навчальним закладом встановлювалася «Статутом про вищі навчальні заклади (інститути) УСРР», затвердженим ВУЦВК і РНК УСРР 12 жовтня 1930 року. Відповідно інститут розділявся на факультети, які поділялися на відділи. Замість предметних комісій створювалися кафедри з основних дисциплін, як організаційно-методичні осередки. На чолі інституту стояв директор, а для громадського контролю утворювалася рада інституту (директор – голова ради). Директор наділявся правами єдиначальника, і його рішення могли йти у розріз з рішеннями ради інституту. Факультетом керував завідувач,

при якому організовувалася навчально-методична. Відділом керував завідувач, при якому утворювалася навчально-методична нарада і який підпорядковувався завфакультетом. Завфакультетом і заввідділом призначалися директором.

На завідувачів кафедр покладалися обов'язки керівництва навчально-методичною та науковою роботою кафедри. Завідувачі кафедр обиралися за конкурсом з професорів і затверджувалися на посаді наркоматом, що стало продовженням посилення централізаторських тенденцій в управлінні інститутами. Таким чином, підвищувалася роль кафедр у навчальному процесі, і завкафедрами отримали право оперативного керувати навчально-методичною і науковою роботою кафедр. Провідна роль кафедр у навчально-науковій роботі була закріплена постановою ЦВК СРСР від 27 лютого 1934 року «Про затвердження типового статуту вищої школи СРСР». Крім цього, за цією постановою декан факультету або заввідділенням призначалися з професорів директором, затверджувалися наркомом і єдиначально керували навчально-науковою роботою факультету (відділення). Таким чином, типовий Статут вищої школи запровадив єдину, однотипну, уніфіковану внутрішню структуру інститутів у межах СРСР.

Усі нововведення в управлінні були закріплені у новому типовому Статуті вищого навчального закладу 1938 року. Хоча всі постанови 30-х років XX століття були спрямовані на закріплення принципу єдиначальності директора, на практиці це реалізовано не було, тому що кожен крок керівника контролювався партійно-державним апаратом. Від керівника вимагалось тільки втілювати постанови та директиви вищих органів. Жорстка централізація та планування пригнічували творчість та ініціативу, колегіальність управління була згорнута.

Щодо фінансування вищої школи, то з 1922 року установлювалася плата за навчання, від якої звільнялися тільки студенти робітничого походження. Крім цього, в умовах голоду і скрутного матеріального становища вищих навчальних закладів запроваджувався принцип самооплачуваності: створювалися «продуктивні колективи», куди входили усі викладачі і студенти. Тому в 1923 році підсобні господарства і плата за навчання покривали до 50% усіх витрат на утримання вищих шкіл. Проте з часом посилилася роль держбюджету (до 85,5% від загальної суми фінансувань вищої школи). Проте наприкінці 30-х років XX століття рівень лабораторного обладнання технічних ВНЗ, що не

мали елементарної апаратури та приладів, відставав на десятиліття від тогочасного рівня розвитку техніки, що не сприяло якісній підготовці спеціалістів. Це пояснюється великими темпами капітального будівництва нових і розширення вже існуючих ВНЗ. Так, протягом 1930-х років в УРСР було побудовано Донецький індустріальний, Дніпропетровський металургійний, Харківський авіаційний інститути. В результаті, навчальна площа і матеріально-технічна база технічних інститутів до кінця 1930-х років значно розширилася.

Таким чином, основні тенденції розвитку вищої школи в період 20–30-х років ХХ століття: у 1920-х роках за умов національно-культурного відродження в Україні створювалася оригінальна система вищої освіти, проте в 1930-х роках посилилася тенденція до уніфікації освітньої галузі в загальносоюзному масштабі та зближення вищої освіти з промисловістю, що було зумовлено соціально-економічними чинниками; у системі управління у 1920-х роках спостерігалася тенденція до реалізації принципу колегіальності і розширення прав студентського представництва у внутрішніх керівних органах ВНЗ, проте в 1930-х роках було взято курс на посилення єдиначальності в усіх керівних освітніх структурах і централізацію управління.

У період Другої світової війни майже всі вищі навчальні заклади було евакуйовано на схід, а більшість викладачів та студентів призвано до лав Червоної армії. Після визволення території України від нацистських загарбників серйозними проблемами у розвитку вищої школи були руйнація матеріальної та науково-дослідницької бази вишів, зниження творчого потенціалу суспільства, брак науково-педагогічних кадрів, що було зумовлено не тільки воєнними втратами, але й діями радянських органів державної безпеки. Адже тисячі представників інтелігенції було розстріляно під час відступу радянських військ, значна кількість педагогів залишалася у лавах діючої армії, в евакуації, багато талановитих науковців і педагогів загинуло або перебувало у полоні. Водночас уже в перші роки повоєнної відбудови починаються переслідування представників інтелігенції за співпрацю з окупантами, за найменші прояви вільнодумства. Тому кадрова проблема у вищій школі постала в цей час особливо гостро.

У повоєнний період система університетської освіти України зазнала активної реорганізації, забезпечивши фундаментальну

підготовку висококваліфікованих фахівців, які розбудували господарство країни, працюючи на керівних та виконавських посадах. Повоєнні роки у розвитку університетської освіти України характеризуються відновленням їх структури, що пов'язане з поверненням з евакуації університетів (Київського, Харківського, Одеського) з Казахської, Туркменської, Таджикиської РСР та Російської радянської федеративної соціалістичної республіки (РРФСР). Хоча частина професорсько-викладацького складу та ресурсної бази залишилась у південно-східних регіонах Радянського Союзу, проте у 1945 році в Україні вже діяло 6 державних університетів; крім того, відновили свою роботу 20 педагогічних інститутів, 34 учительські інститути, 77 педагогічних училищ та ін.). Активно відбудовувалися навчальні приміщення, гуртожитки, їдальні, спортивні майданчики і бази, майструвалося та відновлювалося обладнання й устаткування тощо.

Друга половина XX століття заклала підґрунтя для оновлення вищої освіти, її форм і методів, зокрема дистантної (дистанційної) форми та інтерактивних методів. Вища школа УРСР у XX столітті була складовою системи освіти Радянського Союзу, тому даючи загальну характеристику університетської освіти УРСР у період 50–70-х років XX століття, необхідно визначати загальні риси і враховувати специфіку вищої освіти республіки.

Водночас повоєнний період характеризувався певними негативними явищами і тенденціями в розвитку вищої освіти – централізацією та галузевою уніфікацією, що призвело до згортання творчої ініціативи й активності викладачів і студентів, поглиблення ідеологізації, ігнорування національних особливостей різних регіонів країни, стандартизації, авторитарності, радянзації та русифікації.

У 1959 році вийшов Закон Верховної Ради УРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», який на основі аналогічного закону, прийнятого Верховною Радою СРСР у 1958 році, окреслив головні завдання вищої школи, зокрема: підготовка висококваліфікованих кадрів, виконання науководослідних робіт, підвищення кваліфікації тощо (ст. 37); поліпшення педагогічної підготовки студентів університетів; забезпечення подальшого розвитку університетської освіти, включаючи значне збільшення

випуску фахівців з нових розділів математичних, біологічних, фізичних, хімічних наук, посилення теоретичної та практичної підготовки студентів, значно піднесення ролі університетів у розв'язанні найважливіших проблем природничих і гуманітарних наук (ст. 42); затвердив доцільність організації при ВНЗ науково-дослідних інститутів, лабораторій і об'єднань, виходячи з того, що наукова робота має бути невіддільною від вищих навчальних закладів (ст. 51).

У 1959 році було ухвалено програми науково-дослідних робіт, що сприяли підвищенню ступеня концентрації наукових сил і засобів на найважливіших дослідженнях, що мали теоретичне і практичне значення. Було визначено провідну роль фізики серед природознавчих наук, зокрема розробку питань космічного променів, ядерних реакцій, напівпровідників. Найважливішими завданнями для математики визначено розвиток автоматики, хімії – створення нових технологічних синтетичних матеріалів. Проголошено активний розвиток біохімії, агрохімії, біофізики, мікробіології, вірусології, селекції, генетики, що передбачало відповідну підготовку фахівців в університетах та науково-дослідних установах.

У своїй доповіді М. Хрущов (1959 р.) наголосив на перебудові вищої школи завдяки наближенню її до промислового і сільськогосподарського виробництва, що передбачало політехнізацію вищих навчальних закладів. Унаслідок оновлення навчальних планів школи (1959–1965 рр.) відповідно до нових законів про школу і народну освіту, рішень XXI і XXII з'їздів КПРС, червневого Пленуму ЦК КПРС (1963 р.), створення нових програм, підручників, методичного забезпечення тощо, вищі навчальні заклади почали власну перебудову, спрямовану на забезпечення потреб школи за ініціативи Міністерства освіти та Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР. Було вжито заходів для подолання паралелізму й дублювання навчального матеріалу в різних дисциплінах.

З 1964–1965 навчального року Міністерство освіти, Науково-дослідний інститут педагогіки УРСР, Академія наук УРСР та Академія наук РРФСР об'єднали свої зусилля щодо вдосконалення підготовки фахівців різних галузей народного господарства і культури. В цілому 60–70-і роки ХХ століття відзначились видавництвом значної кількості праць узагальнюючого характеру, присвячених історії становлення та тогочасному стану вищої освіти

СРСР і України, вивчення та критичний аналіз яких дає змогу зрозуміти специфіку розвитку вищої освіти країни відповідного періоду, зробити узагальнення, побачити недоліки та прорахунки, виокремити продуктивні ідеї та реальні досягнення.

Якщо до середини 50-х років ХХ століття тривав активний процес одержавлення усіх форм громадського життя, то на кінець 1960-х – початок 1970-х років припало поєднання освіти та науки, фундаментальних і прикладних досліджень. Регулярним стало проведення наукових симпозіумів з проблематики управління, планування й організації наукових і технічних досліджень. Університетська освіта набувала наукової спрямованості: вважалося, що широка загально-наукова підготовка, глибоке вивчення суспільних наук дозволяє більш ефективно вивчати дисципліни, передбачені навчальним планом. Постійно наголошувалося, що центрами зосередження наукової думки є спеціальні наукові установи та університети, що сприятимуть зростанню масштабів і темпів науково-технічного прогресу: взаємозв'язок та взаємообумовленість технічного прогресу, розвитку науки, підготовки наукових і технічних кадрів, підвищення культурно-технічного рівня є пропорційно залежним від діяльності вищої школи.

Серед основних напрямів науково-педагогічних досліджень визначено такі: методика викладання основ наук, навчально-виховна робота в початковій школі, навчання і виховання дітей в закладах інтернатного типу і школах та групах подовженого дня, загальна освіта дорослих; зміст, форми і методи навчально-виховної роботи в закладах освіти, теорія виховання тощо. Велике значення для розвитку педагогічних досліджень мала постанова ЦК КП України «Про стан і заходи дальшого розвитку педагогічної науки в УРСР» (1959 р.), яка окреслила основні проблеми педагогічної науки і практики. Кардинально нові підходи щодо практичної підготовки фахівців у закладах вищої освіти окреслили Інструкція по педагогічній практиці студентів державних університетів (1955 р), Положення про виробничу практику студентів вищих навчальних закладів СРСР (1956 р.), Інструкція по виробничій практиці студентів вищих навчальних закладів СРСР (1956 р.), якими закріплено базові заклади для проходження практики студентами, обов'язки керівників практики від університету, планування, облік та оплату практикантам і їх керівникам. Відповідно до нормативно-

правових документів того часу, головними завданнями вищої школи України були підготовка висококваліфікованих фахівців, виконання науково-дослідних робіт, підготовка науково-педагогічних кадрів, підвищення кваліфікації.

У цей час суттєво зросла кількість осіб з вищою освітою. За даними переписів населення, в УРСР на 1000 осіб населення припадало осіб з вищою освітою: у 1959 році – 21; у 1970 році – 40; серед працюючого населення – у 1959 році 30 осіб; у 1970 році – 61. Станом на 1968 рік у СРСР діяло 44 університети, в яких навчалось 454 тис. студентів.

Заклади вищої освіти, включно з університетами, в яких відбувалася підготовка фахівців і педагогічних працівників підпорядковувалися двом відомствам – Міністерству просвіти СРСР та Міністерству вищих учбових закладів СРСР (в УРСР – педагогічні ВНЗ підпорядковувались МІНпросу, решта – МІНвузу), що зумовлювало певну неузгодженість у діяльності вищих навчальних закладів, зокрема у створенні навчальних планів і навчальних програм.

Виразною тенденцією 60–70-х років ХХ століття стало збільшення часу на вивчення нормативних дисциплін. Відсутність наукових основ розробки навчальних планів призвела до впровадження екстенсивного підходу, що спричинило перевантаження студентів за рахунок збільшення обсягу навчального часу; багатопредметності; недооцінки зв'язку профільної підготовки студентів з їх повсякденною діяльністю. Основними недоліками системи вищої освіти був формалізм знань, неспроможність застосувати набуті знання у практичних ситуаціях, невміння налагоджувати взаєморозуміння у трудових колективах, неадекватність у прийнятті коректних рішень тощо, більшість із яких збереглася до нашого часу. До нашого часу залишилася така проблема у підготовці компетентного фахівця, що сформована ще у 60-х роках ХХ століття, як розподіл закладів системи вищої освіти відповідно до галузей науки і техніки, народного господарства і культури. Винятки становили тільки університети як інтегровані центри культури, науки і навчання, в яких провадилася підготовка фахівців широкого профілю з природничих та гуманітарних дисциплін для наукових установ, промислових підприємств, культурно-просвітницьких закладів, середньої та вищої школи, органів управління, суспільних та громадських організацій тощо.

4.3. Український Вільний Університет

у контексті розвитку української вищої освіти за кордоном

Визнанням репрезентантом української вищої освіти за кордоном є Український вільний університет (УВУ), що свідчить про здатність українських інтелектуалів до продукування гідних освітніх зразків в умовах інокультурного середовища. Функціонування УВУ у провідних культурно-освітніх осередках Європи (Відні, Празі, Мюнхені) асоціюються з відповідними періодами 100-річної історії закладу. На наше переконання, відкритість до засвоєння позитивних академічних традицій і здатність до генерування перспективних інновацій засвідчує потенціал УВУ виступати в якості об'єкта та суб'єкта науково-освітнього простору Європи та світу.

УВУ цілком можна вважати спадкоємцем європейських традицій та академічних інновацій, апробованих у системі вищої освіти України часів національного державотворення. Доцільно підкреслити істотне значення приватної та громадської ініціативи представників національної інтелігенції у становленні та розвитку Українського вільного університету. Ідею відкриття закладу одним із перших оприлюднив у липні 1919 року професор О. Колесса на зборах Українського наукового товариства, що вирішило заснувати Інститут української культури у Празі або Відні для інтелектуальної підтримки українців, які в умовах воєнних дій та революційних потрясінь опинилися за межами батьківщини. Тоді вибір було зроблено на користь австрійської столиці, де на той час плідно діяли численні українські товариства і видавництва. Український вільний університет став спільним проектом вчених, митців і студентства: «Союзу українських журналістів і письменників» (голова В. Кушнір), «Українського товариства прихильників освіти» (голова С. Дністрянський) і Українського соціологічного інституту (на чолі з М. Грушевським). Апробацію задуму здійснено у формі лекцій українських вчених, започаткованих восени 1920 року, яким за пропозицією Д. Антоновича і М. Грушевського було надано систематичності. До складу керівництва українських наукових курсів у Відні увійшли знані вчені: обов'язки ректора виконував професор М. Грушевський, заступника – Д. Антонович, деканів україністичного відділу – професор О. Колесса, соціальних наук – доктор В. Старосольський.

Обговорення моделі майбутнього університетського осередку викликало загострення дискусій: професор М. Грушевський обстоював

новий тип відкритого (розширеного, народного, загально доступного) університету, як комплексу автономних інституцій, без обмежень щодо програми, освітнього рівня вступників, можливостей залучення компетентних фахівців. Натомість О. Колесса виступав за поєднання недержавного характеру майбутнього закладу з обов'язковими вимогами щодо класичного європейського університету: академічна свобода, чітко визначений зміст навчання, наявність середньої освіти у вступників і наукової кваліфікації викладачів. Унаслідок перемоги позиції О. Колесси – голови академічної секції «Союзу українських журналістів і письменників», М. Грушевський відмовився від участі у проекті. Означені підходи до інтерпретації ідеї «вільного університету» маркували різні освітні парадигми: традиційну академічну та інноваційну антропоцентричну, націлену на самореалізацію суб'єктів освітнього процесу. М. Грушевський прагнув до демократизації вищої школи, а для О. Колесси пріоритетом стали підготовка національної еліти на основі усталених академічних цінностей унаслідок набуття УВУ рівноцінного статусу серед інших університетів. Проте модель М. Грушевського, наближену до американської, реалізовано в практиці Українського соціологічного інституту у Відні (перенесеного в 1925 р. до Праги), що передбачав вільний вибір курсів і тем проектів, обрання слухачами заочної форми навчання тощо.

У «Відозві про заснування УВУ» (1921 р.) метою закладу визначено «ширення вищої освіти в усіх напрямках людського знання» ... «при забезпеченню повної волі погляду та напряму думання»..., що «підсилить престиж народу перед чужинцями і є наглядною маніфестацією культурної самостійності і суверенності нашої нації...». Установчий документ підписали представники адміністрації (ректор, професор О. Колесса, професори І. Ганицький, С. Дністрянський, В. Старосольський), керівництва «Союзу українських журналістів і письменників» (доктор В. Кушнір, поет О. Кандиба-Олесь, секретар О. Баранів) і студентського самоврядування (І. Федів, М. Обрізків, Б. Скорик). Організаторами передбачено автономне вирішення наукових питань, включення до професорської колегії тільки професорів і доцентів вищих шкіл, допущення до навчання з правом складання іспитів усіх охочих, незалежно від формальної підготовки, ініціювання викладання нових курсів, підтримку закладу «університетським фондом», до складу якого включено представників «Союзу» і УВУ.

Урочисте відкриття Університету за участі представників влади, наукових кіл, громадськості, зарубіжних делегацій і студентства відбулося 17 січня 1921 року. Міський магістрат дозволив УВУ працювати у приміщеннях віденських шкіл. До складу Сенату закладу ввійшли ректор О. Колесса, І. Ганицький, С. Дністрянський, В. Старосольський та ін. Гордістю професорсько-викладацького складу УВУ стали академіки і професори: І. Горбачевський, О. Колесса, С. Смаль-Стоцький, Д. Дорошенко, Д. Антонович, С. Рудницький, Ф. Щербина, С. Дністрянський, В. Старосольський, С. Шелухин. Проте замість запланованих трьох факультетів довелося відкрити два: філософічний (історико-філологічний і природописний відділи) та факультет права і суспільних наук. Хоча допомогу надали Українське товариство прихильників освіти та окремі особи, проте це не вирішило матеріальних проблем. Єдиним академічним випуском була габілітація І. Мірчука (в майбутньому, ректора УВУ).

У лютому 1921 року Українська академічна громада у Празі звернулася до УВУ з пропозицією звернути увагу на понад 1000 українських студентів, які проживали в Чехо-Словацькій Республіці, де для емігрантів з Російської імперії та СРСР створювалися сприятливі умови. У травні 1921 року делегація у складі О. Колесси і С. Дністрянського передала Президенту Т. Масарику відповідний меморандум і невдовзі УВУ перенесено до Праги. «Статутом Українського вільного університету» 5 жовтня 1921 року визначено порядок забезпечення та управління закладу, окреслено права та обов'язки викладачів та студентів, закріплено можливість здійснювати викладання у приміщеннях Карлового університету, передбачено щорічні перевибори ректора, допуск студентських представників до засідань професорської колегії. Структура УВУ охоплювала філософічний факультет (історико-філологічний і природничо-математичний відділи) та факультет права і суспільно-економічних наук.

Метою Українського вільного університету визначено «творчу позитивну працю», спрямовану на служіння науці та культурі рідного народу викладами і науковими працями рідною мовою, підтримку зв'язків з усім науково-культурним світом. Університетська громада визначала завдання, орієнтуючись на перспективу повернення в Україну: підготувати молодь до діяльності в різних інституціях та майбутніх урядах; організувати наукову працю і дати змогу

професорам, доцентам, іншим ученим продовжувати фахові студії; полегшити формування українського університету чи університетів на рідній землі та бути готовим до перенесення закладу на рідну територію. Студент УВУ, а згодом професор С. Наріжний наголошував, що Український вільний університет поєднує функції «чисто наукові, шкільні й позашкільні». Поява УВУ викликала гучний суспільний резонанс, викликаний стурбованістю більшості представників національної інтелігенції наслідками масового «відпливу мізків» за кордон. Згодом саме викладачі і студенти Українського вільного університету в Празі надали суттєву підтримку колегам із таємного Українського університету у Львові, зокрема надаючи матеріальну допомогу та захищаючи заклад на міжнародних платформах.

У празький період кадровий склад УВУ поповнився міністрами і членами дипломатичних місій часів української державності, політичним емігрантам із радянської України (Д. Чижевський, С. Бородаєвський, В. Тимошенко, В. Біднов, О. Лотоцький, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, І. Борковський, О. Бочковський, В. Щербаківський, Л. Білецький, П. Ковалів, О. Андрієвський, Л. Окіншевич, О. Шульгин, В. Кубійович, Ф. Швець). Статутом УВУ було передбачено безкоштовне здобуття освіти. Більшість студентів, які одночасно навчалися і в Карловому університеті, інших вищих школах республіки отримували стипендії. В УВУ здобували освіту представники 25 національностей – громадяни 21 країни. Студентський склад, що у 1923 році налічував 874 особи, з часом зменшився, передусім через матеріальну скруту. Представники української інтелігенції докладали зусиль до підтримки «жертв національної катастрофи». Проблемами академічної молоді переймалися члени «Української жіночої громади», до якої належали студентки і викладачки УВУ та «Чесько-український комітет допомоги українським та білоруським студентам у Празі», що здійснював розподіл стипендій, утримував інтернати, допомагав ліками, літературою, організовував закордонні екскурсії, опікувався студентськими спілками. Про плідну взаємодію свідчить діяльність у столиці Чехо-Словацької республіки Українсько-литовського студентського товариства.

Особливістю УВУ було здійснення освітнього процесу українською мовою, проте іноді лекції читалися чеською, словацькою, французькою, англійською, німецькою; крім того, вивчалися класичні мови. Вагомим

був внесок викладачів у розроблення і впровадження у навчальний процес широкого спектру дисциплін з україністики, більшість з яких, раніше не викладалися. Серед форм і методів навчання переважали лекції, семінари з дискусіями, лабораторні заняття, екскурсії, різні вправи. Контроль знань здійснювався завдяки колоквиумам та іспитам. Більшість молоді ставилися до здобуття освіти в УВУ як до сумлінного виконання патріотичного обов'язку. З метою розвитку критичного мислення студентів передбачалася їх обов'язкова участь в обраних просемінарах і семінарах. Поглибленню знань і дослідницької діяльності сприяло залучення молоді до засідань гуртків і наукових товариств на базі УВУ, що відвідували студенти різних факультетів та вищих шкіл, оприлюднення авторських розвідок у періодичних і наукових виданнях. УВУ демонстрував тенденції до поєднання елітарності та егалітарності, універсалізації та професіоналізації, полікультурності та національної спрямованості освіти; дотримання засад соціальної, гендерної і національної рівності.

Для підготовки нової генерації науково-педагогічних кадрів засновано інститут професорських стипендіатів зі спеціальним фондом. Підвищенню кваліфікації викладачів сприяв інститут асистентів. У 23-річному віці докторську дисертацію в УВУ захистив син відомого поета О. Олеся – Олег Кандиба (Ольжич). Проте через високу конкуренцію ряд докторів змушені були перебралися до країн, що визнали дипломи УВУ. Першими почесними докторами УВУ стали визначні репрезентанти національної культури і науки: письменники О. Кандиба-Олесь, О. Кобилянська, Б. Лепкий, В. Стефаник, композитори В. Барвінський, О. Кошиць, вчені А. Волошин, І. Горбачевський, Д. Дорошенко, О. Колесса. Серед наукових осередків УВУ (медиків, хіміків, інженерів, природників) продуктивністю вирізнялося Історично-філологічне товариство. Видавнича продукція УВУ надходила до бібліотек і наукових установ світу. Тільки за перше десятиріччя діяльності УВУ викладачі долучилися до роботи понад 20 конгресів, стали організаторами й учасниками представницьких Українських наукових з'їздів у Празі.

За участі УВУ та Українського громадського комітету засновано Український високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова з українською гімназією, Українську студію пластичного мистецтва, Українську господарську академію в Подебрадах. Професори УВУ викладали українознавчі курси в інших

вищих школах. Плідною була співпраця з Університетом імені Я. Каменського в Братиславі, Університетом у Філадельфії, Славістичним інститутом у Празі, Всеукраїнською академією наук у Києві, Науковим товариством імені Т. Шевченка у Львові. За визначенням С. Русової, визнання культурницької праці і шана українській науці були здобуті зусиллями викладачів УВУ і педінституту в Празі. Інформуванню громадськості про Україну сприяли публічні лекції викладачів УВУ, відкриті засідання факультетів та наукових товариств з дискусіями, що збирали сотні слухачів. Для посилення громадянського та естетичного виховання молоді, консолідації національної інтелігенції, збереження історичних пам'яток непересічне значення мав Музей визвольної боротьби України. Український академічний комітет на чолі з ректором УВУ, визнаний міжнародною Комісією для інтелектуальної співпраці в Лізі Націй. «Центральний союз українського студентства», лідерами якого були активісти УВУ, об'єднав українських студентів світу і став членом Міжнародної студентської конфедерації. Пріоритетами для українських вчених і студентства стали підтримка нової демократичної Європи, викриття сутності тоталітарних режимів, розвиток української культури, трансляція світовій спільноті достовірної інформації про Україну. Енергійно обстоювали права молоді, не цураючись актуальних суспільних проблем, Громада українських студенток і Український жіночий Союз, інтегрований у міжнародні структури. Активністю вирізнялися представниці українського жіноцтва у розвитку «Соколу» і «Пласту».

Самореалізації студентів сприяла участь у різних товариствах (загальностудентських, фахових, просвітницьких, мистецьких, ідеологічних, кооперативних, спортивних тощо), особливо активно – в «Просвіті». Особливо урочисто відзначалися національні свята: День соборності України, Шевченківські свята, День матері, академії на честь професорів і видатних українських діячів. До усвідомлення громадянського обов'язку спонукала цикли вечорів «Apollo Militans», улаштовані під керівництвом доктора О. Кандиби у новаторському стилі героїчного театру. Про інтенсивне життя української молоді свідчить творчість репрезентантів плеяди празьких шкіл (поетичної, мистецької, композиторської, історичної, археологічної), успіхи в змаганнях з мистецтва і спорту республіканського і світового рівня.

На початку 30-х років XX століття унаслідок економічної кризи і зближення Чехо-Словаччини з Радянським Союзом та Польщею обмежено права української еміграції, урізано субсидії, закрито Високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова та Українську господарську академію. Загрозу ліквідації Українського вільного університету нейтралізовано зусиллями І. Горбачевського, який сполучав функції ректора УВУ і Президента Чехо-Словацької Академії наук. Водночас загострилися матеріальні проблеми УВУ, адже питому частку бюджету становили урядові дотації. Важливою підтримкою була президентська субсидія Т. Масарика, компенсація владою витрат на видання підручників та організацію наукових заходів, діяльність Кураторії (голова – професор Карлового університету Я. Рипка) і Допомогового фонду української університетської науки на чолі з І. Горбачевським. Проте викладачі УВУ отримували вдвічі меншу платню, порівняно з колегами з Карлового університету. Гідним прикладом подвижництва є добровільна відмова І. Горбачевського і О. Колесси, які працювали і в інших закладах, від зарплатні на користь УВУ. Під впливом численних звернень українських товариств у 1938–1939 роках планувалося перетворення УВУ на державний університет Карпатської України, призупинене з початком Другої Світової війни. Після окупації Чехо-Словаччини гітлерівськими військами підпорядкування німецькому куратору призвело до тотального контролю, обмеження прав, тимчасового характеру занять. Трагічним в історії закладу став 1945 рік: із наступом Червоної армії більшість викладачів було ув'язнено або розстріляно. Бібліотеку, архів, банкове conto, Музей визвольної боротьби ліквідовано або вивезено до СРСР.

Рятуючись від переслідувань, група професорів вирушила на захід з надією врятувати альма-матер. З дозволу баварської та окупаційної американської влади заклад розпочав роботу в непристосованих приміщеннях таборів Ді-Пі (displaced persons) в Аугсбурзі, де пізніше постала філія закладу. Згодом міністерство Баварії надало для потреб закладу шкільну споруду. Ректором УВУ обрано професора В. Щербаківського, який доклав значних зусиль до його відновлення. У Статуті 1948 року акцентовано на націотворчій меті Українського вільного університету: «плекати всі галузі науки, а, зокрема, ті, що безпосередньо або посередньо стосуються до української нації, і розвивають основи української культури як складової частини культури людства». Наприкінці 1940-х років в УВУ навчалося понад 500 студентів,

а кількість професорів досягла 80 осіб, серед яких були вчені «нової» хвилі еміграції: Ю. Бойко-Блохин, Ю. Бурггардт-Клен, Г. Ващенко, М. Вєтухів, В. Державин, П. Зайцев, О. Кульчицький, П. Курінний, Ю. Панейко, Ю. Шевельов-Шерех, В. Янів. Асистентами і доцентами переважно працювали перспективні науковці, які склали докторати в УВУ. Американські організації – УНРРА (UNRRA – «Адміністрація Організації Об'єднаних Націй для допомоги і відбудови») та ІРО (IRO – «Міжнародна організація у справах біженців») надавали одноразові субсидії, український кооператив «Єдність» відраховував відсотки з прибутків, баварський уряд підтримував скромними дотаціями, що дозволяло мінімально оплачувати працю професорів та частково допомагати студентам. З метою збереження і розвитку академічних традицій з допомогою викладачів УВУ було засновано Українську вільну Академію наук, відроджено Наукове товариство імені Т. Шевченка, відновлено «Центральний союз українського студентства», що мав на меті сприяти поглибленню українознавчих студій.

Українську вищу освіту в повоєнній Західній Німеччині представляла ціла мережа створених або відновлених закладів: Український вільний університет, Українська економічна висока школа і Богословсько-педагогічна академія в Мюнхені, Український технічно-господарський інститут у Регенсбурзі з окремими факультетами в Мюнхені (на основі колишньої Української господарської Академії в Падебрадах), Інститут живих мов в Аугсбурзі. Проте тільки трьом із цих шкіл вдалося домогтися визнання дипломів. На думку Н. Полонської-Василенко, УВУ дав імпульс до створення вільних університетів, зокрема Балтійського університету в Гамбурзі, Німецького вільного університету в Берліні. Попри краще матеріальне забезпечення Балтійського університету, німецького університету в Празі, Міжнародного університету для переміщених осіб УНРРА в Мюнхені (де в студентському складі переважали українці), ці заклади діяли нетривалий час.

Успішна акредитація УВУ та здобуття права надавати наукові ступені магістра, доктора та доктора габілітованого сприяло зростанню престижу закладу. Декретом баварського Міністерства освіти й віровизнань 16 вересня 1950 року УВУ визнано приватним університетом з відповідними академічними правами, що пізніше підтверджено законом Баварії про вищу школу 1978 року. Підтвердження цих прав університетами Канади і США поліщило кар'єрні перспективи докторантів. Проте через проведення валютної

реформи, масову еміграцію викладачів і студентів для пошуку сприятливих умов самореалізації довелося внести корективи в організацію освітнього процесу. Замість лекцій активніше практикувалися консультації та семінари з малими групами студентів, що згодом призвело до десятирічної перерви в реалізації стаціонарної форми навчання (1956–1966 рр.). Відповідно до нових викликів рішенням Сенату УВУ засновано Інститути заочної освіти в Сарселі (1948–1955 рр.), літературознавства, психології, дещо пізніше – суспільно-економічний, Чорноморський інститут для вивчення проблем Сходу; відкрито університетські представництва в Канаді, США і Франції, що функціонували до 1990-х років. Водночас УВУ вдалося зберегти значення знаного наукового осередку завдяки активній участі професури в роботі численних з'їздів і конференцій у Німеччині та поза її межами, посиленню співпраці з академічним світом. Вагомим науковим доробком став англомовний збірник «Україна та її народ» (1949 р.) за редакцією професора І. Мірчука, десятки підручників і розвідок.

З появою норми закону про усунення зі шкільних споруд усіх інших установ у 1960-х роках виникла проблема пошуку нового приміщення. Завдяки створенню з ініціативи професорів О. Кульчицького і З. Соколюка Товариства сприяння українській науці, що опікувалося УВУ, Науковим товариством імені Т. Шевченка та Українським технічно-господарським інститутом, заклад отримав помешкання і скромні, проте регулярні субсидії від Федеративної Республіки Німеччини (до 1996 р.) і Вільної Держави Баварії (до 2006 р.). Попри обмеження контингенту слухачів УВУ продовжив налагоджувати широкі зв'язки із зарубіжними осередками україністики в США, Канаді, Франції, Бразилії, Австралії, Аргентині, інших країнах, здійснюючи роботу в таких основних напрямках: дослідження історії, культури й народного господарства України; вивчення його взаємозв'язків з іншими народами; надання вищої університетської освіти новій українській генерації наукових дослідників, політичних і громадських діячів; ознайомлення широкого світового загалу з об'єктивними відомостями про Україну та її народ. У той час діяльність закладу була зосереджена на видавництві наукової і навчально-методичної продукції та докторизації здобувачів, більшість із яких раніше навчалися в УВУ і працювали у вищих школах країн Північної Америки. Професори УВУ викладали в різних країнах світу: Д. Чижевський у Гарварді,

Я. Рудницький у Манітобському університеті, О. Прицак у Гамбурзі і Парижі, Ю. Шевельов у Колумбійському університеті, Р. Смаль-Стоцький у Маркет-університеті, О. Андрушків в Університеті Сетон Холл, М. Ветухів у Колумбійському університеті, О. Горбач в університетах Геттінгена та Марбурга. До читання лекцій в УВУ залучалися професори Й. Армстронг, Г. Іберсбергер, Г. Кох, П. Рорбах.

Аудиторні заняття було відновлено з 1965 року (літні й зимові курси українознавства, педагогічні та мовні курси для під керівництвом Г. Васьковича та англomовні курси сходознавства, організовані спільно з Мічиганським університетом). Оскільки більшість потенційних слухачів знаходилися за межами Європи, лекційний час обмежено двома літніми місяцями, а програму викладів – двома старшими (докторськими) семестрами. У 1970 році тільки на філософічному факультеті УВУ докторські ступені здобули 12 осіб. Актуалізація необхідності формування нової генерації університетських викладачів пов'язана з масовою еміграцією і смертю вчених. Це ускладнювалося неспроможністю УВУ надання субсидій багатьом здобувачам-емігрантам для підготовки дисертаційних досліджень. Брак науково-педагогічних кадрів компенсувався запрошенням лекторів для викладання спеціальних лекційних курсів, що збігалися в часі з літніми високошкільними курсами. Викладачі УВУ оприлюднювали результати своїх розвідок в університетських «Наукових записках» і «Наукових збірниках».

Активізації діяльності УВУ сприяло придбання за підтримки Патріарха Йосипа Сліпого приміщення для потреб закладу (1974 р.). Академічна громада позиціонувала УВУ як школу самоврядування, державотворення та дійсної демократії. У складі закладу працювали представники різних народів, які прагнули до ліквідації національної дискримінації – доктор Н. Накашідзе, професор, доктор Я. Станкевіч. За визначенням професора Р. Смаль-Стоцького, історичне значення УВУ для європейської і світової науки полягає в тому, що це перший університет, який постав «як протест проти поневолення академічних вільностей та деформації наукової істини» і став попередником Вільного європейського університету в Страсбурзі. Курт-Марія-Руда стверджував, що професура і студентство УВУ здійснили справжній духовний подвиг і показали, попри всі труднощі, можливості вільного духу, коли він протиставляє сумління фізичній силі. Систематичного характеру в УВУ набули наукові сесії та конференції на пошану

«великого гуманіста і демократа, президента-засновника Т. Масарика», зокрема влаштовані спільно з університетами Штудгарта, Ерлянгена, інституту наукових студій при Сорбонні, вечори на честь видатних чеських творців (А. Дворжака, Я. Коменського, Б. Сметани, Й. Сука, Л. Яначека), українсько-чеські, а згодом – і українсько-німецькі мистецькі виставки.

Повне навчання в університеті було відновлено у 1993 році. Сучасну структуру, завдання та перспективи розвитку закладу представлено в Концепції УВУ, розробленій у 2000 році, проте вона потребує суттєвого оновлення. У процесі розробки нового статуту УВУ було засновано третій факультет – україністики. Нині до структури УВУ входять Інститут дослідження українсько-німецьких відносин, Інститут ринкової економіки і Педагогічний інститут, що забезпечує підвищення кваліфікації вчителів українознавчих предметів. Згідно з угодою між Міністерством освіти та науки України і Українським вільним університетом (1992 р.) було визнано правочинність дипломів УВУ в Україні. Український вільний університет є єдиним у світі закладом вищої освіти за межами України, що здійснює підготовку українською мовою за програмами магістерського і докторського рівнів. В організації освітнього процесу важливе місце посідають дискусії, що сприяють розвитку самостійності думки і формуванню критичного мислення студентів. Значна увага надається порівняльній студіям (з мовознавства, культурології, політології тощо).

У сучасних умовах засадничими для УВУ є європейські демократичні цінності, синтез національної ідентичності з толерантністю, прагнення узгодження тенденцій до глобалізації, інтернаціоналізації та локалізації вищої освіти. УВУ має на меті формування представників національної еліти, «виховання нового покоління лідерів та професійних кадрів, здатних будувати здорове, справедливе та економічно життєздатне громадське суспільство». Зростає посередницька роль закладу в інтеграції України до європейського і світового науково-освітнього простору з перспективою перетворення на міжнародний університет. Відповідно до укладених угод з низкою університетів України активізувалося стажування викладачів та освітян, інші форми наукової співпраці. Якщо за останні десятиліття діяльність УВУ була сфокусована на підготовці науково-педагогічних кадрів, то наразі набуває

актуальності курс на гармонізацію освітнього, наукового і видавничого напрямів роботи.

Таким чином, упродовж багатьох десятиліть УВУ був єдиним університетом, що репрезентував за кордоном незалежну українську науку, забезпечуючи спадкоємність у розвитку наукових шкіл і формуванні представників молодого покоління з урахуванням здобутків національної і світової культури. Академічне співтовариство сприяло налагодженню комунікації представників різних народів, генерацій, напрямів і переконань, передусім вихідців із країн, де тоталітарні режими унеможливлювали вільну творчу самореалізацію викладачів і студентів. Функціонування УВУ засвідчило здатність національної інтелігенції до самоорганізації в екстремальних умовах, слугуючи прикладом для інших вільних університетів в Європі.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Зростання мережі закладів вищої освіти в радянський період.
2. Тенденції та особливості організації освітнього процесу у вищій школі в радянський період.
3. Підходи українських радянських і зарубіжних вчених до розвитку вищої школи в радянський період.
4. Переваги і недоліки радянської системи вищої освіти.
5. Переваги і недоліки української вищої освіти за кордоном у XX столітті.

Список джерел та літератури

- Віднянський, С. В. (1994). *Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.)*. Київ.
- Ворох, А. О. (2006). *Розвиток вищої технічної освіти в Україні (20–30-ті рр. XX ст.)* (дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01). Слов'янськ.
- Ефименко, Г. Г., Красников, В. М., Новоминский, А. Н. (1978). *Высшая школа Украинской ССР. Успехи, проблемы развития*. Київ.
- Корж-Усенко, Л. В., Сидоренко, О. Л. (2020). *Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики*: монографія. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка.
- Пітов, В. І. (Ред.). (1967). *Вища школа Української РСР за 50 років (Ч. 1–2)*. Київ.

- Полонська-Василенко, Н. Д. (1971). Український вільний університет (1921–1971). *Український історик* (Нью-Йорк, Мюнхен), 1–2, 17–27.
- Сисоєва, С. О. (2003). *Нариси з історії розвитку педагогічної думки: навчальний посібник*. Київ: Центр навчальної літератури.
- Сухомлинська, О. В. (2002). Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру. У В. Г. Кузь (Ред.). *До витоків становлення української педагогічної науки*. Київ: Науковий світ.
- Сухомлинська, О. (2003). *Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем*. Київ: А.П.Н.
- Сухомлинська, О. В. (Ред.). (2005). *Українська педагогіка в персоналіях*. (Кн. 1: X–XIX ст.). Київ: Либідь.
- Сухомлинська, О. (2007). Історико-педагогічний процес в Україні: регіональний вимір, *Шлях освіти*, 2.
- Сухомлинська, О. (2017). Педагогіка і педагоги в діяльності Всеукраїнської академії наук (до 100-річчя НАН України і 25-річчя НАПН України). *Історико-педагогічний альманах*, 1.
- Терентьєва, Н. О. (2016). *Тенденції розвитку університетської освіти в Україні (друга половина XX – початок XXI століття)* (дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01). Київ.

РОЗДІЛ 5

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

План

- 5.1. Витоки педагогічної освіти на Сумщині.*
- 5.2. Становлення Глухівського вчительського інституту.*
- 5.3. Основні етапи становлення та розвитку Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.*

5.1. Витоки педагогічної освіти на Сумщині

Відомо, що в Україні у XVII–XVIII століттях спеціальних педагогічних закладів з підготовки вчительських кадрів не існувало. Функцію вчителя тоді виконували справжні народні обранці – сільські дяки, а також «мандрівні вчителі», здебільшого спудеї Києво-Могилянської Академії та колегіумів, які навчали дітей і молодь різним «книжковим премудростям», виховуючи християнські чесноти. Найбільш відомим і дійсно Народним учителем був Г. Сковорода, маршрути мандрівок якого неодноразово пролягали Гетьманщиною і Сложанщиною, зокрема й нашим краєм. Дослідники припускають, що саме під впливом відомого філософа у 1767 році місцевим дворянством було порушено клопотання про заснування першого в Україні університету саме в Сумах. Тобто, якщо б ці намагання виявилися плідними, то Слобожанщина мала б власний університет ще понад два сторіччя тому. До речі, така ініціатива була далеко не безпідставною, оскільки прихильність до освіти у наших земляків є традиційною. Саме Сумський полк мав найбільшу кількість шкіл серед слобідських полків України. Ця добра традиція розвивалася й надалі – Сумський повіт вирізнявся високим рівнем освітнього розвитку на Слобожанщині впродовж XIX – початку XX століття.

Дореволюційною системою освіти було передбачено багато варіантів здобуття права на провадження педагогічної діяльності: по закінченню педагогічного інституту, восьмого (педагогічного) класу жіночої гімназії, вчительської семінарії, єпархіального училища, учительської школи, а також завдяки участі у вчительських курсах та з'їздах, складанню іспиту на звання вчителя. В межах сучасної Сумщини на початку XX століття діяли Глухівський вчительський інститут, перша та друга Сумська, Охтирська, Лебединська,

Конотопська, Кролевецька, Білопільська, Роменська, Глухівська, Путивльська імені Єфросинії Ярославни жіночі гімназії. Цікавою формою педагогічної освіти були так звані двокласні вчительські школи, які діяли на базі кращих земських шкіл, зокрема, в с. Ворожбі Лебединського, Дяківці та Вирівці Конотопського повітів.

У 1874 році було засновано Глухівський педагогічний інститут – перший в Україні заклад освіти такого типу, що не забезпечував надання вищої педагогічної освіти, проте здійснював підготовку педагогічних кадрів для міських і народних училищ. У тодішній системі шкільництва вчителів з вищою освітою, викладачів для середніх та вищих навчальних закладів готували університети та Вищі педагогічні курси, щодо нашого краю – це насамперед заклади м. Харкова.

Дієвим засобом підняття загальноосвітньої та фахової підготовки сільських педагогів слугували Харківські губернські земські курси для народних учителів (1910–1918 рр.), в діяльності яких щороку брали участь учителі Сумського, Охтирського й Лебединського повітів. Традиційною базою їх проведення були Харківський Народний Будинок та університет. Успішний навчальний процес забезпечувався завдяки блискучому лекторському складу. До послуг слухачів були надані бібліотека, різноманітні кабінети й лабораторії університету, діяла виставка навчальної й художньої літератури українською та російською мовами, організовувались екскурсії, подорожі вчителів до Криму та за кордон.

Програма цих курсів охоплювала педагогічні, загальноосвітні, гуманітарні та природничі дисципліни, серед яких найбільша увага приділялася першим. З часом посилилася тенденція до охоплення всіх ланок освіти: дошкільної, шкільної та позашкільної. Був запроваджений лабораторний метод викладання, значна увага надавалася практичним заняттям з фізики, хімії, біології тощо. Щороку діапазон навчальних предметів розширювався у відповідності до запитів слухачів. Поступово змінився і стиль викладання, характер взаємин між викладачами й слухачами; перевага надавалася «живому спілкуванню», бесідам та дискусіям. Значним досягненням курсів була діяльність низки вчительських комісій, своєрідних педагогічних лабораторій із створення й апробації нових програм та методів навчально-виховної роботи. Завдяки цьому харківські губернські вчительські курси були серед кращих не тільки в регіоні, а й у імперії, і

за своєю якістю не поступалися столичним. Підготовка вчителів інших районів сучасної Сумщини здійснювалася на Полтавських, Чернігівських та Курських губернських земських курсах.

На особливу увагу заслуговує досвід діяльності Сумських та Охтирських курсів початку ХХ століття. Цікаво, що до програми Сумських земських учительських курсів у цей період були введені заняття з природознавства, вітчизнознавства та сільського господарства, що орієнтувало педагогів на встановлення тісного зв'язку школи з природним та громадським довкіллям, сприяло піднесенню патріотичного виховання й практичної підготовки учнів до майбутньої життєдіяльності. Однак найбільш суттєвою перешкодою оптимізації навчально-виховного процесу була заборона вживання української мови й українознавчих знань у його здійсненні.

Саме з метою усунення цього «непорозуміння» влітку 1916 року в Охтирці відбулися вчительські курси з лекціями з української мови, які були першими в Україні курсами такого роду. Вони здебільшого охопили осіб без педагогічного досвіду, а також усіх бажаючих учителів. Викладачами виступали вчителі місцевих гімназій та запрошені лектори з Петербурга та Харкова. Програма курсів була вкрай насиченою. З 9 до 12 годин ранку відбувалися вірцеві й пробні уроки, де перше відділення навчалось українською мовою, а друге – російською. Слухачки давали пробні уроки, що супроводжувались обговоренням. З 12 до 15 і з 18 до 21 години читалися лекції з таких дисциплін: кооперація, позашкільна освіта, психологія, суспільствознавство, російська мова, природознавство, арифметика, ручна праця, українознавство, українська література, методика історії. Вільний час присвячувався вправам з української мови. Відповідно до прохань учительства найбільша увага приділялася викладанню українознавчих та суспільствознавчих дисциплін. З метою встановлення більш невимушеної атмосфери між наставниками і вихованцями на курсах улаштувалися прогулянки за місто та екскурсії цікавими місцями. З початком навчального року слухачки курсів, за свідченням інспектора, успішно працювали в школах Охтирщини.

Іншим суттєвим засобом підвищення фахової підготовки вважалися педагогічні з'їзди, які почали влаштовуватися в Російській імперії з 60-х років ХІХ століття. Відомо, що саме тоді одним із перших відбувся з'їзд лебединських учителів. Найбільш систематичного характеру ці заходи набули в Сумському повіті за

активного сприяння земства. Згодом діяльність учительських з'їздів почала виходити далеко за межі окресленої урядом компетенції, ставила перед суспільством найбільш суттєві освітянські проблеми, набуваючи прикмет громадсько-педагогічного форуму. Так, на вчительському з'їзді в м. Суми у грудні 1905 року була прийнята постанова про впровадження української мови у педагогічний процес народних шкіл краю.

Учительські семінарії вважалися середнім спеціальним закладом і розподілялися у межах сучасної Сумщини таким чином: з 1906 року почала діяти приватна Сумська жіноча семінарія Н. Харитоненко, з 1916 року – Білопільська і з 1917 року – Охтирська земська. Курс навчання в учительських семінаріях був чотирирічний. Зміст освіти охоплював такі предмети: російська мова й література, математика, природознавство, фізика, географія, історія, малювання й співи, педагогіка і методика початкового навчання. В багатьох закладах викладалася ручна праця та сільське господарство. В порівнянні з гімназіями семінарії давали менший обсяг загальноосвітніх знань. Однак безсумнівною позитивною стороною навчального процесу в семінаріях був досить високий рівень професійно-педагогічної підготовки. Велика увага надавалася практичним заняттям та методиці викладання предметів. Педагогічну практику учні проходили в існуючих при семінаріях зразкових школах. Від учнів вимагалось беззастережне виконання вимог та обрядів православ'я, відвідання всіх богослужінь, дотримання постів, говіння, у вільний час – читання книг релігійного змісту. До семінарій вступали, головним чином, випускники початкових народних шкіл, що давало змогу вихідцям із селян займатися педагогічною діяльністю. Цікавий факт: у більшість таких закладів не приймалися молодики з фізичними недоліками (через обов'язковість гімнастики) та нездатні до співу. У кожній із перелічених семінарій існувало по 33 стипендії від губернського земства. Повітові органи самоврядування фіндували власні стипендії. Так, Сумське земство у 1918 році ухвалило, як свідчення виняткової вдячності за багаторічну самовіддану працю на освітянській ниві, заснувати стипендії у Білопільській учительській семінарії імені п'яти педагогів із 35-річним стажем роботи. Причому, цим учителям було надано право вибору претендентів на стипендії. Стипендіати були зобов'язані відслужити у школах того земства, яке надавало стипендію.

Відзначаючи строкатість освітнього рівня педагогічних кадрів, слід перелічити ряд характерних недоліків у педагогічній підготовці вихованців різних навчальних закладів. Випускницям жіночих гімназій при достатньому загальнокультурному розвитку і рівні їх загальноосвітніх знань бракувало теоретичної й практичної педагогічної підготовки. Це дійсно становило істотну проблему для педагогів-початківців, адже абсолютна більшість учителів (точніше, вчительок) були саме вихованками гімназій. Колишні гімназійні «баришні» виявляли повну непристосованість до діяльності в сільських школах, почувалися, за влучним висловом сучасника, як «викохані оранжерейні квіти серед чужо-суворих умов селянського побуту». Особи, які отримали вчительське звання по успішному складанні екзамену, при повній відсутності у них практичних навичок, ще й мали вузький кругозір та бідні предметні знання. Ще одна категорія – слухачі річних чи дворічних педагогічних курсів при вищих початкових училищах – значним чином поступалася за рівнем підготовки вихованцям учительських семінарій. І найменш придатними до педагогічної діяльності виявлялись особи жіночої статі, які отримували право викладання після піврічної педагогічної практики – своєрідного стажерства. «Предметний багаж їх надто легковісний, а розумовий кругозір надто вузький», – як висловився про цю категорію вчителів директор народних училищ Харківського округу. Та й випускники вчительських семінарій, працюючи в селах, обмежені в спілкуванні з «інтелігентним контингентом», з часом починали відставати від ходу розвитку цивілізації, науки, педагогіки зокрема, конче потребували оновлення, поповнення й поглиблення знань і тому залюбки відвідували різноманітні курси.

Загалом, на початку ХХ століття разом із значним розширенням мережі початкової освіти в регіоні проблема педагогічних кадрів, які б відповідали підвищеним вимогам до народного вчителя, стала ще більше актуальною. Між земствами нашого краю точилася конкурентна боротьба за добре підготовані й досвідчені вчительські кадри. Органи самоврядування прагнули «кращі сили втримати у себе, щоб не переманили сусіди» насамперед через матеріальне заохочення «гідних». Приємний виняток у належному освітньому рівні вчителів (з середньою й вищою освітою) становив Сумський повіт. Місцевому земству вдалося залучити до роботи в школах кращих фахівців завдяки встановленню найбільш високої зарплатні для вчителів, а також турботі про підвищення їхньої кваліфікації.

Докорінні зміни відбулися в системі педагогічної освіти у період українського державотворення. У 1917–1918 роках під час розбудови вільної української школи постала нагальна потреба у підготовці національно свідомих педагогічних кадрів. Саме тоді відбулися вчительські курси українознавства у багатьох містах сучасної Сумщини в Охтирці, Білопіль, Лебедині, Конотопі, Глухові, Ромнах, Ямполі. Особливо плідними виявилися результати курсів, у діяльності яких взяли участь визначні науковці й громадські діячі України і нашого краю: Г. Ващенко, П. Дорошенко, С. Василенко, П. Волинський, М. Рудницький, П. Зайцев, Г. Хоткевич, С. Таранушенко та інші.

У липні 1918 року відбувся Сумський повітовий з'їзд народних учителів, на порядку денному якого був поставлений широкий спектр питань, серед яких: реорганізація органів управління освітою; діяльність інструкторів і вчительських профспілок; залучення вчительства до кооперації; засоби підняття його культурного рівня: народний університет; дошкільне виховання; психофізичні дослідження в початковій школі тощо. Як бачимо, програма з'їзду охоплювали і навчальну, і позашкільну діяльність учителя.

У відповідності до нових освітніх реалій значно розширилися програми вчительських семінарів. З серпня 1918 року запроваджувалися такі обов'язкові предмети: державна мова (а в україномовних – російська), космографія, історія та географія України, природознавство, фізика, сільське господарство, гігієна, графічне і тонічне мистецтво, ручна праця й рукоділля. Найпершою в регіоні була українізована Охтирська вчительська семінарія, яка в той час почала носити ім'я поборника ідеї національної школи Б. Грінченка.

Таким чином, у дорадянський період у межах сучасної Сумщини було нагромаджено значний досвід здійснення фахової підготовки вчителів.

5.2. Становлення Глухівського вчительського інституту

З піднесенням у 60-70-х роках XIX століття громадсько-педагогічного руху, розвитком мережі народних шкіл на порядку денному постала проблема підготовки вчительських кадрів. До 1917 року в Україні було кілька учительських інститутів: Феодосійський (1872 р.) Глухівський (1874 р.), Київський (1909 р.), Катеринославський (1910 р.), Вінницький (1912 р.), Миколаївський (1913 р.), Полтавський (1914 р.), Чернігівський (1916 р.). Місто Глухів не випадково було обране

для заснування в ньому інституту. Попечитель Київського учбового округу писав міністрові освіти, що «Глухів, знаходячись на окраїні Чернігівської губернії, у сусідстві з губерніями Курською і Орловською, має суто російський характер, а тому вихованці інституту будуть знаходитись поза неблагонадійними впливами місцевого оточення... І якщо ми бажаємо, щоб учителі в малоросійських губерніях були «справді російські люди» і в той же час розуміли малоросійську мову, необхідно, щоб вони пройшли курс у гарному російському педагогічному закладі, який знаходиться в російському місті».

На думку царських чиновників, у провінційному місті, розташованому далеко від великих промислових і культурних центрів, молодь мала бути позбавленою впливу прогресивних ідей свого часу. У контексті політики русифікації вирішувалося питання підготовки педагогічних кадрів для міських училищ українських губерній, у яких навчання велось російською мовою. 21 вересня 1874 року відбулося офіційне відкриття Глухівського учительського інституту, а 23 вересня розпочались вступні іспити. Зараховано було всього 25 осіб. Перше засідання педагогічної ради інституту відбулось 30 вересня 1874 року. Було укладено правила для вихованців та обговорено результати вступних іспитів. 25 жовтня (за новим стилем) 1874 року розпочалися заняття.

За «Положенням про учительські інститути» від 31 травня 1872 року Глухівський учительський інститут із трирічним терміном навчання був закритим навчальним закладом, що здійснював підготовку вчителів для міських училищ Чернігівської і Полтавської губерній. В інституті мало бути не більше 75 вихованців, 60 з яких навчалися за державні кошти, а 15 вакансій – на утриманні відомств, міських громад, земств і приватних осіб. До інституту приймалися чоловіки, які закінчили семінарії чи гімназії. Оскільки для випускників учительських семінарій і гімназій двері до університетів тоді були зачиненими, то вчительські інститути були, як згадував С.Сергеев-Ценський, своєрідними «університетами для бідних».

Спочатку інститут працював у найманому приміщенні, непристосованому до навчання. Глухів знаходився на відстані 60 верст від залізничної станції. У 1875 році інститут розмістився у двох корпусах, що знаходились на значній відстані один від одного. У новому (власному) були аудиторії і бібліотека, а в старому (найманому) – спальні інтернату, їдальня і кухня. У 1877 році завершено обладнання

власного інститутського будинку. Завдяки турботі родини Терещенків, зокрема його попечителя С. Терещенка, у приміщенні інституту була відкрита домовна церква Св. Дмитра Ростовського Чудотворця.

Перший набір слухачів інституту був строкатим за віком (16–26 років) і рівнем підготовки (6 гімназистів, 2 вихованці духовної семінарії, 4 випускники учительської семінарії, решта – учні повітових училищ та особи з домашньою підготовкою). Це зумовлювало певні труднощі в організації навчального процесу, тому викладачі докладали чимало зусиль до роботи з різновіковим контингентом. У 1875 році укомплектовано повний штат викладачів, було розроблено навчальні програми з усіх предметів. На третьому році існування інститут працював за державними навчальними планами, програмами, інструкціями про порядок управління учительськими інститутами. Вивчались такі предмети: «Закон Божий», «Педагогіка», «Російська мова», «Математика», «Географія», «Історія», «Природнича історія», «Фізика».

Проте перші роки існування інституту загальноосвітня підготовка студентів була недостатньою (не вищою, ніж у реальних училищах та гімназіях), однак професійно-педагогічна підготовка характеризувалася високим рівнем. Поступово в навчально-виховну роботу впроваджувались ідеї К. Ушинського, нові досягнення психолого-педагогічної науки. Провідником їх був О. Белявський, який дбав про збагачення навчально-матеріальної бази інституту, підвищення рівня викладання педагогіки і методики; вивчав досвід роботи кращих учителів народних шкіл. У 1876 році було відкрито двокласне міське училище, у якому студенти проходили педагогічну практику.

Поступово робота закладу налагоджується, стабілізується склад педагогічного колективу, поліпшуються відносини між вихованцями і наставниками. О. Белявський періодично організовував при інституті курси вчителів Чернігівської та інших губерній. На курсах викладались загальноосвітні предмети, методики їх викладання, педагогіка, пропонувались письмові роботи, реферати про педагогічну діяльність К. Ушинського, М. Пирогова, В. Водовозова та ін. На посаді директора інституту О. Белявський працював 20 років, дбаючи про авторитет і високий статус закладу. Суттєвим був науковий доробок педагогів інституту. Так, О. Белявський написав книгу «Історичний нарис розвитку елементарної школи в біографіях прославлених педагогів і учителів», на сторінках якої підносив суспільну роль народного вчителя,

популяризував та розвивав педагогічні ідеї К.Ушинського. Передові педагогічні ідеї підтримували талановиті, демократично налаштовані викладачі інституту. У навчальному закладі працювали філолог, автор чисельних досліджень з українського народознавства, літератури та фольклору П. Житецький, історик І. Андрієвський, викладач малювання О. Шапорін (батько відомого композитора Ю. Шапоріна) та інші прогресивні педагоги й методисти.

З 1894 по 1905 роки директором інституту був І. Андрієвський, людина високого інтелекту, залюблена в педагогічну справу, наукові дослідження. Відомою його науковою працею є трактат «Генезис науки, її принципи і методи». Під керівництвом І. Андрієвського плідно займались творчою роботою викладачі Г. Линник, М. Тростніков, М. Демков, активно співпрацюючи з педагогічними журналами того часу. Викладач інституту М. Тростніков одержав премію імені К. Ушинського за книгу-підручник «Навчання грамоти, письма і граматики». Педагог, історик і природознавець М. Демков за час роботи в Глухівському учительському інституті створив і опублікував 54 наукові праці. Насамперед слід відзначити такі його підручники: «История русской педагогики», «О принципах науки воспитания», «Нравоучительная и педагогическая литература России XVII века», «Русская педагогика в главнейших ее представлениях», «Полевая ботаника», «История Черниговской земли».

Реакційна політика царизму в галузі освіти, провідником якої був міністр освіти граф Д. Толстой, знайшла відображення в інструкціях і правилах для вихованців учительських інститутів. Заборонялися будь-які колективні дії студентів (зібрання громад, кас взаємодопомоги, організація бібліотек, групове читання книг). За найменшу провину, порушення режиму накладалися суворі стягнення, включно із виключенням з інституту. Напередодні революції 1905–1907 років в інституті частішими стали випадки невиконання вихованцями інструкцій, пропуски занять, зокрема «Закону Божого». На засіданнях українського нелегального гуртка кілька разів виступав майбутній славетний історик Д. Дорошенко, який у цей час проживав у Глухові. Студенти організовували «сходки», випускали рукописну газету революційного спрямування. Душею цих виступів був студент С. Панасенко (майбутній відомий український письменник Степан Васильченко). 15 вересня 1905 р. студенти виступили проти адміністрації інституту. С. Панасенка було делеговано до директора для

вручення студентських вимог щодо змін інститутських програм, демократизації управління інститутом тощо. Після відхилення вимог студенти оголосили страйк, що тривав два тижні. Активними організаторами його були С. Панасенко, В. Маруняк, К. Беляєв, К. Зленко, М. Карпов та інші. До них приєдналися учні старших класів Глухівської чоловічої гімназії.

З Києва прибув інспектор, проте не зміг домогтися «необхідного упокорення». Студенти і гімназисти продовжували страйкувати, брали участь у демонстраціях. Тоді до Глухова було терміново відряджено іншого інспектора з особливими повноваженнями і правом закрити інститут. 8 жовтня 1905 року заняття в інституті поновились, але повідомлення про «Маніфест 17 жовтня» спричинило новий виступ студентів, які брали активну участь в антиурядовій маніфестації в Глухові. Все це докладно відображено С. Васильченком (Панасенком) в автобіографічній повісті «Мій шлях» і М. Карповим у повісті «Грізний рік».

Для наведення «порядку» в січні 1906 року інститут закрили на місяць, та радикальних настроїв і дій студентів владі придушити не вдалося. У серпні 1906 року було закрито інтернат для «підтримання певного порядку в інституті і необхідного спокою серед вихованців». 20 лютого 1907 року у день відкриття другої Державної Думи, студенти знову організували страйк: не з'явилися на заняття, агітували учнів гімназії наслідувати їх. Після розслідування «безпорядків» у Глухівському інституті одного студента було виключено, а трьох позбавлено державної стипендії. Захопившись творами українського письменника М. Коцюбинського, студенти звернулись до нього з проханням прийняти їх у члени Чернігівської «Просвіти», яку він очолював. За його порадою вони включились в активне розповсюдження літератури, розпочали роботу, спрямовану на українізацію навчального процесу, а саме: надіслали міністру освіти листа, засвідченого підписами більшості студентів, де йшлося про введення до навчального плану української мови та літератури, історії України. 13 квітня 1908 року директор інформував педраду про це прохання, підписане 42 студентами-українцями та 11 їхніми однодумцями інших національностей. Проте клопотання було відхилене педрадою. 8 грудня 1908 року директор і лікар інституту відкрили цілу багажну паку української літератури, яку було конфісковано. Радикальні настрої не полишали студентів. Вони провели «церковний страйк» –

відмовлялись відвідувати щоденні церковні служби. Нелегальний гурток студентів підтримував зв'язок зі студентами Київського університету, на кошти членів гуртка було створено бібліотеку. Жандармерія конфіскувала її як нелегальну; було вчинено обшуки на квартирах студентів. Гурток припинив існування.

Передові викладачі інституту підтримували демократичні ідеї, сміливо виступали проти застою в педагогіці й методичній науці. Славну сторінку в життя інституту вписав його директор М. Григоревський (1909–1913 рр.). М. Григоревський був працелюбом із великим досвідом адміністративно-організаційної роботи. Приміщення інституту за один рік перетворилось у своєрідний палац порівняно з іншими казенними закладами. Сад, двір, квітники, огорожа – усе було старанно доглянуте. Бібліотека поповнилася тисячами нових видань і стала однією з найбільших педагогічних бібліотек України. Щоб підняти рівень навчання, М. Григоревський не обмежився розширенням обсягу курсів, але й запровадив нові предмети: краєзнавство, тригонометрію, космографію.

Викладачі вивчали й узагальнювали досвід учителів народних шкіл, складали нові методичні розробки з математики, природознавства тощо. Яскравим свідченням творчої діяльності викладачів інституту були їхні статті, уміщені в збірниках «Щорічник Глухівського учительського інституту», «Наочне навчання», «Про читання художніх творів у міських училищах», «Книга читання в початковій школі», «Педагогічні ідеї М. Пирогова». Заперечуючи рутинні підходи, автори підійшли до розв'язання методичних питань творчо, спираючись на досвід і результати власних експериментів. Тому ці збірники мали «прихильні відгуки преси і схвальні відгуки вчителів-читачів».

З ініціативи М. Григоревського у 1910 році було відкрито педагогічний музей, що знайомив викладачів та студентів із методичними довідниками, посібниками і наочністю з предметів курсу міських училищ, із кращими роботами з ручної праці, педагогічними творами тощо. Музей було створено на «пожертвування» різних установ міста. За кілька років музей став гордістю інституту. У ньому наховувалося тисячі примірників літератури та експонатів на 3 тис. крб., хоча багато експонатів надійшли безкоштовно. Музей згодом став педагогічною лабораторією для студентів і вчителів. М. Григоревський значну увагу приділяв розвитку школи, де проводились показові практичні і залікові уроки, відбувалось їх

обговорення на конференціях, складання звітів і характеристик учнів. Інститутські заходи характеризувались високою якістю виконання, були цілком довершені.

Особлива увага в інституті зверталась на викладання ручної праці. Вироби студентів експонувались на виставках м. Києва, їхні автори нагороджувались медалями і дипломами. Викладацький колектив звертав увагу на вивчення студентами методичного керівництва, ознайомлення їх з ефективними формами і методами роботи з учнями міських училищ, з педагогічними новинами, на розвиток самостійності, ініціативи і творчості студентів.

Успішному формуванню майбутнього вчителя сприяла практика вихованців 3-го випускного класу. З 10 вересня по 10 жовтня всі вихованці інституту відвідували щоденно уроки вчителів міського училища, знайомлячись із змістом навчальних предметів, методами їх викладання, навчальними, методичними посібниками з предметів, з учнями, з порядком і режимом роботи училища. За проведену роботу вихованці звітували перед директором інституту. З 11 жовтня по 1 квітня вихованці самі давали пробні уроки, де кожен мав можливість показати свої вміння та здібності у проведенні уроків російської мови, арифметики, геометрії, історії, географії, природознавства і фізики у різних класах міського училища. Пробні уроки проводились у присутності викладачів інституту, учителів, вихованців випускного класу, а потім ці уроки глибоко і всебічно аналізувались.

З 1 листопада вихованці проводили залікові уроки, що оцінювались як екзаменаційні й аналізувались щосуботи після вечірнього богослужіння на спеціальних педагогічних зборах. Присутність директора на залікових уроках вихованців випускного класу була обов'язковою.

В інституті були добре організовані заняття з воєнної і шведської гімнастики. М. Григоревський ставив питання про будівництво інститутського спортивного манежу, удосконалював роботу міського училища при інституті. За його редакцією було здійснено два випуски «Щорічника Глухівського учительського інституту», що знайомив читачів із різними педагогічними течіями, з новими явищами в галузі педагогіки, демонстрував результати їх практичного втілення, публікував нариси життя інституту. З усіх кінців Росії надходили замовлення на випуски «Щорічника». Це було найкращою оцінкою праці видавця й авторів.

Обрав для навчання Глухівський учительський інститут і майбутній майстер і художник слова, письменник і педагог С. Сергеев-Ценський. За роки навчання в інституті (1882–1885 рр.) він одержав різнобічні знання, відкрив для себе Україну, полюбив її мову, працелюбних і щирих українців, познайомився з творчістю великого Кобзаря, українським фольклором. З Глухівським учительським інститутом пов'язане життя його вихованця С. Васильченка (Панасенка) – майбутнього письменника і педагога. Його навчання в інституті збіглося у часі з революцією 1905 року. Він був одним із організаторів політичного страйку глухівських студентів. З поразкою революції розвіялися надії С. Васильченка на поновлення навчання в інституті. Тож, забравши документи, поїхав учителювати в село. Він був знавцем народної душі, відкривав у ній нові якості, захоплювався працелюбністю, високою моральністю, яскравим талантом. С. Васильченко був уособленням «народного учителя» з такими рисами, як педагогічна культура, відданість обов'язку, самовіддана праця для духовного розвитку народу, демократичні переконання, оптимізм. Він любив Україну, володів гострим соціальним зором, мужньо долав труднощі життя і навчав цьому своїх вихованців.

У Глухівському учительському інституті провів свою романтичну юність автор „Зачарованої Десни” О. Довженко, який закінчив повний курс навчання у 1914 році. Приїхавши після закінчення інституту на роботу в Житомир, він зумів згуртувати учнів у дружний колектив. У педагогічній роботі виявилось усебічне обдарування О. Довженка. Він виховував у дітей силу волі, наполегливість, почуття честі, розвивав громадську активність, любов до людини, до рідної землі. Багато уваги приділяв естетичному вихованню. Він завоював глибоку любов учнів і колег, їх визнання, повагу. У колі його друзів обговорювались педагогічні новини, проблеми школи і народного вчителя. У Києві він працював учителем початкової школи підвищеного типу. У роки громадської війни Довженко вчителював у дивізійній школі, працював секретарем Київського губернського відділу народної освіти. До кінця життя О. Довженко зберіг світлу пам'ять про перебування у старовинному Глухові й навчання в учительському інституті. Згодом він писав про цей період свого життя: «Я згадую Глухів і свою романтичну юність ... учительський інститут. Він стоїть переді мною, як живий, білий, чистий, з штамбовими трояндами і

посипаними жовтим піском доріжками садка...». Після закінчення інституту О. Довженко систематично листувався з колективом навчального закладу і багатьма товаришами. Тож не випадково Глухівський учительський інститут називали «мужицьким університетом» талановитих селянських дітей, яким був закритий шлях до класичного університету і приваблювало безкоштовне навчання та стипендія 120 крб. на рік. Соціальний склад глухівського студентства був досить строкатим. У 1910 році 92% складали вихідці з так званих нижчих станів.

Потрібно зазначити, що інституту в період його дореволюційної історії щастило на висококваліфікованих, талановитих викладачів, серед яких були провідні фахівці-методисти, автори підручників та оригінальних методик, знаних в Російській імперії і за її межами. У поєднанні з прагненням до навчання селянських дітей це давало прекрасні наслідки. Глухівський учительський інститут готував справді висококваліфікованих учителів. В «Історичній записці» у зв'язку з 40-річчям закладу зазначалося, що із 726 вихованців інституту значна частина залишається на педагогічній ниві, а 3/5 інспекторів народних училищ Київської і частково Варшавської учбових округ є випускниками Глухівського учительського інституту.

Величезне значення для становлення особистості О. Довженка, формування його як учителя і митця мав той факт, що його навчання в інституті припало на роки директорства М. Григорєвського, який перетворив Глухівський інститут у зразковий навчальний заклад. Олександр Петрович поталанило з низкою талановитих учителів: прекрасних фахівців, методистів, непересічних особистостей. Серед них педагог-новатор С. Криловський, автор методик викладання природознавства та фізики, розробник нових курсів «Батьківщинознавства» та краєзнавства. В. Сельонкін – автор низки праць із проблем взаємодії вчителя з класом. Та чи не найбільший вплив на формування Довженка-літератора мав викладач російської літератури В. Голубєв, який одним із перших підняв проблему досконалості педагогічного мовлення як складової педагогічної майстерності майбутніх учителів. Саме з В. Голубєвим у О. Довженка склалися особливо теплі стосунки, інколи вони разом виступали на вечорах, читали вірші, часто власні.

В автобіографії О. Довженко писав: «...цю школу (Глухівський інститут) я вибрав тому, що мав право «скласти туди іспити», а по-

друге, там були стипендії...». От що згадувала А. Тарасенко – учениця Глухівської жіночої гімназії: «З Довженком Олександром я була особисто знайома. Пам'ятаю його: скромненький хлопчина, так собі простачок із Сосниці. Прибув на екзамен для вступу в інститут...у білій ситцевій сорочці домашнього покрю... Цей екзамен до інституту хлопець витримав краще вчителів зі стажем, що мали переваги при зарахуванні». В інституті О. Довженко був наймолодшим. Серед його однокурсників були часто люди з десятирічним учительським стажем, яким було до тридцяти років. Перші два роки О. Довженко не отримував стипендії, тож батькові довелось продати десятину землі.

Ще одне студентське захоплення О. Довженка – це живопис. Заслугує на увагу його участь в українському русі. Цікаво, що в інституті український рух фактично ніколи не припинявся. Це і українські гуртки, зв'язки з Київською і Чернігівською громадами, нелегальні українські бібліотеки, вимоги студентів ввести до програми викладання української мови і історії України. «Тут же в інституті, – згадував О. Довженко в автобіографії, – я вперше познайомився з українськими книжками на квартирі у своїх товаришів. Це був «Літературно-науковий вісник» і газета «Нова рада», що видавалися, здається, у Львові і читалися у нас потай від педагогів, як щось рідне, але заборонене». О. Довженко здружився з однокурсником П. Фурсом із козацького села Береза, де друзі проводили всі вихідні та святкові дні. Тут О. Довженко разом із П. Фурсовим, його братом Сергієм та сестрою Ганною організували український етнографічний хор і драмгурток. Хорові співи та спектаклі стали популярними в селі, що, врешті, привело до конфлікту з місцевим попом-чорносотенцем.

З Глухівським учительським педінститутом пов'язали свою життєву дорогу російський письменник Ф. Шкапа, білоруський поет, перекладач і публіцист Я. Журба, майбутній доктор філологічних наук, професор П. Расторгуєв, професор С. Дейнеко, відомий учений-археолог, етнограф, педагог і краєзнавець І. Абрамов (1874–1960 рр.). Серед відомих випускників інституту – Євген Семенович Вировий. Навчався він у Глухівському учительському інституті з 1905 по 1908 роки. У студентські роки був активним членом українського гуртка, дописувачем газет «Громадська думка», «Рада». По закінченні інституту Є. Вировий у 1910–1919 роках працював учителем у

Катеринославі, поєднував педагогічну діяльність з громадською роботою: був головою «Просвіти», членом Товариства Українських поступовців, дописувачем часопису «Дніпрова хвиля», українських газет, журналів. Він був делегатом Трудового конгресу в Києві (1919 р.), засновником «Катеринославського українського видавництва», відомим у світі філателістом, пропагандистом української духовності й культури в Європі та США. Особистість Є. Вирового – тип освіченого культурного українця-європейця, чесної і скромної людини, справжнього українського патріота.

Жага до знань привела у стіни Глухівського учительського інституту майбутнього педагога і мовознавця М. Христенка. В інституті він вчився з 1907 по 1910 роки. А потім – викладацька робота у Полтавському вищому початковому училищі. Інтереси у педагога були надзвичайно широкі: астрономія, математика, географія, італійська бухгалтерія, філософія, співи і музика. М. Христенко був членом Полтавського хорового товариства. Він – один із тих першопрохідців, які самовіддано засівали освітянську ниву педагогіки, мови та літератури. Для українських шкіл він підготував посібник «Шкільне писання» (1918 р.), що перевидавався багато разів. Було підготовлено і методичні вказівки до нього. М. Христенко працював завідуючим школою в Діброві поблизу Диканьки на Полтавщині. Школа була осередком української культури. У 1924 році М. Христенка запросили до Харкова. Учителі глибоко шанували його за тактовність, широку ерудицію, педагогічний досвід. М. Христенком створені підручники, посібники з української та російської мов. З 1931 року М. Христенко працював в Українському науково-дослідному інституті педагогіки фахівцем з української мови. Тоді ж вийшла його праця «Правопис у трудшколі». М. Христенко читав лекції вчителям з методики мови на семінарах та курсах підвищення кваліфікації. Ним був складений перший в Україні збірник диктантів для учнів 1–4 класів. Праці М. Христенка вчили правопису, самостійному мисленню, прищеплювали любов до Батьківщини, природи, рідного слова.

У серпні 1917 року учительський інститут був реорганізований у педагогічний з трьома відділами: літературно-історичним, фізико-математичним і природничо-географічним.

Таким чином, Глухівський учительський інститут у процесі свого становлення поступово перетворився із провінційного осередку на визнаний заклад з підготовки педагогічних кадрів.

5.3. Основні етапи становлення та розвитку Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

Історія становлення та розвитку Сумського педагогічного університету як соціального інституту ввбрала в себе особливості підготовки майбутнього вчителя і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації за відповідних суспільних умов та контекстуальних особливостей. Першим осередком вищої освіти в Сумах, попередником педагогічної альма-матер, можна вважати Сумський народний університет, що діяв у часи національного державотворення 1917–1918 років. За участі членів Товариства «Просвіта» імені Т. Шевченка читалися лекції (зокрема, українознавчого й педагогічного змісту), спрямовані на розвиток громадянської і національної свідомості, творчої самодіяльності слухачів.

У розвідках деяких авторитетних авторів йдеться про фінансування і відкриття у 1918 році Сумського педагогічного інституту за підтримки уряду гетьмана П. Скоропадського, проте брак документальних свідчень не дозволяє висвітлити ступінь реалізації цього задуму просвітян. Після проведення радянськими органами масової кампанії ідеологічної пропаганди серед «шкравів» (шкільних робітників) у Сумах відкрито вищі педагогічні курси (1924 р.), з часом реорганізовані на Сумський педагогічний технікум (1925 р.), Сумський інститут соціального виховання (1930 р.) та Сумський державний педагогічний інститут (1933 р.).

Аналіз структурної розбудови закладу засвідчує зміни спектру підготовки фахівців у залежності від пріоритетів державної політики і вимог практики: якщо інститут соціального виховання мав чотири відділення (соціальноекономічне, агробіологічне, мовно-літературне, техніко-математичне), то з реорганізацією на педагогічний інститут було відкрито чотири факультети: історичний, природознавчий, мовно-літературний (українське і російське відділення), фізико-математичний (фізичне і математичне відділення). Вечірнє й заочне відділення призначалися передусім для вчителів, які здобували вищу освіту без відриву від виробництва. Підготовка абітурієнтів здійснювалася на базі низки робітфаків.

Унаслідок державної реструктуризації системи педагогічної освіти 1935 р. у складі Сумського державного педагогічного інституту (СДПІ) функціонувало тільки фізико-математичний і природознавчий

факультети, тоді як два інших переведено до Харкова і Полтави. Проте невдовзі роботу історичного (1938 р.) і мовно-літературного факультетів (1940 р.) у СДПІ було відновлено. Основу освітнього процесу в Сумському педтехнікумі становив лекційний метод, поєднаний із елементами комплексного, ланкового, екскурсійного, бригадно-лабораторного; значна увага приділялася консультаціям та самостійній роботі. Зміст освіти вирізнявся зростанням питомої ваги суспільствознавчого компоненту порівняно з виробничим та професійно-орієнтованим.

На відміну від багатьох аналогічних закладів, освітній процес у Сумському педтехнікумі здійснювався українською мовою; на вельми високому рівні відбувалося проведення педагогічної практики. Розвитку творчих здібностей, ініціативності, критичного мислення майбутніх учителів сприяли розробка викладачами авторських програм, використання зарубіжної й вітчизняної літератури, активне залучення молоді до гурткової, клубної, студійної роботи (особливо в галузі українознавства, краєзнавства, мистецтвознавства). Починаючи з 30-х років ХХ століття, посилювалися тенденції до централізації, уніфікації, масовізації, русифікації в системі підготовки фахівців педагогічного профілю. Керівництво інституту отримувало догани за недобір студентів на російське відділення та провал кампанії популяризації російської мови.

Згодом педінститут, який раніше виступав суто методичним осередком, отримав право здійснювати наукову роботу, що підтверджувало курс на університетизацію вищої педагогічної освіти. Зміцнення матеріальнотехнічної бази, чітке планування академічної та наукової роботи, запровадження єдиних державних навчальних програм і підручників призвело до посилення репродуктивного характеру засвоєння знань, ідеологізації та масовізації освіти. У цей час на заочному відділенні навчалася значно більше студентів, ніж на стаціонарі. Провідними критеріями якості підготовки фахівців, запорукою кар'єрного зростання виступали політична грамотність, громадська активність, здатність до викриття «ворогів народу». Викладачі і студенти зобов'язувалися вести активну громадську роботу, що передбачала пропаганду радянської влади, участь в індустріалізації, колективізації, атеїстичних кампаніях, ліквідації неграмотності, що часто заважало виконанню навчального плану. Оскільки майбутніх учителів

позиціонували передусім як фахівців із формування «нової радянської людини» і «борців ідеологічного фронту за перемогу світової пролетарської революції», посилилася тенденція до милітаризації вищої освіти. Обов'язковою була фізична й військова підготовка викладачів та студентів (хлопців і дівчат) на основі введення елементів військової педагогіки до викладання різних дисциплін і тематики дипломних робіт, відкриття військових кафедр і таборів, що здійснювалося під керівництвом помічника директора по військовій і таємній частині.

На кількісних та якісних показниках підготовки фахівців, створенні атмосфери довіри і співробітництва між учасниками освітнього процесу негативним чином позначилася практика систематичних ідеологічних чисток і масових репресій студентсько-викладацького складу. Так, у 1933–1935 роках із 40 викладачів закладу було звільнено 29 осіб «класово-ворожих націоналістичних недобитків, що намагаються прищепити студентам буржуазно-націоналістичну ідеологію». Потерпали передусім викладачі гуманітарних дисциплін – Т. Абрамович, П. Арфа, М. Василенко, О. Ведмицький, К. Вишницька, Н. Онацький, Д. Охримович, С. Панченко, І. Рудченко, Г. Самброс, В. Самійленко, К. Симоненко та багато інших, які своїми натхненними лекціями демонстрували принади української мови, розкривали самобутність української мови, історії, освіти, культури, залучаючи студентську молодь до краєзнавчої роботи, археологічних розкопок, збирання старожитностей, обладнання шкільних краєзнавчих музеїв тощо.

Зрештою, внаслідок активних політичних «чисток» у Сумському державному педагогічному інституті не залишилося жодного професора, тривалий час гостро відчувався брак кваліфікованих науково-педагогічних кадрів. Слід зазначити, що студентство не було байдужим до методів фільтрації викладацьких кадрів, намагаючись протистояти звільненню з роботи улюблених педагогів. Певна річ, організатори і учасники акцій на захист честі і гідності «національної» лектури свідомо наражали себе на небезпеку: таких зухвальців карали вилученням із лав студентства, відшкодуванням стипендій за весь час навчання, позбавленням виборчих прав та іншими репресивними заходами.

Значних втрат людських і матеріальних ресурсів зазнав Сумський педагогічний інститут унаслідок Другої світової війни. Так, у

1947 році серед науково-педагогічних працівників СДПІ налічувалося тільки 3 кандидати наук і 5 доцентів. У 1957 році успіхи інституту в підготовці педагогічних кадрів відзначено присвоєнням закладу імені видатного земляка, педагога і письменника А. С. Макаренка.

Згідно з постановою Міністерства освіти УРСР 1977 року про підсумки республіканського конкурсу педагогічних інститутів СДПІ імені А. С. Макаренка здобув II місце за кращу організацію навчання, побуту та умов праці колективу. Про розширення спектру підготовки фахівців свідчить поява нових факультетів – англійської мови (1962 р.), згодом перетвореного на факультет іноземних мов, музично-педагогічного (1978 р.), фізичної культури (1980 р.), відновлення історичного факультету (1981 р.). У 1960-х роках загальнонауковий факультет СДПІ імені А. С. Макаренка забезпечував підготовку фахівців непедагогічних спеціальностей (від бібліотекарів до бухгалтерів). У 1998 році 7 факультетів (фізико-математичний, природничо-географічний, історичний, філологічний, музично-педагогічний, факультет іноземних мов, фізичного виховання) та факультет післядипломної освіти СДПІ імені А. С. Макаренка здійснювали підготовку за 19 подвійними спеціальностями.

Для оптимізації профорієнтаційної роботи працювали підготовчі курси до інституту (зокрема в райцентрах), а в 1970-х роках серед перших у республіці відкрито факультет майбутнього вчителя (очно-заочне та вечірнє відділення). Для підготовки майбутніх учителів до здійснення позакласної роботи у СДПІ імені А. С. Макаренка було створено факультет громадських професій – один із перших в Україні, зі школами піонервожатого, керівника танцювального, драматичного, хорового колективів, літературного гуртка, громадського інструктора, судді зі спорту, екскурсовода, інструктора «з нової радянської обрядовості», молодого лектора з відділами суспільствознавчих, педагогічних і спеціальних наук.

Зміцнення в 70-х роках ХХ століття матеріально-технічної бази закладу позначилося на зростанні кількості та якості підготовки фахівців, активізації науково-дослідницької, культурно-виховної і спортивно-масової роботи. Значних успіхів досягли викладачі та студенти в галузі вдосконалення технологій на підприємствах міста і країни. Вчені СДПІ імені А. С. Макаренка виконували важливі наукові розробки за госпдоговірною тематикою на замовлення низки

науково-дослідних інститутів АН УРСР та АН СРСР. Значно активізувалося залучення студентства до здійснення науководослідної роботи з перспективами практичного застосування. Так, у 1983 році кафедрою фізики спільно з виробничим об'єднанням «Електрон» завершено госпдоговірну тему щодо виготовлення комплекту наочних посібників з радіоелектроніки для шкіл (керівник – доцент В. Шамо́ня).

Завдяки розширенню співробітництва з провідними закладами вищої освіти СРСР у 70-х роках ХХ століття Сумський державний педагогічний інститут імені А. С. Макаренка перетворився на потужний центр післядипломної освіти педагогічних кадрів, на базі якого проводилися науково-методичні семінари для вчителів міста та області. Інститут надавав шефську допомогу викладачам Лебединського педагогічного училища для підвищення їхнього професійного рівня, передусім завдяки організації відповідних циклів лекцій. На курсах перепідготовки вчителів викладачі давали поради щодо ефективних форм і методів навчання, допомагали складати плани самоосвіти, проводили систематичні консультації, надавали необхідну методичну літературу, забезпечували допомогу здобувачам наукових ступенів.

Цікавою педагогічною новацією стало проведення співробітниками кафедри самоосвіти СДПІ імені А. С. Макаренка циклу телеуроків для вчителів міста й області. Викладачі провадили значну роботу, спрямовану на залучення обдарованої молоді з нахилом до педагогічної праці до поглиблення освіти в інституті. Ідеологічний вишкіл викладачів і студентів здійснювався завдяки організації семінарів для керівних комсомольських кадрів, школи марксизмуленінізму. У навчальній, науковій і позанавчальній роботі особлива увага приділялася висвітленню міжнародного становища СРСР, розкриттю керівної ролі партії в науково-технічному прогресі. Велике значення мало військовопатріотичне та інтернаціональне виховання майбутніх учителів, узгоджене з планом роботи клубу інтернаціональної дружби «Ровесник», що проводив зустрічі з юнаками і дівчатами із В'єтнаму, Індії, Китаю, Албанії, Узбекистану, представниками країн соціалістичного табору.

Інститут виконував функції ідеологічної просвіти, педагогізації, інтелектуалізації населення, розповсюдження практично доцільних знань у процесі роботи вечірніх відділів,

навчально-консультаційних пунктів, різноманітних курсів, проведення творчих зустрічей, під час виступів викладачів (передусім членів товариства «Знання») в засобах масової інформації, що здійснювалося на громадських засадах. Студенти залучалися до роботи у «третьому трудовому семестрі»: працювали вихователями й вожатими в піонерських таборах, на дитячих майданчиках при ЖЕКах, у студентських будівельних загонах, на збиранні урожаю; брали участь в освоєнні цілини, спорудженні стратегічних державних об'єктів.

Реалізації творчого потенціалу студентства сприяло активне залучення молоді до позанавчальної роботи. При студентському клубі працювало 12 спортивних секцій, 11 гуртків художньої самодіяльності, вокально-інструментальний ансамбль, духовий оркестр, фотогурток, бібліотечний і танцювальний гуртки, гурток естетики побуту, студентський драматичний театр, літературно-творче об'єднання «Орфей», інститутський академічний хор, хор народної пісні. Серед широкого спектру заходів традиційними стали Посвята в студенти, Свято останнього дзвоника, День відкритих дверей, Декада першокурсника, Вечір відмінника, дні факультетів, кафедр, інтелектуальні вікторини, гуморини, зустрічі випускників, конкурси художньої самодіяльності, наукових студентських робіт, День праці, «Алло, ми шукаємо таланти», «А ну-мо, дівчата!» тощо. Спортивні команди були переможцями республіканських змагань з кульової стрільби, спортивного орієнтування, стрільби з лука.

У 1987 році СДПІ імені А. С. Макаренка став закладом першої категорії, взявши курс на гуманізацію, демократизацію, деуніфікацію, розширення спектру освітніх послуг. Хоча підготовка вчителів здійснювалася за державними навчальними планами, проте програми з деяких предметів (передусім соціально-гуманітарного і педагогічного циклів) були розроблені викладачами інституту. Система контролю знань, умінь і навичок студентів забезпечувалася такими чином: перевірка на семінарських, практичних і лабораторних заняттях; періодична перевірка конспектів опрацьованої літератури та виконання індивідуальних завдань; співбесіди щодо засвоєння матеріалу для самостійного вивчення; контроль виконання вимог до курсових і дипломних робіт; підсумковий контроль; деканатські й ректорські контрольні роботи; колоквіуми, заліки та екзамени в усній і письмовій формах.

У 1999 році освітній процес забезпечували 296 викладачів, з яких 6% – докторів наук і професорів, 65,1% кандидатів наук і доцентів. В аспірантурі, створеній у 1992 році, навчалося 68 викладачів; ще 35 осіб – в аспірантурах інших закладів. Динаміка приросту кадрів вищої кваліфікації становила 5–6%. На денній формі навчалося 3180 студентів, на заочній – 1610. У закладі діяло 16 творчих об'єднань і колективів, що готували лауреатів та призерів конкурсів і змагань міжнародного та державного рівнів. Причому студентський театр та академічний хор СДПІ імені А. С. Макаренка здобули звання народних.

Наукові дослідження професорсько-викладацького складу закладу здійснювалися у традиційних і нових напрямках. Пріоритетними стали проблеми формування творчої особистості вчителя, новітніх технологій навчання і виховання у вищій школі, що реалізовувалися в експериментальних програмах та навчально-методичних посібниках, філософські проблеми синергетики і природознавства, вивчення властивостей плівок металів, іонних розплавів, гетероциклічних сполук, теоретичні проблеми алгебри, питання історії та культури рідного краю. У СДПІ імені А. С. Макаренка функціонували проблемні лабораторії основ педагогічної творчості, гендерних досліджень, фізики тонких металевих плівок, рентгеноструктурних досліджень, органічного синтезу, фізико-хімічних методів дослідження, магнітних властивостей композиційних матеріалів, комп'ютерних засобів навчання, функціональної діагностики спортсменів. Систематично виходили збірники наукових праць викладачів із п'яти серій спеціальностей. Сумський державний педагогічний інститут імені А. С. Макаренка виступав базою для проведення олімпіад, науково-методичних нарад, симпозіумів, конференцій, спрямованих на вдосконалення освітнього процесу у вищій та середній школі, збереження довкілля, примноження культурних надбань. Систематичного характеру набули конференції з дослідження «Слова о полку Ігоревім», історико-краєзнавчі та природознавчі конференції, Макаренківські і Потебнянські читання; відзначення ювілеїв Т. Шевченка, О. Пушкіна, А. Чехова, П. Грабовського, О. Олеся, П. Куліша, інших визначних діячів.

Упродовж своєї історії Сумський державний педагогічний інститут імені А. С. Макаренка був провідним освітянським,

науковим та культурним осередком північносхідної України, що координував діяльність низки товариств та об'єднань, таких їх філіалів, як «Знання», «Товариство охорони пам'яток історії та культури», Спілка письменників України, Географічне товариство. Успіхи у здійсненні академічної і науково-дослідної роботи уможливили зміну статусу закладу: згідно з рішенням Кабінету Міністрів України, 6 жовтня 1999 року на базі інституту створено Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка. Метою закладу визнано формування кадрів інтелігенції, які засобами професійно-творчої діяльності сприяють розвиткові духовної і матеріальної культури українського народу.

Університет став центром комплексу педагогічних закладів освіти у складі 18 закладів різних рівнів акредитації: Лебединське педучилище, три педагогічні коледжі, чотири гімназії, чотири ліцеї, два професійно-технічних училища, середні школи міста та області. На базі Путивльського педколеджу, Лебединського педучилища та Шосткинської гуманітарної гімназії відкрито філії заочної форми навчання. У межах комплексу за інтегрованими навчальними планами здійснювалася робота, що передбачала продовження навчання в університеті за скороченими термінами. Перед університетською громадою постали завдання виконання цілого комплексу функцій: підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації вчителів; проведення фундаментальних, пошукових, прикладних наукових досліджень; узагальнення передового педагогічного досвіду; розробка посібників і підручників для середньої та вищої школи; підвищення загальноосвітнього й культурного рівня населення на основі поширення педагогічних, гуманітарних, економічних, політичних, екологічних знань, залучення до кращих національних традицій; розвиток зв'язків із закладами освіти України та зарубіжними країнами.

Свідченням високого рівня підготовки педагогічних і науково-педагогічних кадрів є визнання СумДПУ імені А. С. Макаренка лауреатом рейтингу закладів вищої освіти України «Софія Київська» (2004 р.) і здобуття відзнаки міжнародного академічного рейтингу популярності та якості «Золота фортуна» в номінації «За вагомий внесок у справу розбудови України та високий професіоналізм» (2009 р.). На сучасному етапі у складі університету функціонують чотири навчально-наукові інститути (педагогіки і психології; фізичної

культури; історії та філософії; культури і мистецтв), три факультети (природничогоеографічний, фізико-математичний, факультет іноземної та слов'янської філології), тридцять три кафедри.

Місія СумДПУ імені А. С. Макаренка полягає у здійсненні підготовки компетентних фахівців та формування нової генерації громадян України, здатних до творчої самореалізації в умовах сучасного суспільства, що передбачає створення сприятливого інноваційного середовища для забезпечення особистісного розвитку членів академічної громади на засадах загальнолюдських цінностей, академічної свободи та доброчесності, громадянської відповідальності, національної ідентичності й толерантності. Репрезентативними показниками поглиблення інноваційної та наукової складової освітнього процесу у СумДПУ імені А. С. Макаренка є активізація діяльності понад 20 наукових шкіл, позитивна динаміка підготовки науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, успішна робота 3 спеціалізованих учених рад, збільшення обсягів наукової продукції та кількості наукових заходів, здійснення видань понад 10 наукових журналів та збірників наукових праць, розширення географії освітніх послуг, зростання наукової активності студентів, посилення соціального партнерства, інтенсифікація конструктивної співпраці з європейською академічною спільнотою (зокрема в рамках проекту ЕРАЗМУС+), підтримка плідних взаємин із низкою міжнародних організацій: Фонд імені Роберта Боша (Німеччина), «Коло підтримки «Суми-Допомога» (Німеччина), Німецька служба академічних обмінів, Рада міжнародної освіти (США), Програма імені Фулбрайта (США), Корпус Миру (США), Французький центр мовного та культурного співробітництва «Альянс Франсез» (Франція) та ін.

Таким чином, у результаті проведеного дослідження виокремлено етапи підготовки фахівців у Сумському державному педагогічному університеті імені А. С. Макаренка:

1) становлення закладу освіти (1924–1930 рр.) як Сумських вищих педагогічних курсів і Сумського педагогічного технікуму, професіоналізації та українізації змісту освіти, активізації творчої ініціативи викладачів і студентів, апробації нових форм та методів організації освітнього процесу з урахуванням колективної й індивідуальної відповідальності за результати академічної та громадської роботи;

2) розбудови Сумського інституту соціального виховання і Сумського педагогічного інституту (1930–1941 рр.) відповідно до вимог соціалістичного будівництва, зміцнення матеріально-технічної бази, стабілізація системи підготовки кадрів для середніх шкіл, технікумів, робітфаків, запровадження чіткого планування академічної та наукової роботи, єдиних підручників і навчальних програм, посилення централізації, уніфікації, регламентації, русифікації, ідеологізації системи освіти;

3) тимчасового припинення діяльності інституту (1941–1943 рр.) внаслідок подій Другої світової війни;

4) відбудови Сумського педагогічного інституту (1943–1973 рр.), що характеризувався профілізацією підготовки фахівців, поглибленням зв'язку з виробництвом в умовах дефіциту професорсько-викладацьких кадрів, слабкості матеріально-технічної бази, тримісної роботи закладу, функціонуванням загальнонаукового факультету, що готував фахівців різних галузей народного господарства;

5) стабілізації діяльності Сумського державного педагогічного інституту імені А. С. Макаренка (1974–1985 рр.), переходу на нові освітні стандарти на основі зміцнення матеріально-технічної бази, розбудови відповідної інфраструктури, підвищення ефективності навчально-виховного, науководослідницького, культурно-спортивного напрямів роботи закладу;

6) посилення освітнього і наукового потенціалу Сумського педагогічного інституту (1985–1999 рр.), визнання закладом вищої освіти першої категорії та реорганізація на Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка у контексті курсу на демократизацію, деуніфікацію, гуманізацію, диверсифікацію вищої освіти, розширення спектру освітніх послуг, відкриття аспірантури, нових факультетів, спеціалізацій і спеціальностей;

7) інтеграції СумДПУ імені А. С. Макаренка до європейського і міжнародного освітнього простору (з 1999 р. до сучасності), інтенсифікації підготовки педагогічних і науково-педагогічних кадрів для різних типів закладів освіти України та світу; проведення фундаментальних і прикладних наукових досліджень, активізації соціального партнерства, посилення співробітництва з науковими установами, освітніми закладами України і зарубіжжя на засадах академічної свободи.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Становлення педагогічної освіти на Сумщині.
2. Становлення Глухівського учительського інституту.
3. Основні етапи становлення та розвитку Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.
4. Стан та перспективи розвитку педагогічного університету.

Список джерел та літератури

- Булава, Л. М., Мащенко, О. М., Ткаченко, А. В. (2018). Історія Полтавського учительського інституту: повертаючись до проблеми. *Витоки педагогічної майстерності*, 22, 49–52.
- Дубасенюк, О. А. (Ред.). (2011). *Професійна педагогічна освіта: компетентнісний підхід*. Житомир: Видавництво ЖДУ імені Івана Франка.
- Задорожна, Л. (1999). *Педагогічні здобутки викладачів Глухівського учительського інституту дореволюційного періоду (1874–1917 рр.)*. Глухів.
- Корж, Л. В. (1999). *Історія становлення та розвитку Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка*. Суми: РВВ СумДПУ.
- Корж-Усенко, Л. В. (2018). *Концептуальні та організаційно-педагогічні засади розвитку освітнього процесу у вищій школі України (1905–1920 рр.)*. Суми: Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка.
- Крижанівський, В. М. (2017). *Викладачі Глухівського інституту (1874–1924 рр.): біобібліографічний словник*. Глухів, Кропивницький: ФОП Піскова М. А.
- Майборода, В. К. (1992). *Вища педагогічна освіта в Україні : історія, досвід, уроки*. Київ.
- Осташевський, М. Л. (2019). *Макаренківська alma mater*. Суми: Видавництво «Університетська книга».
- Пшенична, Л. В. (Ред.). (2018). *Звіт ректора Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка Ляного Юрія Олеговича – 2018 рік*. Суми: ФОП Цьома С. П.
- Розовик, Д. Ф. (2004). *Національно-культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр.* (дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01). Київ.
- Сисоєва, С. О. (2003). *Нариси з історії розвитку педагогічної думки: навчальний посібник*. Київ: Центр навчальної літератури.

ПІСЛЯМОВА

Аналіз розвитку освітнього простору засвідчує, що місія сучасного Університету вирізняється поглибленням інтеграції освітньої та наукової складових на основі забезпечення дослідно-орієнтованого характеру навчального процесу, диференціації соціальної складової, спрямованої на формування громадянина держави та світу, утвердження системи цінностей і культури середнього класу, надання соціальних послуг місцевій громаді, підтримки сталого розвитку суспільства. З урахуванням тенденцій до фундаменталізації, гуманізації, професіоналізації, комерціалізації, інтеграції, глокалізації (поєднання глобалізації й локалізації), інтернаціоналізації, транснаціоналізації вищої школи розробляються концепції університету світового класу, здатного реагувати на виклики «суспільства знань», «інформаційного», «мережевого», «постмодерного», «постнекласичного» суспільства.

Сучасні дослідники переймаються тим, що реалізація ідеї посткласичного Університету, представленої на початку ХХІ століття в нових прагматичних моделях (дослідницькій, корпоративній, відкритій, віртуальній, підприємницькій), фактично позбавлених культуротворчих і виховних функцій, загрожує людству гуманітарною та екологічною катастрофою. Якщо модерний університет позиціонувався як головний інститут національної культури, то наразі актуальним є перетворення вищих шкіл на генераторів інноваційного розвитку регіонального, державного, міжнародного рівнів, що сприяють формуванню цілісної креативної відповідальної особистості з вираженими лідерськими якостями, здатністю до самоорганізації, самореалізації, творчої співпраці. «Установка на формування синергійної особистості, котра актуалізує не тільки раціональну сферу свого «Я», але й інші не менш важливі властивості, пов'язані зі здатністю відчувати, вірити, повинна стати ведучою в освіті, яка хоче подолати суперечності і виклики сучасного світу», – стверджує В. Кремень.

Відповідно до перспектив розбудови правової держави і потреб інституалізації громадянського суспільства для сучасної вищої школи України важливим є оновлення місії, спрямованої на розвиток інноваційно-критичного мислення студентів, запровадження ідеї неперервної освіти, забезпечення мовноетнічної, національної, європейської самоідентифікації громадян, формування національної

еліти, здатної гідно репрезентувати українську культуру у світовому просторі, підґрунтя чому було закладено ще на початку ХХ століття. В умовах динамічних інтеграційних змін, відкритості та глобалізації освітнього простору гарантом збереження молодим поколінням національної ідентичності виступає Українська держава, що має сприяти залученню академічних громад до процесів націєтворення, примноження культурних надбань. Не зважаючи на активне створення вищих шкіл нового типу, основу системи вищої освіти України становлять класичні університети, діяльність яких ґрунтується на принципах демократизації, демонополізації, деуніфікації, деполітизації, децентралізації управління, культивуванні прогресивних традицій, збереженні самоврядних засад, автономності, здійсненні цілеспрямованої позанавчальної роботи для розвитку високої моральності, духовності, патріотизму студентської молоді.

Загалом, докорінні ментальні зміни, що відбуваються в Українській державі та суспільстві на початку ХХІ століття мають багато спільних рис із величною та драматичною добою національної революції, яка, незважаючи на війну й економічну кризу, зміну геополітичних векторів, ціннісних орієнтирів, пріоритетів виховання й навчання, активних духовних пошуків, засвідчила питомий інноваційний потенціал. Українські університети початку ХХІ століття виступають спадкоємцями започаткованих у 1917–1920 роках традицій національної вищої школи, оскільки, згідно з Конституцією України (1996 р.). і Законом України «Про вищу освіту» (2014 р.), послуговуються державною мовою, поглиблюють наукову насиченість та практичну спрямованість, українознавчу та краєзнавчу складові змісту освіти, прагнуть реалізувати право академічної автономії, свободи викладання й навчання, розвивати студентське самоврядування, здійснювати громадянське й національно-патріотичне виховання студентської молоді.

ТЕМИ ДЛЯ РЕФЕРАТІВ І ПРЕЗЕНТАЦІЙ

1. Значення ретроспективи вищої школи в підготовці аспірантів зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки.
2. Причинно-наслідкові зв'язки та закономірності в розвитку вищої школи України.
3. Чинники та періодизація еволюції вищої освіти України.
4. Теоретико-методологічні засади дослідження історії вищої школи України.
5. Основні принципи та функції історико-педагогічного дослідження.
6. Джерела та історіографія історії вищої школи України.
7. Еволюція педагогічної парадигми в історії розвитку освіти України.
8. Концепції розвитку університету.
9. Інтеграція в сучасному освітньому просторі (міждисциплінарні дослідження, наука та промисловість).
10. Єдність фундаментальної університетської і професійної освіти.
11. Специфіка університетської субкультури.
12. Взаємодія університетської громади з суспільством.
13. Трансформація місії та функцій університету.
14. Університетські традиції та цінності.
15. Вимоги до сучасного університетського викладача.
16. Провідні університети України та проблема якості знань.
17. Державні і приватні університети: історія, сучасність, перспективи.
18. Інтелектуальний туризм українців у Західній Європі.
19. Досвід стажування викладачів у зарубіжних університетах.
20. Сутність та історизм тенденцій університетизації та педагогізації навчально-виховного процесу закладу вищої освіти.
21. Система національного виховання у вищій школі: історія і сьогодення.
22. Острозька академія та її історичне значення.
23. Сутність і зміст діяльності Києво-Могилянської академії.
24. Львівський університет і становлення вищої освіти на Західній Україні.
25. Розвиток класичної університетської освіти на початку ХХ століття.

26. Формування вищої педагогічної освіти в структурі класичних університетів.

27. Становлення вищої жіночої освіти в Україні.

28. Учительські інститути у реформуванні вищої педагогічної освіти періоду Центральної Ради і Директорії УНР (1917–1920 рр.).

29. Еволюція педагогічної парадигми в історії вищої школи України.

30. Становлення суб'єкт-суб'єктних відносин «викладач-студент» у вищій школі України.

31. Становлення університетської освіти в Україні.

32. Професійно-педагогічна підготовка вчителя у вищих навчальних закладах України (XIX – початку XX ст.).

33. Феномен вищої жіночої освіти в Україні (1878–1920 рр.).

34. Тенденції та особливості розвитку вищої освіти в Українській державі 1917–1920 рр.

35. Науково-педагогічна діяльність В. Антоновича.

36. Науково-педагогічна діяльність М. Грушевського.

37. Науково-педагогічна діяльність М. Багалія.

38. Науково-педагогічна діяльність М. Сумцова.

39. Науково-педагогічна діяльність М. Василенка.

40. Науково-педагогічна діяльність Н. Полонської-Василенко.

41. Науково-педагогічна діяльність Г. Ващенко.

42. Науково-педагогічна діяльність М. Драгоманова.

43. Реструктуризація системи освіти в Україні в радянський період.

44. Адаптація вищої школи України до європейського простору вищої освіти: проблеми і перспективи.

45. Право автономії вищого навчального закладу: досвід, реалії, перспективи.

46. Ідея Українського університету: історія і сьогодення.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Алексюк, А. М. (1998). *Педагогіка вищої освіти України: Історія. Теорія*. Київ: Либідь.
- Андреев, А. Ю. (2009). *Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы*. Москва: Знак.
- Андреев, А. Ю., Посохов, С. И. (Сост.). (2011). *Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков: антология*. Москва.
- Антонова, О. Є. (2014). Історія університетської освіти : виникнення, становлення, розвиток. *Історико-педагогічний альманах*, 2, 7–17.
- Антонович, К. (1973). *З моїх споминів* (Ч. 3). Вінніпег.
- Бабишин, С. А. (1973). *Школа та освіта Давньої Русі*. Київ.
- Багaley, Д. И., Сумцов, Н. Ф., Бузескул, В. П. *Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905)*. Харьков.
- Бенера, В. Є. (2011). *Самостійна робота студентів у вищій школі України: історичні трансформації (друга половина XIX – кінець XX ст.)*. Рівне.
- Бенера, В. Є. (2013). Ретродосвід підготовки наукових кадрів у вищих закладах освіти: II пол. XIX – поч. XX ст. *Науковий вісник Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка. Серія: Педагогіка*, 1, 3–18.
- Березівська, Л. (2015). Боротьба вітчизняних громадських організацій за національну школу в імперську добу (кінець XIX – початок XX ст.). *Рідна мова*, 40, 41–46.
- Білан, Л. Л., Білан, С. О. (2011). *Система підготовки фахівців-аграрників в Україні (XIX – початок XX ст.)*. Київ.
- Боровик, А. М. (2008). *Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.)*. Чернігів: КП видавництво «Чернігівські обереги».
- Булава, Л. М., Машченко, О. М., Ткаченко, А. В. (2018). Історія Полтавського учительського інституту: повертаючись до проблеми. *Витоки педагогічної майстерності*, 22, 49–52.
- Быстряков, А. (2015). Хроника жизни евреев Екатеринослава – Днепропетровска. В Е. Беркович (ред.), *Заметки по еврейской истории: сетевой портал*. URL: <http://berkovich-zametki.com/2015/Starina/Nomer2/Bystrjakov1.php>

- Вакарчук, І. О. (Гол. вид. ради). (2011). *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка* (Т. 1–2). Львів: ЛНУ імені І. Франка.
- Важинський, І. П. (2002). *Становлення та розвиток педагогічної освіти в Центральній та Східній Україні (1802–1866 рр.)* (дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01). Полтава.
- Ващенко, Г. (1955). До історії національних рухів у Полтаві і на Полтавщині в 1917–1924 рр. Спогади. *Визвольний шлях*, 5, 75–80.
- Владимирский-Буданов, М. Ф. (1884). *История императорского университета Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича*. Киев.
- Віднянський, С. В. (1994). *Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.)*. Київ.
- Вовк, Л. П. (1997). *Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні: Етапи і особливості*. Київ: Тов. «Міжнар. фін. агенція».
- Ворох, А. О. (2006). *Розвиток вищої технічної освіти в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.)* (дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01). Слов'янськ.
- Герасименко, М. В. (2005). *Підготовка старшинських кадрів в українських національних державних утвореннях (березень 1917 – листопад 1920 рр.)* (автореф. ... дис. канд. іст. наук: 20.02.22). Київ.
- Герцюк, Д. (2014). Товариство українських наукових викладів імені Петра Могили у Львові: історико-педагогічні аспекти діяльності (1908–1939 рр.). *PRACE NAUKOWE Akademi i im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika*, XXIII, 367–377.
- Гомотюк, О. Є. (2007). *Становлення і розвиток наукових засад українознавства (90-ті рр. ХІХ – перша третина ХХ ст.)* (дис. ... д-ра іст. наук: 09.00.12). Київ.
- Гончаренко, С. (1997). *Український педагогічний словник*. Київ: Либідь.
- Грачотті, С. (1993). Спадок Ренесансу в українському бароко. *Українське бароко: матеріали І конгресу Міжнародної асоціації україністів*. Київ, 3–11.
- Грушевський, М. (1911). Апостолові праці. У *Спогади про Івана Франка*. Львів: Каменярь.
- Грушевський, М. С. (1990). *Ілюстрована історія України*. Київ.
- Грушевський, М. С. (1992). Автобіографія, 1906. У *Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського* (сс. 197–213). Київ: Веселка.

- Грушевський, М. (1993). *Історія української літератури* (Т. III). Київ.
- Грушевський, М. С. (2002). Справа українських катедр і наші наукові потреби. У П. Сохань (гол. ред.), *Твори* (Т. 1: Суспільно-політичні твори 1894–1907, сс. 458–484). Львів: Світ.
- Грушевський, М. С. (2005). *Твори* (Т. 3: Серія: Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 р. – квітень 1918 р.)). Львів: Світ.
- Давиденко, Ю. М., Черненко, В. М. (2013). Діяльність польських молодіжних організацій на території Центральної та Східної України у 1917–1918 рр. в умовах падіння самодержавства. *Література та культура Полісся*, 72, 134–145.
- Дашкевич, Я. Р. (1991). Василь Капніст – український політичний діяч. *Український історичний журнал*, 7, 78–82.
- Дем'яненко, Н. М. (1998). *Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.)*: монографія. Київ.
- Джус, О., З. Нагачевська, З. (Упор.). (2006). *Софія Русова: з маловідомого і невідомого* (Ч. 1: «Несторка української педагогічної літератури...»). Івано-Франківськ: Гостинець.
- Довнар-Запольский, М. В. (1907). Новый тип высшего образования. В *Обзрение преподавания в Киевском Коммерческом Институте на 1907–1908 академический год* (сс. 21–40). Киев.
- Докладна записка до Ради професорів К.В.Ж.К. від громади кураторів у справі українізації К.В.Ж.К. (подана 28 травня 1918 р.). (1918). *Нова Рада*, 87 (29 (16) травня), 3.
- Дорошенко, Д. (1932). *Історія України 1917–1923 рр.* Ужгород.
- Дорошенко, Н. (1933). Полтавські спомини (1917–20 рр.). У *Календар-альманах «Дніпро» на звичайний рік 1933* (сс. 56–92). Львів.
- Дорошкевич, О. (1917). Огляд життя середньої школи. *Вільна українська школа*, жовтень, 2.
- Драч, О. О. (2011). *Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст.*: монографія. Черкаси.
- Дубасенюк, О. А. (Ред.). (2011). *Професійна педагогічна освіта: компетентнісний підхід*. Житомир.
- Євшан, М. (1910). Проблеми творчості. *Українська хата*, 6, 24–31.
- Євшан, М. (Федюшка, М.). (1920). Національне виховання (Гадки і мрії). *Життя і мистецтво*, 4, 2, 38–40.
- Ефименко, Г. Г., Красников, В. М., Новоминский, А. Н. (1978). *Высшая школа Украинской ССР. Успехи, проблемы развития*. Київ.

- Житие преподобной Ефросинии Суздальской.* (1880). Санкт-Петербург.
- Завальнюк, О. М. (2008). Іван Огієнко – творець національної освіти в Україні, фундатор і ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету. У *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта* (сс. 311–320). Кам'янець-Подільський: К-ПНУ.
- Завальнюк, О. М. (2011). *Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.):* монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома.
- Задорожна, Л. (1999). *Педагогічні здобутки викладачів Глухівського учительського інституту дореволюційного періоду (1874–1917 рр.).* Глухів.
- Закон України «Про вищу освіту». (2014). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
- Зеленська, Л. Д. (2012). *Учені ради в системі діяльності університетів України XIX століття* (дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01). Харків.
- Змеев, В. А. (2001). *Развитие российской высшей школы (XVIII – начало XX века)* (автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02). Москва.
- Зобків, М. (1910). Боротьба о національний характер Львівського університету. У *За український університет у Львові (збірка статей в університетській справі)*. Львів.
- Золотухіна, С. Т., Масич, В. В. (2014). *Діалогове навчання як засіб професійно-педагогічної підготовки майбутніх вчителів: історичний аспект:* монографія. Харків.
- Иванов, А. Е. (1991). *Высшая школа России в конце XIX – начале XX в.* Москва: Наука.
- Іванущенко, Г. М. (2007). Дослідник Шевченкової правди. *Сумський історико-архівний журнал*, II–III, 38–44.
- Иванченко, А. В., Швачко, К. К. (1984). *Сумской государственной педагогический университет им. А. С. Макаренка.* Сумы.
- Ісаєвич, Я. (1966). *Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст.* Київ.
- Качмар, В. (2004). *Проблема заснування українського університету у Львові на рубежі XIX–XX ст. у контексті національного життя.* URL: http://old.journ.lnu.edu.ua/publications/visnyk26/Statti_Kachmar.htm
- Кершенштайнер, Г. (1918). *Що таке державногромадське виховання.* Раштат, Київ.

- Кобченко, К. А. (2007). *Жіночий університет Святої Ольги: історія Київських вищих жіночих курсів*. Київ: «МП Леся».
- Колпакова, О. В. (1994). Кам'янець-Подільський український університет (1918–1921). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 3, 20–24.
- Командировка за кордон. (1919–1920). *Вільна українська школа*, 1–3 (серпень–жовтень), 195.
- Кониский, Г. (1846). *Исторія Русовъ, или Малой Россіи*. Москва. URL: <http://litopys.org.ua/istrus/istrus.htm>
- Конституція України. (1996). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
- Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді. (2015.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15>
- Концепція «Нова українська школа». (2016.). URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>
- Корж, Л. В. (1999). *Історія становлення та розвитку Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка*. Суми.
- Корж-Усенко, Л. В. (2017). Народні університети в Україні як феномен освіти дорослих. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна*, 32, 199–208.
- Корж-Усенко, Л. В. (2018). *Концептуальні та організаційно-педагогічні засади розвитку освітнього процесу у вищій школі України (1905–1920 рр.)*. Суми.
- Корж-Усенко, Л. В. (2019). *Концептуальні та організаційно-педагогічні засади розвитку освітнього процесу у вищій школі України (1905–1920 рр.)* (дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01). Суми.
- Корж-Усенко, Л. В., Сидоренко, О. Л. (2020). *Недержавна вища школа України: ретродосвід та сучасні виклики: монографія*. Суми.
- Королишин, М. (Упор., ред.). (1978). *У 60-річчя відновлення гетьманства*. Торонто: Видавництво «Батьківщина».
- Короткий, В. А., Ульяновський, В. І. (Авт.-упор.). (2000). *Alma-mater: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920: матеріали, документи, спогади* (Кн. 1: Університет Св. Володимира між двома революціями). Київ.
- Корчемна, І. С. (2014). Архів Українського Вільного Університету в Мюнхені у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки

- України імені В. І. Вернадського: історія, структура, науковий опис. *Рукописна та книжкова спадщина України*, 18, 158–168.
- Кравченко, І. (2008). *Учительські інститути в системі підготовки педагогічних кадрів в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)* (дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01). Київ.
- Кремень, В. Г. (Ред.). (2008). *Енциклопедія освіти*. Київ: Юрінком Інтер.
- Кремень, В. Г. (2012). Освіта і суспільство в парадигмі синергетичного мислення. *Педагогіка і психологія. Вісник НАПН України*, 2 (75), 5–10.
- Крижанівський, В. М. (2017). *Викладачі Глухівського інституту (1874–1924 рр.): біобібліографічний словник*. Глухів, Кропивницький: ФОП Піскова М. А.
- Курило, Л. Ф. (2007). *Проблеми вітчизняної університетської педагогічної освіти в XIX – на початку XX століття* (дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01). Луганськ.
- Курляк, І. Є. (2000). *Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX століття): Історико-педагогічний аспект*. Тернопіль.
- Кучер, В. І. (2006). *З історії діяльності Українського наукового інституту в Берліні та Українського вільного університету в Мюнхені*. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2006-1/06kvinib.html>
- Кучинська, І. О. (2002). *Виховання духовних цінностей дітей і молоді у творчій спадщині Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський.
- Левицька, Н. М. (2012). *Вища гуманітарна освіта (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія*. Київ.
- Левицький, К. (1926). *Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 рр. На підставі споминів і документів* (Ч. 1). Львів.
- Лопушанський, І. (2007). Український Вільний Університет (УВУ) як провідний діаспорний навчальний заклад світу. *Вісник Таврійської фундації*, 4. URL: <https://prosvita-ks.co.ua/visnik-tavriyskoyi-fundaciyi-vipusk-4/ivan-lopushinskiy-ukrayinskiy-vilniy-universitet-uvu-yak>
- Любар, О. О., Стельмахович, М. Г., Федоренко, Д. Т. (1998). *Історія української педагогіки*. Київ.
- Мазепа, Т. Л. (2017). *Соціокультурний феномен європейських музичних товариств XIX – початку XX століть на прикладі Галицького Музичного Товариства*. Львів.

- Майборода, В. К. (1992). *Вища педагогічна освіта в Україні : історія, досвід, уроки*. Київ.
- Маурер, Т. (1998). *Преподаватели высшей школы в царской России. К изучению российской социальной истории и истории образования*. Кельн, Веймар, Вена, Белау.
- Мещанінов, О. П. (2005). *Сучасні моделі розвитку університетської освіти в Україні: монографія*. Миколаїв, Київ.
- Мицько, І. З. (1990). *Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636)*. Київ.
- Мокляк, В. О., Пустовіт, Т. П., Супруненко, О. Б. (2016). *Будинок Українського клубу в Полтаві: пам'ятка історії доби національного відродження та Української революції*. Полтава.
- Музичко, О. (2015). *Південна вісь соборності: націєтворчі процеси в Українському Причорномор'ї*. Одеса.
- Наріжний, С. (1923). *Зборам української професури і представників громад українського студентства у Празі. Доповідь у справі загального стану і ближчих завдань Українського Вільного Університету*. Прага.
- Наріжний, С. (1930). *Полтавський університет*. Париж.
- Наріжний, С. (1942). *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами (Ч. 1)*. Прага.
- Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року*. (2013). URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/344/2013?lang=en>
- Ніколаєва, Т. М. (2005). *Вища школа під опікою торгово-промислового класу України (друга половина XIX – початок XX ст.). Вісник Донецького національного університету. Історія, 1, 40–52.*
- Нічик, В., Литвинов, В., Стратій, Ю. (1991). *Гуманістичні та реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.)*. Київ: Наукова думка.
- Огієнкові афоризми і сентенції*. (1996). Львів: Інститут народознавства НАН України.
- Огієнко, І. (2002). *Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва*. Житомир.
- Осташевський, М. Л. (2019). *Макаренківська alma mater*. Суми: Видавництво «Університетська книга».
- Павлова, Т. Г. (2012). *Негосударственная высшая школа Харькова в начале XX века*. Харьков: Издательство Сага.

- Пачовський, В. (1917). *Українці як народ*. Нью-Йорк.
- Пашенко, О. (1918). Як зародився державний український університет у м. Кам'янці на Поділлі. *Свято Поділля, 22 жовтня*, 5–7.
- Пелікан, Я. (2008). *Ідея університету: переосмислення*. Київ: Дух і Літера.
- Передерій, І. Г. (2009). *Розбудова національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради: історичний аспект*. Полтава.
- Петлюра, С. (1906). Зібрання студентів-українців Київського університету. *Рада, 30, 19 жовтня*, 1–2.
- Пітов, В. І. (Ред.). (1967). *Вища школа Української РСР за 50 років* (Ч. 1–2). Київ.
- Подлесный, Д. В. (2014). Приватное высшее образование в Украине: трансформации периода революции и гражданской войны. *Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія», 20*, 56–67.
- Полонська-Василенко, Н. (1967). Микола Прокопович Василенко (1866–1966, з нагоди 100-річчя з дня народження). *Визвольний шлях (Лондон), 10 (235)*, 1043–1060.
- Полонська-Василенко, Н. Д. (1971). Український вільний університет (1921–1971). *Український історик (Нью-Йорк, Мюнхен), 1–2*, 17–27.
- Полонська-Василенко, Н. (2011). *Спогади*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Проект к учреждению Университета Батурина, 1760 год. Писан Гр. Ник. Тепловым для графа Гетмана. (1863). *Чтение в Императорском обществе Истории и Древности Российских при Московском Университете, апрель–июль, 2*.
- Прокопенко, Л. Л. (2013). Державна політика щодо розвитку неурядового сектора вищої школи в Україні на початку ХХ ст. *Аспекти публічного управління, 2*, 5–10.
- Прохоренко, О. (2010). Науково-педагогічна інтелігенція як соціально-професійний прошарок в 1945–1955 рр. У В. М. Даниленко (ред.), *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)* (Ч. 2, сс. 177–208). Київ: Інститут історії України НАН України.
- Пшенична, Л. В. (Ред.). (2018). *Звіт ректора Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка Лянного Юрія Олеговича – 2018 рік*. Суми: ФОП Цьома С. П.

- Різун, В. В., Тимошик, М. С., Конверський, А. Є. (2004). *Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Київ: Наша культура і наука.
- Ріккарді, Г. Б. (2016). *Політика урядів Австро-Угорщини щодо вищих навчальних закладів Східної Галичини: національний аспект (1867–1914 роки)* (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02) Львів.
- Розовик, Д. Ф. (2001). Становлення національної вищої освіти і науково-дослідної праці в Україні (1917–1920 рр.). *Етнічна історія народів Європи*, 8, 55–58.
- Розовик, Д. Ф. (2004). *Національно-культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр.* (дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01). Київ.
- Ротар, Н. Ю. (1997). Питання організації національної вищої освіти в політиці українських національно-демократичних урядів (1917–1921 рр.). *Питання історії України*, 1, 172–182.
- Рудинський, М. (1918). В справі заснування у Полтаві факультету Педагогічного. *Нова школа*, 4, 1–20.
- Русова, С. (1904). Старе й нове в сучасній українській літературі. *Літературно-науковий вісник*, 25, II, 65–78.
- Русова, С. Ф. (1918). Дещо з філософії виховання. *Вільна українська школа*, 10, 304–316.
- Русова, С. (1996). *Мої спомини*. Київ: Україна-Віта.
- Самійленко, Г. (2005). Відкриття університету на Чернігівщині: з історії проблеми. *Українознавство*, 4, 238–241.
- Сбруєва, А. А. (Ред.). (2003–2006). Хрестоматія з історії педагогіки (Ч. I–II). Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка.
- Сбруєва, А. А. (2015). Тенденції трансформації місії університету: порівняльно-педагогічний аналіз. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 6, 448–461.
- Свенціцький, І. (1917). *Основи науки про мову українську*. Київ: Час.
- Сисоєва, С. О. (2003). *Нариси з історії розвитку педагогічної думки: навчальний посібник*. Київ: Центр навчальної літератури.
- Скржинська, М. (2013). Освіта в процесі формування античних держав на території України (VI–IV ст. до н. е.). *Україна в Центральній Східній Європі*, 12–13, 15–31.
- Ставицька, А. (2014). Київський та Одеський археологічні інститути: джерельна база та історіографія. *Переяславський літопис*, 5, 114–121.

- Сторінки історії Львівської національної музичної академії ім. М. В. Лисенка.* (2009). Львів: Сполом.
- Стоян, Т. А. (1999). *Університетська освіта в Україні в другій половині XIX ст.* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01). Київ.
- Сумцов, Н. (1910). *Малюнки з життя українського народного слова.* Харків: Друк. «Печат. Діло».
- Сухомлинська, О. В. (2002). Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру. У В. Г. Кузь (ред.), *До витоків становлення української педагогічної науки.* Київ: Науковий світ.
- Сухомлинська, О. (2003). *Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем.* Київ: А.П.Н.
- Сухомлинська, О. В. (Ред.). (2005). *Українська педагогіка в персоналіях* (Кн. 1–2): навчальний посібник для студентів ВНЗ. Київ: Либідь.
- Сухомлинська, О. (2007). Історико-педагогічний процес в Україні: регіональний вимір, *Шлях освіти, 2.*
- Сухомлинська, О. (2017). Педагогіка і педагоги в діяльності Всеукраїнської академії наук (до 100-річчя НАН України і 25-річчя НАПН України). *Історико-педагогічний альманах, 1.*
- Сушицький, Ф. (1917а). Методи українознавства. *Вільна українська школа, 3–4, 135–136.*
- Сушицький, Ф. (1917б). Принципи українознавства. *Вільна українська школа, 2, 84.*
- Терентьєва, Н. О. (2016). *Тенденції розвитку університетської освіти в Україні (друга половина XX – початок XXI століття)* (дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01). Київ.
- Терлецький, В. (1998). *Костянтин Ушинський і Сумщина.* Суми: Собор.
- Українка, Леся. (1978). *Зібрання творів* (Т. 10). Київ: Наукова думка.
- Ульяновський, В. (2007). Національне питання в Університеті Св. Володимира в 1917–1918 роках: спроба відкриття кафедри історії України. *Український археографічний щорічник, 12, 224–246.*
- Устав Одесского Высшего международного института.* (1918). Одесса: Тип. А. А. Гринер.
- Ушинський, К. Д. (1948). *Собрание сочинений* (Т. 2: Педагогические статьи (1857–1861)). Москва, Ленинград.
- Федосова, І. В. (2014). *Розвиток вищої інженерно-технічної освіти в Україні (кінець XIX – перша половина XX ст.):* монографія. Умань: ПП Жовтий.

- Хижняк, З., Маньківський, В. (2008). *Історія Києво-Могилянської академії*. Київ: Києво-Могилянська академія.
- Хиллиг, Г., Окса, Н. (2000). *Метаморозы Г. Г. Ващенко. Дополнительные штрихи к портрету украинского ученого, которому не удалось выйти из тени А. Макаренка*. Марбург.
- Хомутенко, А. С. (2008). *Громадсько-політична діяльність Б. Грінченка (1875–1910)*. (автореф. ... дис. канд. іст. наук: 07.00.01). Київ.
- Цегельський, Л. (1902). Національна вага університету і консеквенції для ренегатів. *Молода Україна*, 1–3.
- Щеголев, С. (1914). *Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи*. Киев.
- Щербаківський, В. (1994). Український університет у Полтаві. *Київська старовина*, 4, 8–14.
- Яковенко, Н. (2011). Київські професори за лаштунками Гадяцької угоди (про спробу перетворення Могилянської колегії на університет). *Київська академія*, 9, 5–24.
- Ясь, О. В. (2010). Новгород-Сіверський гурток. У В. А. Смолій (Ред.), *Енциклопедія історії України* (Т. 7: Мі-О). Київ.
- Kempa, T. (2006). *Akademia i Drukarnia Ostrogska*. Biały Dunajec, Ostróg: Wyd. «Wołanie z Wołynia».
- Moklak, J. (2014). Walka o uniwersytet ukraiński we Lwowie – kontekst włoski i ołudniowosłowiański (1908–1914). *Українознавство*, 1 (17), 43–46.
- Ridder-Symoens, H. de (Ed.). (1996). *A History of the University in Europe* (Vol. II: Universities in Early Modern Europe). Cambridge University Press.

Навчальне видання

Корж-Усенко Лариса Вікторівна

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ
Навчально-методичний посібник для аспірантів
спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2021
Свідоцтво ДК № 231 від 02.11.2000 р.

Відповідальна за випуск: **О. Ю. Кудріна**
Комп'ютерний набір і верстка: **Д. В. Мартиненко**

Здано в набір 09.06.2021 р. Підписано до друку 22.06.2021 р.
Формат 60x84/16 Гарн. Times New Roman. Папір офсет. Друк ризогр.
Ум. др. арк. 12,55. Обл.-вид. арк. 12,09.
Тираж 100 пр. Вид. № 19.

Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка

Адреса редакції та видавця:
вул. Роменська, 87, м. Суми, 40002
СумДПУ імені А. С. Макаренка